

# ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ  
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΤΟΜΟΣ ΙΖ'. ΑΡ. 3 (ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1975)

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- ΒΑΣ. ΒΑΛΑΩΡΑ... Ἑλληνες καὶ Πέρσαι, δύο μεγάλοι λαοὶ τῆς ἀρχαιότητος (Μελέτη)  
Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ..... Ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel καὶ ὁ γαλλικὸς διαφωτισμὸς (Μελέτη)  
Β. ΛΑΖΑΝΑ..... Τιβολλου: Ἡ ἑβδόμη ἐλεγσία τοῦ πρώτου βιβλίου (Μελέτη)  
Κ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ..... Μία πρόμος θέσις περὶ μεταγλώσσης (Μελέτη)  
Ρ. SPOSITO..... Ἡ κοίτη τοῦ Salvatore di Giacomo (Μελέτη)  
Μ. ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ... Σπυρίδων Βασιλειάδης (100 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του) (Μελέτη)  
Ι. ΤΑΪΦΑΚΟΥ..... Ἡ Κύπρος εἰς τὰς φῃάς τοῦ Ὀρατίου (Μελέτη)  
Θ. ΘΕΟΥ..... 1. Τουρκικὰ χειρόγραφα ἀγοραπωλητήρια (Μελέτη)  
2. Ἐνθουμήσεις ἀπὸ ἑνα ψαλτήρι ἐκκλησίας (Μελέτη)  
W. AESCHIMANN..... Le voyage d'Edgar Quinet en Grèce au lendemain  
de l'Indépendance (Μελέτη)  
Γ. Θ. ΖΩΡΑ..... 1. Πανάρατος, νέα διασκευή τῆς Ἐραφίλης (Μελέτη)  
2. Ὁ Φραγκίσκος Ὀριόλι καὶ αἱ διδακτικαὶ περιπέτειαι ἐν Κερκύρα (Μελέτη)  
Κ. ΝΙΚΑ..... Μεταφράσεις τῆς Ἐλευθερωθείσης Ἱερουσαλήμ  
τοῦ Τορκουάτου Τάσσου (Μελέτη)  
Α. ΓΙΑΒΡΗ..... Σκέψεις γιὰ τὸ σύγχρονο θέατρο (μὲ ἀφορμὴ τὴν παραστάσει  
τοῦ La Mama Repertory company (Κριτικὴ)  
Ω. ΖΕΓΚΙΝΗ..... Ὁ θεὸς Πᾶν καὶ ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος (Μελέτη)

## ΧΡΟΝΙΚΑ

- Γ. Θ. Ζ..... Τῆς Συντάξεως (Χρονικὸν)  
★..... Ἡ ἐκδοσις τῶν Βυζαντινῶν φιλοσοφικῶν ἔργων (Σημείωμα)  
★..... Τὸ περιοδικὸν «Φιλοσοφία» (Σημείωμα)  
★..... Τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριον Πελοποννησιακῶν Ἐπιστῶν (Χρονικὸν)  
μ.μ..... Ἀπὸ τὴν κίνησιν τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» (Δελτίον ἀριθμ. 25 Ἰούλιος -  
Σεπτέμβριος 1975 (Χρονικὸν)  
★..... Νέα Δημοσιεύματα (Χρονικὸν)

# ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

Ίδιοκτήτης: ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»  
Γραφεία: Πλατεία Ἀγ. Γεωργίου Καρότσι 8 — Ἀθήναι (Τ.Τ. 124)

Ἐπιτροπή Συντάξεως:

Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός  
ΣΑΒΒΑΣ ΛΟΪΖΙΑΗΣ : Γεν. Γραμματεὺς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός  
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ τμήματος Παρνασσός

Ἐκδότης-Διευθυντής Συντάξεως: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ  
ὁδὸς Πολυτεχνείου 5α, Ἀθήναι (Τ.Τ. 103)

Γραμματεὺς Συντάξεως: ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ

Προϊστάμενος τυπογραφείου: ΙΩΡΔΑΝΗΣ Α. ΜΥΡΤΙΑΝΗΣ  
ὁδὸς Σαζάνη 5, Ἀθήναι

Τιμὴ τεύχους Δρχ. 70

(Ν. Δ. 346) 1969, ἀρθρ. 9, παράγρ. 3)

ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ταχυδρομικῶν):

Ἐσωτερικῶς Δρχ. 280 Ἐξωτερικῶς Δολ. 14

Διὰ Συλλόγους, Σχολεῖα, Ἐπιχειρήσεις, Ὄργανισμοὺς Δρχ. 350

Διὰ Τραπεζῶν, Ἀνωνύμων Ἐταιρειῶν, Δήμων καὶ Κοινοτήτων Δρχ. 400

Ἐμβόματα ἀποστέλλονται ἐκ ὀνόματι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»  
Χειρόγραφα δημοσιεύμενα ἢ μὴ δὲν ἐπιστρέφονται.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. ΒΑΛΑΩΡΑ  
Καθηγητού Πανεπιστημίου

## ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΣΑΙ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΟΙ ΛΑΟΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

Δύο πανάρχαιοι και συγγενείς μεταξύ των λαοί, οι Έλληνες και οι Πέρσες, εδρέθησαν συχνά, κατά τας τελευταίας 3 ή 4 χιλιετίες, εις τὸ προσκήνιον τῆς παγκοσμίου ἱστορίας καὶ συνέβαλον μὲ ἰδέας καὶ ἔργα, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ σημερινοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Μὲ τὴν ἀξίαν τῶν προωθηθησάν κατά καιροὺς εἰς ἡγετικὴν θέσιν μεταξύ τῶν τότε πολιτικῶν δυνάμεων τοῦ κόσμου καί, ὡς μεγάλαι δυνάμεις, ἀνεγνωρίζοντο καὶ ἐξετιμῶντο ἀμοιβαίως, χωρὶς ὅμως τελικὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν πολεμικὴν μεταξύ τῶν σύρραξιν, ἣ ὅποια ἀπέβη μοιραία καὶ διὰ τοὺς δύο.

Εἶναι ἴσως περιέργον ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἱστορικῆ μνήμη τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου περιορίζεται συνήθως εἰς τὰ περὶ τὴν πολεμικὴν ἐκείνην ἀναμέτρησιν γεγονότα, ἐνῶ ἀφίνει εἰς τὴν ἀφάνειαν τὰς μακρὰς μεταξύ τῶν δύο λαῶν ἐποικοδομητικὰς σχέσεις, ἣ τὰ ὅσα καλὰ ἐκληροδότησαν εἰς τὴν μετέπειτα ἀνθρωπότητα. Ἄλλὰ καὶ τὸ περὶ τοὺς ἑλληνο-περσικοὺς πολέμους πλαίσιον συντίθεται πολλάκις ἀτελὲς καὶ παραμορφωμένον. Ἐὰν π.χ. ἐρωτήσετε ἕνα Ἑλληνα τελειόφοιτον Γυμνασίου σχετικῶς μὲ τοὺς πολέμους ἐκείνους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, θὰ ἀκούσετε ὅτι «οἱ Ἕλληνες κατετρόπωσαν τοὺς εἰσβολεῖς εἰς τὸν Μαραθῶνα καὶ τὰς Θερμοπύλας, τὴν Σαλαμίνα καὶ τὰς Πλαταιὰς καὶ ὅτι μετὰ ἀπ' αὐτὰ, ὁ ἀπ' ἀνατολῶν ἐχθρὸς ἔπαυσε νὰ ἐπηρεάζῃ τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδος». Διαφορετικὴν ὅμως ἀπάντησιν θὰ δώσῃ ὁ τελειόφοιτος Γυμνασίου τοῦ σημερινοῦ Ἰράν. Αὐτὸς θὰ μᾶς βεβαιώσῃ ὅτι «ἡ περσικὴ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατεία ἐπέτυχε πλήρως, ἀφοῦ προκάλεσε τὸν θάνατον ἑνὸς βασιλέως (Λεωνίδα) καὶ κατέστρεψε τὰ ἱερά (Ἀκρόπολιν) καὶ τὴν πρωτεύουσαν (Ἀθήνας) τοῦ κυριωτέρου ἐχθροῦ καὶ ὅτι, ἐπὶ ἕνα μετὰ ταῦτα αἰῶνα ὁ Μέγας Βασιλεὺς ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὁ διαιτητὴς καὶ ὁ δυναμικὸς ρυθμιστὴς τῶν πολιτικῶν ἐν Ἑλλάδι ἐξελιξέων».

Τώρα ποῖος ἀπὸ τοὺς δύο ἔχει δίκαιον θὰ μᾶς τὸ δείξῃ ἡ ἐπομένη ἀθροεντικὴ ἱστορία. Ἐγινε πρὸ ἐτῶν ἕνα δύσκολο «ράλλυ» (ἀγώνισμα αὐτο-

κινητοδρομῶν), εἰς τὸ ὁποῖον διηγωνίζοντο εἰς μίαν δύσκολον καὶ μακρὰν διαδρομὴν 50 περίπου αὐτοκίνητα διαφόρων κατασκευαστῶν. Ἀπὸ τὰ διαγωνιζόμενα ὄχηματα ὅλα σχεδὸν ἠχρηστεύθησαν καθ' ὁδὸν καὶ μόνον δύο κατάρθωσαν νὰ φθάσουν τὸ τέρμα. Τὴν ἐπομένην, ἡ ἔταιρεία τῆς ὁποίας τὸ αὐτοκίνητον ἐτερμάτισε πρῶτον, ἀνήγγειλε τὸ θριαμβευτικὸν ἀποτέλεσμα, μὲ τὴν προσθήκην ὅτι τὸ ὄχημα τῆς ἀντιπάλου ἔταιρείας ἦλθε τελευταῖον. Ἡ ἄλλη πάλιν ἔταιρεία ἐθριαμβολόγησε μὲ τὴν σειρὰν τῆς, διότι τὸ ἰδικὸν τῆς αὐτοκίνητο ἦλθε δεύτερον, ἐνῶ ἐκεῖνο τῆς ἄλλης «μόλις κατάφερε νὰ κερδίσῃ μίαν θέσιν πρὸ τοῦ τελευταίου τερματίσαντος!» Τὴν ἀλήθειαν ἔλεγον βεβαίως καὶ οἱ δύο, ἀλλ' ἐπειδὴ παρεσιωπῆθη τὸ βασικὸν γεγονός ὅτι μόνον δύο αὐτοκίνητα ἐφθασαν τὸ τέρμα, κάθε μία ἀπὸ τὰς ἀντιζήλους ἔταιρείας ἐπέτυχε τὴν ἐπιζητουμένην διαφήμισιν.

Τὸ παράδειγμα αὐτὸ μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ ἱστορία μνημονεῦει βεβαίως τὰ γεγονότα, ἀλλὰ μὲ διάφορον συνήθως ἀπόχρωσιν, ὥστε νὰ ἱκανοποιῆται τὸ ἔθνικὸν ἐκάστοτε αἶσθημα. Καὶ ὅμως ὑπάρχει μιὰ ἄλλη ἀδέκαστος ἱστορία, αὐτὴ ποὺ τοποθετεῖ τὰ γεγονότα εἰς τὰ πραγματικὰ γενεσιουργικὰ καὶ τεολογικὰ πλαίσια, μέσα εἰς τὰ ὁποῖα διεμορφώθη ἡ ἐξέλιξις τῶν πολιτισμῶν κατὰ τὰς τελευταίας τρεῖς χιλιετίας. Μὲ αὐτὸ τὸ πρῖσμα ἄς ἐπιχειρήσωμεν νὰ διερευνήσωμεν τὴν φυλετικὴν ρίζαν, τὴν βραδείαν ἐνηλικίωσιν καὶ τὸ μεσουράνημα τῶν δύο αὐτῶν ἱστορικῶν λαῶν καὶ ν' ἀναμετρήσωμεν τὸ χρέος τῆς σημερινῆς ἀνθρωπότητος δι' ὅσους πνευματικούς, ἠθικούς καὶ ὕλικους νεωτερισμοὺς μᾶς ἐκληροδότησαν.

### **Φυλετικὴ καταγωγή καὶ προϊστορία τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων.**

Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Πέρσαι φαίνεται ὅτι κατοικοῦν ἐκεῖ ὅπου εὕρισκονται σήμερον καὶ ὅτι ὁμιλοῦν τὴν ἰδίαν γλῶσσαν, τουλάχιστον κατὰ τοὺς τελευταίους 35 αἰῶνας. Ἐγνώρισαν βεβαίως καὶ αὐτοὶ ἐσωτερικὰς θυέλλας καὶ σαρωτικὰς εἰσβολὰς ξένων κατακτητῶν, ἀλλ' ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλους ἀρχαίους λαοὺς, οἱ ὁποῖοι ὑπέκυψαν εἰς παρομοίας ἀντιξοότητος καὶ τελικῶς ἐξηφανίσθησαν, μόνον αὐτοὶ (καὶ ἐν μέρει οἱ Αἰγύπτιοι τῶν Φαραῶ καὶ οἱ Ἰσραηλίται τῶν Προφητῶν) διετήρησαν τὸν προγονικὸν τόπον των καὶ τὴν ἔθνικὴν συνείδησιν καὶ γλῶσσαν. Ἀνήκουν καὶ οἱ δύο εἰς παραφυάδας τοῦ ἰνδο - εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρωπολογικοῦ στελέχους, οἱ ὁποῖοι μετηνάστευσαν ἀπὸ βορειο - ἀνατολικά καὶ ἐγκατεστάθησαν οἱ Αἰολεῖς, οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Ἀχαιοὶ εἰς Ἑλλάδα κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας π.Χ. χιλιετίας καὶ ὀλίγον ἀργότερον, οἱ Γκοῦτι, οἱ Μάδα (Μῆδοι) καὶ οἱ Πάρσα (Πέρσαι) εἰς τὸ σημερινὸν Ἰράν. Ἡ γλῶσσά των, μὲ τὰ κλασσικὰ γνωρίσματα τῆς κοινῆς ἰνδο - εὐρωπαϊκῆς καταγωγῆς, ἠκολούθησαν διάφορον ἐξελικτικὴν πορείαν καὶ ἔγιναν σὺν τῷ χρόνῳ ἀμοιβαίως ἀκατάληπτοι. Διὰ τὸ ἀκατανόητον ἀκριβῶς

της περσικῆς γλώσσης καὶ ὄχι μὲ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως, οἱ Ἕλληνες τοῦ Ἡροδότου ἀπεκάλουν τοὺς Πέρσας «βαρβάρους».

Πολὸν ὁμως πρὶν ἀπὸ τὴν κάθοδον τῶν Ἰνδο - Εὐρωπαϊῶν, ἄλλα προϊστορικὰ καὶ ξενόφωνα φύλα κατέφκουν τὸν ἑλληνικὸν καὶ τὸν περσικὸν χῶρον. Μὲ αὐτοὺς ἀνemίχθησαν οἱ πρῶτο - Ἕλληνες καὶ οἱ πρῶτο - Ἴρανοὶ καί, μολοντί ἐκράτησαν τὰ πρωτεῖα εἰς τὴν κοινωνικὴν ἱεραρχίαν καὶ ἐπέβαλον τὴν γλώσσαν των, εἰσέθετησαν ἐν τούτοις λέξεις, ἔθιμα καὶ γνώσεις τῶν ἐντοπιῶν καὶ μεταβίβασαν εἰς τοὺς ἀπογόνους των ἓνα ἀνάμικτον καὶ ρωμαλαῖον γενετικὸν κληρὸν, αἱ ρίζαι τοῦ ὁποίου χάνονται εἰς τὴν ὀμίχλην τῆς μακρινῆς προϊστορίας.

Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις, ἡ μυθολογία καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀποκαλύπτουν τὰς δοξασίας καὶ τὰ ἔργα τῶν προ - Ἀριανῶν ἐκείνων κατοίκων, μὲ τὸν πελασγικὸν, κυκλαδικὸν καὶ μινωικὸν πολιτισμὸν εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον καὶ τὴν παγίωσιν τῆς γεωργο - κτηνοτροφικῆς οἰκονομίας εἰς τὰ πλούσια ὄροπέδια τοῦ σημερινοῦ Ἰράν. Ἡ πρώτη ἄλλως τε ἐπιτυχὴς ἀπόπειρα διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς καὶ τὴν ἐξημέρωσιν ἀγρίων ζώων, φαίνεται ὅτι ἐγίνε εἰς τὰ δυτικὰ σύνορα τοῦ Ἰράν, πρὶν ἀπὸ 10.000 περίπου χρόνια. Ἐκεῖ εἰς τὰ πρηνῆ τοῦ ὄρους Ζάγρος, ἀνεσκάφησαν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν μὲ ἀποκαλυπτικὰ εὐρήματα, τὸ σπήλαιον Σινιντάρ καὶ τὸ πρῶτον ἴσως ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας χωριὸν Γιάρμο. Τὰ προϊστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ καλύπτουν χρονολογικῶς μίαν περίοδον 30 ὀλοκλήρων αἰῶνων, δείχνουν πρῶτον, τὸ προ - καλλιεργητικὸν στάδιον ζωῆς, ὅταν τὸ σπήλαιον ἦτο ἡ κατοικία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ κυνήγι, οἱ βομβοὶ καὶ αἱ ρίζαι ἀπετέλουν τὸ μοναδικὸν οἰκογενειακὸν σιτηρέσιον. Εἰς τὸ ἐπόμενον πρὸς τὰ ἄνω στρώμα, εὐρέθησαν μερικοὶ κόκκοι ἀγριοσίτου καὶ βρώμης καὶ ἀνάμεσα εἰς τὰ ὑπολείμματα ἀγριοχοίρων καὶ ἐλάφου, ὀλίγα κόκκαλα μικρῶν αἰγοπροβάτων. Προφανῶς εἰς τὸ στάδιον αὐτό, ποὺ χρονολογεῖται περὶ τὸ ἔτος 9000 π.Χ., ὁ ἄνθρωπος ἔμαθε νὰ συλλέγη τοὺς ὀλίγους σπόρους σίτου, κριθῆς καὶ βρώμης, ποὺ φυτρώνουν ἀκόμη ἐκεῖ εἰς ἀγρίαν κατάστασιν καὶ νὰ συλλαμβάνη ζωντανὰ τὰ μικρὰ τῶν ἀγρίων προβάτων καὶ αἰγῶν, κοπάδια τῶν ὁποίων περιπλανῶνται ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὸ ὄρος Ζάγρος. Ὀλίγον ὑψηλότερα εὐρέθησαν περισσότεροι σπόροι ἐξημερωμένου πλέον σιταριοῦ καὶ πολλὰ λεπτὰ κόκκαλα αἰγοπροβάτων, μαζί μὲ ὀλίγα ὑπολείμματα ἀγρίων ζώων. Ἐρχονται κατόπιν τὰ ἔχνη ὀλοκλήρου χωριοῦ, μὲ 15 περίπου μόνιμες καλύβες, μικρολεπίδες ἀπὸ ὀψιανὸν διὰ νὰ θερίζουν τὰ στάχυα, πετρόμυλοι διὰ ν' ἀλέθουν τὸ σιτάρι, φούρνοι ἀπὸ πηλὸν διὰ νὰ ψήνουν τὸ ψωμί των καὶ στάνες διὰ νὰ φυλάσσουν τὰ οἰκόσιτα αἰγοπρόβατά των.

Ἡ μεγάλη αὐτὴ ἀνακάλυψις τῆς σπορᾶς τῆς γῆς καὶ τῆς κατ' οἶκον παραγωγῆς ζωϊκῆς τροφῆς, ἐγίνε (περὶ τὸ 8000 π.Χ.) ἀπὸ τοὺς προγόνους τοῦ σημερινοῦ Ἰράν. Αὐτοὶ πρῶτοι κατάρθωσαν, μὲ ὀξεῖαν παρατηρητικότη-

τα και πολὺν ἀλλὰ συστηματικὸν μόχθον, νὰ ὑποτάξουν τὴν γύρω τῶν φύσιν διὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τῶν. Ἡ διαδικασία ἐπανελήφθη ἀργότερα ἀλλοῦ (μὲ τὸ ρύζι εἰς τὴν Ἰνδοκίαν, τὴν πατάτα εἰς Ἀμερικὴν κλπ.), εἰς τὸν ἐλλαδικὸν δὲ χῶρον μετεφτεύθη ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ κτηνοτροφία 2000 χρόνια ἀργότερα. Τὰ πρῶτα σχετικὰ δείγματα ἀνεσκάφησαν ἐδῶ εἰς Νέαν Νικομήδειαν Μακεδονίας καὶ τοὺς παραποταμίους πασσαλοπήκτους οἰκισμοὺς τῆς Θεσσαλίας.

Κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς Νεολιθικῆς περιόδου, ὅταν οἱ ἄνθρωποι εἶχαν ἐξασφαλίσει μαζὶ μὲ τὴν οἰκογενειακὴν θαλπωρὴν καὶ τὴν κατὰ παραγγελίαν παραγωγὴν τῆς τροφῆς τῶν, ἀνεπτύχθη καὶ εἰς τὰ δύο μέρη, μία πλουσία καὶ εὐφάνταστος μυθολογία καὶ ἕνα διάφορον σύστημα θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καὶ ἠθικῶν κανόνων. Χωρὶς δὲ νὰ σπαταλήσωμεν τὸν χρόνον μὲ ὅσα (γνωστὰ ἄλλως τε) συνέβησαν εἰς τὸν ἐλλαδικὸν χῶρον, ὡς περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγας χαρακτηριστικὰς εἰκόνας τῆς προϊστορικῆς Περσίας. Εἶχον καὶ ἐκεῖ ἀναπτύξει μίαν ἀραγῆ οἰκογενειακὴν συνοχὴν καὶ ἡ σύζυγος καὶ οἱ ὑπηρεταὶ τῶν ἀρχόντων, συνῶδευον ἐνίοτε τὸν νεκρὸν ἀρχηγόν τῶν εἰς κοινὸν τάφον. Οἱ ἀσθενεῖς καὶ οἱ παρήλικες ἀπεβάλλοντο συνήθως ἔξω τοῦ χωριοῦ, προφανῶς διὰ νὰ ἐξασφαλίξεται ἡ ὑγεία καὶ ἡ ἐπιβίωσις τῶν νεωτέρων μελῶν τῆς κοινῶνίας. Ἐπίστευον καὶ ἐκεῖ εἰς ἕνα Δωδεκάθεον μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ντίαος (Δία), τὸν θεὸν τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἴσον ἀριθμὸν ἀρρένων καὶ θηλέων θεοτήτων. Πρὶν ὅμως ἀπὸ τοὺς θεοὺς, ἐβασίλευε κατ' αὐτοὺς, ὁ καλὸς ποιμὴν Γίμα, ὅταν τὸ κρῦο καὶ ἡ ζέστη, ἡ πείνα καὶ ἡ δίψα, ἡ ἀδικία, τὸ ψεῦδος καὶ ἡ βία, ἦσαν ἄγνωστα καὶ ὁ κόσμος — ἄνθρωποι καὶ ζῶα — ἔζων ἀρμονικὰ εἰς μίαν εὐτυχεῖ καὶ αἰωνίαν νεότητα. Κάποτε ὅμως ὁ ἄνθρωπος ἐσκότωσε καὶ ἔφαγε ἕνα ἀπὸ τὰ ζῶα του καὶ ἐπὶ πλέον εἶπε ψέματα, ὅταν ὁ Γίμα τὸν ἐκάλεσε εἰς ἀπολογία. Αὐτὸ ἦτο πάρα πολὺ καὶ ὁ καλὸς ποιμὴν ἐδιώξε θυμωμένος τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὸν περσικὸν παράδεισον μὲ τὴν κατάραν, νὰ φορτωθοῦν τοῦ λοιποῦ ὅλα τὰ γνωστὰ δεινὰ, τὸν καθημερινὸν μόχθον καὶ τὸ γῆρας, τὴν ἀσθένειαν καὶ τὸν θάνατον.

### **Πρώϊμος ἀνέλιξις καὶ τὸ μεσουράνημα τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας.**

Οἱ Ἄρειοι, ὅπως εἶδομεν, ἦλθον καὶ κατόκησαν τὴν σημερινὴν Περσίαν (Ἰράν = ἡ χώρα τῶν Ἀρειῶν) κατὰ τὰ μέσα τῆς 2ας π.Χ. χιλιετίας. Αὐτοὶ δὲν ἀνέπτυξαν, ὅπως οἱ ἰδικοὶ μας Μίνωες, ἰδιαίτερον σύστημα γραφῆς ἀλλ' ἐδανείσθησαν τὴν σφηνοειδῆ γραφὴν τῶν Ἀκαδο - Σουμερίων. Ἄλλως τε δὲν τὴν ἐχρειαζόντο πολὺ, διότι ἐπὶ αἰῶνας ἦσαν νομάδες κτηνοτρόφοι, ὀργανωμένοι ὅμως εἰς πολλὰς ἰσχυρὰς καὶ ἡμι-ἀνεξαρτήτους φατρίας. Οἱ Μῆδοι πρὸς βορρᾶν, οἱ Πέρσαι πρὸς νότον καὶ οἱ Ἐλαμίται εἰς τὸ μέσον, εἶχον βεβαίως τὰς μεταξὺ τῶν προστριβὰς — συνήθεις ἄλλως τε μετα-

ξυ γειτονικῶν λαῶν — ἀλλὰ δὲν ἐφθανον εἰς τὰ ἄκρα, διὰ τὸν φόβον τῶν ἀπὸ δυσμῶν γιγάντων κρατῶν, τῶν Ἀσσυρίων καὶ τῶν Βαβυλωνίων.

Κατόπιν ὁμοῦ ἀπὸ μίαν ἐπιτυχῆ ἀπόκρουσιν εἰσβολῆς τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Κιμμερίων, οἱ Μῆδοι ἀνέλαβον τὴν πρωτοβουλίαν. Διέλυσαν πρῶτον τοὺς πολεμοχαρεῖς Ἀσσυρίους, ὅταν κατέλαβον τὴν πρωτεύουσάν των Νινευί (612 π.Χ.) καὶ κατέστησαν φόρου ὑποτελεῖς τοὺς Πέρσας ἐπὶ βασιλείας Κύρου I. Ὁ ἐγγονὸς αὐτοῦ Κύρος ὁ Β', ὁ ἀποκληθεὶς Μέγας (559-530 π.Χ.), ἀνέλαβε τὴν ἀντεπίθεσιν. Ἐπολέμησε καὶ ἐνίκησε τὸν Ἀστυάγην (550 π.Χ.) καὶ ἔφερε τὸ βασίλειον τῶν Μήδων ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν του. Στρέφεται κατόπιν (547 π.Χ.) κατὰ τοῦ πλουσίου βασιλέως τῆς Λυδίας Κροίσου, μὲ τὸν ὅποιον εἶχον συμμαχήσει οἱ Βαβυλώνιοι, οἱ Σπαρτιᾶται καὶ οἱ Αἰγύπτιοι. Προτοῦ ὁμοῦ ἐνισχυθῆ ὁ ἐχθρὸς, ὁ Κύρος αἰχμαλωτίζει τὸν Κροῖσον, καταστρέφει τὰς Σάρδεις καὶ προσαρτᾷ ὁλόκληρον τὴν Λυδίαν. Σύντομα κατόπιν καταλαμβάνει, τὴν μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης, ὅλας τὰς ἑλληνικὰς πόλεις τῆς Ἰωνίας. Τὸ ἐπόμενον βῆμα ἦτο ἡ καταστροφή τῶν Βαβυλωνίων καὶ ἡ ἄλωσις τῆς Βαβυλώνος (539 π.Χ.).

Εἰς τὴν σειρὰν τώρα ἤρχετο ἡ κατάληψις τῆς φαραωνικῆς Αἰγύπτου (καὶ κατόπιν τῆς Ἑλλάδος), ἀλλ' ὁ θάνατος τὸν ἐπρόλαβε. Ὁ Μέγας Κύρος ἀπέθανε κατὰ τὸ 530 π.Χ. ἀφοῦ, εἰς τὸ βραχὺ διάστημα μᾶς εικοσαετίας, κατῴρθωσε νὰ μεταμορφώσῃ τὴν μέχρι τότε ὀλιγάριθμον καὶ ἄσημον φατριάν των Περσῶν εἰς μίαν ἀπέραντον αὐτοκρατορίαν, ἐκτεινομένην ἀπὸ τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ μέχρι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Ὑπῆρξεν ἀσφαλῶς μία σπανία στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ φυσιογνωμία, διότι συνεδύαζε στρατηγικὸν δαιμόνιον καὶ πρωτοφανεῖς διὰ τὴν ἐποχὴν του ὀργανωτικὰς καὶ διοικητικὰς ἱκανότητας. Ἐφρόντιζε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ παρὸν ἀλλ' ἐπρογραμματίζε μὲ ρεαλισμὸν τὸ μέλλον. Ἦτο σκληρὸς εἰς τὴν μάχην ἀλλ' ἐπιεικὴς καὶ μεγαλόφρων πρὸς τὸν ἠττημένον ἐχθρὸν του, εἰς τὸν ὅποιον ἐπέτρεπε τὴν συνέχισιν τῆς οἰκονομίας, τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας, τῆς γλώσσης καὶ τῆς θρησκείας. Ὡς μόνος δεσμεύσεις ἐπέβαλλε τὴν φορολογίαν πρὸς τὸν νέον κυρίαρχον καὶ τὴν ἐπιστράτευσιν, ἐν περιπτώσει ἔθνικοῦ κινδύνου. Μὲ αὐτὰ τὰ ἀνταλλάγματα, οἱ περισσότεροι τῶν κατακτηθέντων λαῶν ἔβλεπον τὸν Κύρον ὡς ἐλευθερωτὴν ἐκ τῶν τοπικῶν τυράννων καὶ ὡς δίκαιον προστάτην τῆς εὐνομίας καὶ τῆς κοινωνικῆς προόδου.

Ὁ διάδοχός του Καμβύσσης ὁ Β' κατέλαβε τὴν Αἴγυπτον τὸ 525 π.Χ., ἀλλ' ἐφρονεῦθη εἰς μίαν ἀνταρσίαν τρία ἔτη ἀργότερον. Εἰς τὸν ἐπόμενον βασιλέα Δαρεῖον τὸν Α' (522-486) ἀπέμεινε τὸ τρίτον σκέλος τοῦ σχεδίου, ἡ κατάληψις δηλαδὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος. Ἦθελεν ὁμοῦ νὰ ἐξασφαλίσῃ πρῶτον τὰ βόρεια σύνορα ἀπὸ τὴν ἀπειλὴν τῶν Σκυθῶν. Αὐτοὺς ὁ Δαρεῖος προσεπάθησε νὰ καταστρέψῃ εἰς μίαν δισκελῆ ἐκστρατείαν (519-513 π.Χ.), ἀλλ' ἀπέτυχε. Μολοντοῦτο, τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας προωθῆ-

θησαν μέχρι και πέραν του Καυκάσου και του Δουνάβεως, και προσηρτήθησαν αι νήσοι του βορείου Αιγαίου (Λήμνος κλπ.), η Θράκη και η Μακεδονία, μέχρι του Αλιάκμονος ποταμού. Ο δρόμος δια την κατάληψιν της ευρωπαϊκής Ελλάδος ητο πλέον ανοικτός δια τον βασιλέα των Περσών.

Την αφορμήν δια την επίθεσιν έδωσεν η επανάστασις (499 π.Χ.) των ελληνικών πόλεων της Ιωνίας κατά της περσικής κυριαρχίας. Η εξέγερσις δέν ητο καλά οργανωμένη και η βοήθεια που έλαβον από τας Αθήνας και την Ερέτρειαν δέν ητο αρκετή να αποτρέψη την συντριβήν της, η οποία έληξε με την καταστροφήν της Μιλήτου (494 π.Χ.). Δύο έτη αργότερον εξαπολύεται η πρώτη υπό τον Μαρδόνιον εκστρατεία κατά της Ελλάδος, η οποία όμως ανέκοπη προώρως, μετά την καταστροφήν από τρικυμίαν του περσικού στόλου εις την χερσόνησον του Αθω. Η δευτέρα εκστρατεία (490 π.Χ.) υπό τον Δάτιν και Αρταφέρνην, αποτελουμένη από κολοσσιαίας δια την εποχήν εκείνην δυνάμεις στρατού και πολεμικών πλοίων και με πολύτιμον σύμβουλον τον φυγάδα Έλληνα Ίππιαν, επέτυχε μερικώς, αλλά τελικώς συνεντρίβη από τον Αθηναϊον Μιλτιάδην εις τον Μαραθώνα (14 Αυγούστου 490 π.Χ.).

Μετά τας δύο αυτάς αποτυχίας ο Δαρειός αναθεωρεί τα στρατηγικά του σχέδια δια την υποταγήν του σκληροτράχηλου εχθρού. Χρησιμοποιεί τώρα ψυχολογικήν προπαγάνδαν δια να εξασφαλίση βοήθειαν η τουλάχιστον ευμενή ουδετερότητα, των χωρισμένων ακόμη πόλεων - κρατών της ηπειρωτικής Ελλάδος.

Με τό επισειούμενον «άντίπαλον δέος», λαμβάνει «γην και ύδωρ» από πολλας ελληνικας πόλεις και μόνον η Σπάρτη και αι Αθηναι θανατώνουν τους Πέρσας - κήρυκας δια την θρασεϊαν και απαράδεκτον αποστολήν των. Η προπαρασκευη όμως του μεγάλου βασιλέως συνεχίζεται πυρετωδώς. Φυγάδες Έλληνες βοηθούν τον νέον βασιλέα Ξέρξην (486 - 465 π.Χ.) εις την κατάστροφωσιν των καλλιτέρων επιτελικών σχεδίων, ο Σάμιος αρχιτέκτων Αρπαλος ζευγνύει τον Έλλησποντον, στρατός και πλοια από τας ελληνικας έπαρχίας της Ιωνίας, της Θράκης και των παρακειμένων νήσων συμμετέχουν εις την πρωτοφανών διαστάσεων περσικήν κατά της Ελλάδος εκστρατεϊαν. Οί άνδρες και τα πλοια των άμυνομένων Έλλήνων δέν άπετέλουν παρά μικρόν μόνον ποσοστόν των έπαρχομένων περσικών δυνάμεων.

Η πρώτη μεγάλη σύγκρουσις των αντιπάλων έγινε εις Θερμοπύλας, όπου επί τριήμερον, οί 300 του Λεωνίδα με τους ολίγους συμμάχους του απέκρουον νικηφόρως τας σκληράς επιθέσεις του περσικού κολοσσοϋ. Και όταν εκυκλώθη κατόπιν της προδοσίας του Εφιάλτου, ο Λεωνίδας και οί Σπαρτιάται του, επέλεξαν την επί τόπου και μέχρι θανάτου αντίστασιν, «τοίς κείνων ρήμασι πειθόμενοι».



Μετά ἀπό τὴν νίκην αὐτήν, οἱ Πέρσαι ἐπροχώρησαν ἀκάθεκτοι μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν κατάληψιν τῶν Ἀθηνῶν (καὶ κατόπιν τῆς Σπάρτης), ὥστε νὰ συντρίβουν τὴν ἀντίστασιν τῶν Ἑλλήνων. Ἐπέτυχον εἰς τὸ πρῶτον σκέλος, διότι κατέλαβον ἀμαχητὶ καὶ ἐλεηλάτησαν τὴν Ἀττικὴν καὶ τὰς Ἀθήνας (οἱ κάτοικοι τῶν ὁποίων εἶχον ἐγκαίρως ἀποπλεύσει διὰ τὰς νήσους καὶ τὰς ἀκτὰς τοῦ Ἄργο - Σαρωνικοῦ κόλπου) καὶ ἐπυρπόλησαν τὰ ἱερά τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἔως ἐδῶ ἡ νίκη τοῦ Πέρσου μονάρχου ὑπῆρξεν ὀλοκληρωτικὴ καὶ ἀναμφισβήτητος. Ἀνετράπη ὁμως τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν ἀπροσδόκητον δι' αὐτὸν ἔκβασιν τῆς παρὰ τὴν Σαλαμίνα ναυμαχίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ περσικὸς στόλος ὑπέστη συντριπτικὴν συμφορὰν. Ἄς μὴ ἐνδιατριψόμεν περισσότερον εἰς τὰ γνωστὰ περιστατικά, μὲ τὰ ὁποῖα ἐκερδήθη ἡ περιφανὴς ἐκείνη νίκη τῶν Ἑλλήνων. Ἄς ἀναφέρωμεν μόνον τὸ γεγονός ὅτι μετὰ τὴν ναυμαχίαν, ὁ περσικὸς στόλος διετήρει σημαντικὴν καὶ ἀξιόμαχον δύναμιν καὶ ὅτι αἱ μυριάδες τοῦ περσικοῦ στρατοῦ ἦσαν σχεδὸν ἀνέπαφοι καὶ ἐτοιμοπόλεμοι. Διατί τότε διεκόπησαν αἱ ἐπιχειρήσεις κατὰ τὸ μοιραῖον διὰ τοὺς Πέρσας ἔτος ἐκεῖνο τοῦ 480 π.Χ.;

Πολλοὶ ἱστορικοὶ ἀποδίδουν τὴν μεταστροφὴν εἰς τὸν ἀψίκορον χαρακτῆρα τοῦ Ξέρξου, ὁ ὁποῖος ὡς αὐτόπτης μάρτυς, αἰφνιδιάσθη καὶ ἀπεθαρρύνθη ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ναυμαχίας. Ἐάν εἰς τὴν θέσιν του εὐρίσκετο ὁ Δαρείος, ἢ καλλίτερον ὁ Κύρος ὁ Μέγας, οὐδέποτε θὰ ἀπεφάσιζε νὰ ἐπιστρέψῃ ἀμέσως εἰς Σάρδεις, νὰ στείλῃ τὸν τραυματισμένον στόλον του εἰς Ἑλλησποντον πρὸς προστασίαν τῶν γεφυρῶν καὶ νὰ μετακινήσῃ τὸν στρατὸν του εἰς Θεσσαλίαν πρὸς εὐκόλον διαχείμασιν. Ὅλα αὐτὰ ἐσήμαινον ὑποχώρησιν, ἐνῶ ὑπῆρχεν ἀκόμη δυνατότης νὰ καταλυθῇ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἡ ἰσχυρὰ βιολογικὴ ἀλκὴ τῶν Περσῶν ἤρχισε τότε νὰ ἐξασθενῇ, ἀκριβῶς ὅπως συνέβη καὶ μὲ ἐκείνην τῶν μετὰ τὸν Περικλῆ Ἑλλήνων, πενήντα ἔτη ἀργότερον.

Ἐπηκολούθησαν ραγδαῖα ἐξελίξεις. Τὸ ἐπόμενον ἔτος (479 π.Χ.) ὁ περσικὸς στρατὸς (μὲ ὑπεροπλίαν 3 πρὸς 1 ἔναντι τῶν Ἑλλήνων), συνετρίβη εἰς Πλαταιάς ἀπὸ τὰς ἠνωμένας δυνάμεις Σπαρτιατῶν καὶ Ἀθηναίων. Ἡ μάχη τῆς Μυκάλης ἦτο ἡ τελευταία ἑλληνο - περσικὴ σύγκρουσις. Ἐκτοτε, ἡ ἄλλοτε παντοδύναμος περσικὴ αὐτοκρατορία, ἐγκατέλειπε τὰς ἐπεκτατικὰς τῆς διαθέσεις καὶ περιώρισε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς εἰς τὴν διατήρησιν τῶν ἤδη κεκτημένων. Ἦτο ὁμως ἰσχυρὰ ἀκόμη καὶ πλουσία χώρα, μὲ ἀκέραια τὰ συστήματα διοικητικῆς ἀποκεντρώσεως καὶ φορολογίας, ταχειάς καὶ ἀσφαλοῦς ἐσωτερικῆς ἐπικοινωνίας καὶ ἓνα πλῆθος ἱκανῶν διπλωματῶν, οἱ ὁποῖοι κατετόπιζον τὸν Μέγαν Βασιλέα μὲ τὰ συμβαινόντα εἰς ὅλας τὰς χώρας τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Μὲ τὰ ἐφόδια αὐτὰ καὶ τοὺς χρυσοὺς δαρεικοὺς, ἡ Περσία προσήλκυε ξένους ἐμπειρογνώμονας καὶ μισθοφορικὰ

στρατεύματα (ὅπως ἦσαν οἱ Μύριοι τοῦ Ξενοφώντος περί τὸ 400 π.Χ.) καὶ δὲν ἔπαυσε νὰ ἐπηρεάζῃ τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδος, ὅπως συνέβη κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον. Τὸ τελικὸν πλήγμα ἐδόθη ἀπὸ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον (330 π.Χ.), ὅταν, κατόπιν ἐπανειλημμένων καὶ συντριπτικῶν ἡττῶν (Ἴσσός, Γαυγάμηλα κλπ.), κατεστράφη ἡ Περσέπολις καὶ ἐφανεύθη ὁ τελευταῖος μονάρχης Δαρεῖος ὁ Γ'. Τὴν ἰδίαν ἄλλως τε τύχην εἶχε καὶ ἡ Ἑλλάς ὅταν, μετὰ τρεῖς περίπου αἰῶνας, κατεπατήθη ἀπὸ τὰς ρωμαϊκὰς λεγεῶνας.

### **Ἡ κληρονομία τῶν αἰῶνων.**

Γέννησις, ἀκμὴ καὶ παρακμὴ, ἀλλὰ καὶ ἀναγέννησις ὑπὸ ἄλλην μορφήν καὶ ὑπὸ διαφορετικῶν συνθήκων χαρακτηρίζουν, ὄχι μόνον τὸν ἄνθρωπον ἢ τὴν ζῶσαν ὄλην γενικῶς, ἀλλὰ ἐπίσης τοὺς πληθυσμοὺς καὶ τοὺς πολιτισμοὺς, τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦν κατ' ἄραιά χρονικὰ διαστήματα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ φθαρτὸν σῶμα, βιολογικὰ μόρια καὶ δημιουργικὰ ἰδέαι ἐπιζοῦν καὶ ἀνακυκλοῦνται μὲ τὴν πάροδον τῶν γενεῶν, καὶ ὅταν φθάνῃ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, γονιμοποιῶν τὰ ὑπάρχοντα σπέρματα διὰ τὴν ἄνθισιν ἐνὸς νέου καὶ τελειοτέρου πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, οἱ Πέρσαι καὶ οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν προνομιούχοι λαοὶ τῆς ἱστορίας. Εἰς χωριστοὺς τομεῖς καὶ διάφορον χρόνον, ἕκαστος ἐπρωτοτύπησε καὶ διήνοιξεν ἀγνώστους μέχρι τότε λεωφόρους τοῦ ἀνθρωπίνου ἐπιστητοῦ καὶ οἱ δύο μαζὶ ἄφησαν πλουσίαν κληρονομίαν εἰς τὴν μετέπειτα ἀνθρωπότητα.

Παρὰ τὴν φυλετικὴν μεταξὺ των συγγένειαν, οἱ δύο λαοὶ ἀνεπτύχθησαν ὑπὸ ἀνόμοιον οἰκολογικὸν κλίμα καὶ διέπρεψαν εἰς διάφορον κύκλον ἐπιτευγμάτων. Οἱ Πέρσαι, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον, ἐδίδασκον τὰ παιδιὰ των ἰπασίαν καὶ τοξοβολίαν, φιλαλήθειαν, ἐργατικότητα καὶ ὑπακοὴν εἰς τοὺς ἀνωτέρους. Οἱ Ἕλληνες ἐξ ἄλλου ἐλάτρευον τὴν φύσιν, τὸ ὄραϊον καὶ τὰ ἀθλήματα, ἐκαλλιέργουν τὴν διαλεκτικὴν τέχνην καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐκέντριζον τὴν νόησιν μὲ ἀενάους ἐρωτήσεις καὶ δυσεπίλυτα προβλήματα.

Ὡς τελικὸν προϊόν ἦλθεν ἡ πειθαρχημένη καὶ καλοπροαίρετος παρσικὴ κοινωνία, ρεαλιστικῶς ὀργανωμένη περίξ τῆς ἐννοίας τοῦ Κράτους (μὲ τὸν βασιλέα ὡς ἐκπρόσωπόν του), διὰ τὴν εὐημερίαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ὁποίου διωχετεύετο ὀλόκληρος ὁ κοινὸς μόχθος καὶ ἡ πολύτροπος ἀτομικὴ ἀγχίνοια καὶ ἐπινοητικότης. Εὐρεῖα ἀποκέντρωσις καὶ σχετικὴ αὐτονομία, (μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν σατράπην «τὸ μάτι καὶ τὸ αὐτί» τοῦ Μεγάλου Βασιλέως), πλήρες ὀδικὸν δίκτυον καὶ κοινωνικὴ προστασία τῶν ἐργαζομένων, δικαία φορολογία καὶ σεβασμὸς τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας (πάντοτε εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ στρατιώτου τοῦ βασιλέως), ἀνήκουν εἰς τοὺς νεωτερισμοὺς

της περσικής αυτοκρατορίας. Αὐτοὺς ἐμμήθησαν ἀργότερον οἱ Ῥωμαῖοι καὶ παρομοία εἶναι ἢ ὀργάνωσις πολλῶν συγχρόνων κρατῶν τῆς ὑψηλίου.

Ἐκ τὸ ἄλλο μέρος, ὁ κόσμος τῶν Ἑλλήνων ἀπέβλεπεν εἰς τὸ μικρὸν ἄστν - κράτος, ὅπου ἕκαστος πολίτης εἶχε τὴν πιθανότητα νὰ ἐκλεγῆ ἄρχων τῶν κοινῶν, τουλάχιστον μίαν φοράν εἰς τὴν ζωὴν του. Ὑπερήσπιζε τὴν πατρίδα του μὲ τὸν κατὰ τὴν κρίσιν του καλύτερον τρόπον, καὶ συνεισέφερε τὸ κατὰ δύναμιν εἰς τὸ κοινὸν ταμεῖον. Διετῆρει — καὶ ἀνεγνώριζεν εἰς τοὺς ἄλλους — τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλευθέρου λόγου καὶ τῆς ἀτομικῆς ἀνεξαρτησίας, ἀνέτεμε τὴν κοινωνίαν καὶ ἠρεῦνα μὲ σύστημα καὶ ἀλάθητον λογικὴν τὴν φύσιν, τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ στερέωμα. Τὸ ἀλφάβητον, ἢ φιλοσοφία, ἢ ἱστορία καὶ ὁ φιλολογικὸς λόγος εἶναι ἰδικὰ του δημιουργήματα. Ἡ καλλιτεχνικὴ του ἐπίδοσις παραμένει ἀκόμη ἀνεπανάληπτος. Αἱ σημεριναὶ ἐπιστῆμαι βασίζονται εἰς τὰ ἰδικὰ του πρότυπα καὶ ἡ φευγαλέα Δημοκρατία του, θερμαίνει ἀκόμη τὴν ψυχὴν ὄλων τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων τοῦ κόσμου.

Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος αὐτῆ ἐπίδοσις τῶν δύο ἱστορικῶν λαῶν, τὰ ἐπινοήματα τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν τὸν πυρῆνα τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ; Ἄς ἀκούσωμεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου μερικὸς ἀπὸ τοὺς προβληματισμοὺς τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Αἱ ψυχραὶ χῶραι τῆς Βορείου Εὐρώπης, λέγουν, τρέφουν γενναίους ἀνθρώπους ἀλλὰ μὲ ἀργόστροφον διάνοιαν καὶ μικρὰν φαντασίαν. Ἡ Ἀνατολὴ παράγει ἀνθρώπους μὲ εὐέλκτον σκέψιν καὶ δεξιότητα, ἀλλὰ συνηθισμένους νὰ ὑπακούουν. Μόνον οἱ Ἕλληνες ἔχουν ταχεῖαν τὴν σκέψιν καὶ ἱκανὰ χέρια, μάτια ποὺ διψοῦν διὰ τὸ ὄραϊον, καλλάζουσιν φαντασίαν καὶ λατρεῖαν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Καὶ αὐτὸ διότι ὁμοιάζουν μὲ τὸ φωτεινὸν καὶ παιγνιδίζον κλίμα τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου. Ἀλλὰ ἐπ' αὐτοῦ ὁ ἄγγλος ἱστορικὸς Glover προβάλλει τὸ ἀκόλουθον ἐρώτημα : Διατί οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὅποιοι ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἔζησαν εἰς τὸ ἴδιον κλίμα, δὲν ἀνέπτυξαν καμμίαν ἀπὸ τὰς μεγάλας ἀρετὰς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων; Ἀπάντησις : δὲν ὑπάρχει ἀκόμη εἰς τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἐρώτημα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοινοτοπίαν ὅτι πολλοὶ παράγοντες συνεργάζονται διὰ τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πραγματικὰ μεγάλους λαοὺς τῆς ἱστορίας. Ποινεῖ ὅμως ἡ διαπίστωσις ὅτι ὁ περσικὸς τύπος ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διάρθρωσιν πολλῶν συγχρόνων κρατῶν, ἐνῶ τὸ μικρὸν ἀλλὰ τόσον ὑψηλὸν ἄστν - κράτος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, παρὰ τὴν συνεχιζομένην ἀκτινοβολίαν του, δὲν ἀπεδείχθη βιώσιμον ἐν τῇ πράξει.

Οἱ ἀρχαῖοι Πέρσαι καὶ Ἕλληνες εἶχαν τὴν καλὴν τύχην νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν μικρὰν αὐτὴν ὁμάδα τῶν πρωτοπόρων λαῶν τῆς οἰκουμένης. Ἐχουν ἐπίσης τὸ προνόμιον νὰ εἶναι ἀκόμη ζωντανοί, εἰς τὸν ἴδιον χῶρον, μὲ τὸ ἴδιον ὄνομα καὶ τὴν ἰδίαν γλῶσσαν, αὐτὴν ποὺ ἔφεραν ἀπὸ βορρᾶ οἱ μακρι-

νοί των πρόγονοι, πρὶν ἀπὸ τρεῖς καὶ πλέον χιλιετίας. Δὲν εἶναι πλέον αἱ ἡγήτιδες οὔτε κἂν μεταξὺ τῶν μεγάλων δυνάμεων τοῦ σημερινοῦ κόσμου. Ἄλλ' εἰς τὴν σύγχρονον ἀνθρωποπλημμύραν μὲ τὰς ἑκατοντάδας τῶν ἀνεξαρτήτων κρατῶν, Ἕλληνες καὶ Πέρσαι συνεχίζουσι φιλοτίμως τὴν προσπάθειαν διὰ τὴν εὐημερίαν τῶν κατοίκων τῶν καὶ τὴν καλλιέργειαν μιᾶς ἀρμονικῆς μετὰ τῶν ἄλλων συμβιώσεως. Ἡ μακρὰ τῶν ἱστορία καὶ ἡ πλουσία προσφορά τῶν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ, δικαιολογεῖ νομίζω τὴν ἐκτίμησιν μὲ τὴν ὁποίαν περιβάλλονται ἀπὸ τὴν σύγχρονον κοινωνίαν ὄλων τῶν Ἐθνῶν τῆς ὑψηλίου.



ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΜΠΑΓΙΟΝΑ  
Καθηγητὸς Πανεπιστημίου

## Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ HEGEL ΚΑΙ Ο ΓΑΛΛΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Στὴ μελέτη αὐτὴ θὰ ἐξεταστῆ ἡ ἔρμηνεῖα ποὺ διατυπώνει ὁ Hegel γιὰ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμό. Θὰ ἐξεταστῆ ἐπίσης ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς στὸ σύνολό του καὶ εἰδικώτερα οἱ ἀναλύσεις τοῦ Montesquieu, τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Diderot πάνω στὴ σκέψη τοῦ Hegel. Ἡ ἐπίδραση αὐτὴ εἶναι ἔντονη σὲ ὅλες τὶς φάσεις τῆς ἐξέλιξης τῆς σκέψης τοῦ Hegel ἀπὸ τὰ πρῶτα «Θεολογικά» ἔργα του ὡς τὰ ἔργα τῆς ὀριμότητάς του, ὅπως εἶναι ἡ Ἑγκυκλοπαίδεια τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν<sup>1</sup>. Ἰδιαίτερα φανερὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ἀναλύσεων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, στὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ στὴ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία τοῦ Hegel, ὅπως τὴν ἐκθέτει στὴ Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος.

Ἡ ἔρμηνεῖα τοῦ Hegel γιὰ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ προϋποθέτει τὴ διάκρισή του ἀνάμεσα στὴν ἀναλυτικὴ νόηση (Verstand) καὶ τὸ συνθετικὸ λόγο (Vernunft)<sup>2</sup>. Ἡ διάκριση αὐτὴ παρουσιάζεται συχνὰ στὴν ἱστορία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Στὸν Πλάτωνα ἐκφράζεται σὰν ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στὴ «διάνοια», ποὺ ξεκινάει ἀπὸ ὑποθέσεις καὶ συνάγει ἀπὸ αὐτὲς προτάσεις παρόμοιες μὲ τὶς προτάσεις τῶν γεωμετρῶν, καὶ στὸν «νοῦ», ποὺ ἀναπτύσσει τὴν ἐπιστήμη τῶν ἰδεῶν. Στὸν Spinoza ἡ ἐξήγηση μὲ ἀναφορὰ στὶς κοινὲς ἔννοιες προϋποθέτει μιὰ μορφή ἀναλυτικῆς νόησης. Ἡ νοητικὴ ἐποπτεία τῆς φύσης στὸ σύνολό της προϋποθέτει μιὰ μορφή συνθετικοῦ λόγου. Στὸν Kant οἱ κατηγορίες εἶναι νόμοι τῆς ἀναλυτικῆς νόησης. Ὁ θεός, ὁ κόσμος καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι ρυθμιστικὲς ἀρχὲς τοῦ συνθετικοῦ λόγου.

Στὴ λογικὴ τοῦ Hegel ἡ διάκριση αὐτὴ παίρνει τὴν ἀκόλουθη ἔκφρα-

---

1. Hegel, *Early Theological Writings*, ἀγγλ. μὲτὰφραση T. M. Knox, Philadelphia 1971, 2η ἔκδ., σ. 20 - 21, 37 - 38, *Revue Philosophique de Louvain*, 72, 1974, σ. 805 - 806.

2. *Enzyklopaedie der philosophischen Wissenschaften*, § 80 - 82, *Werke*, σειρά Suhrkamp, Frankfurt am M., 1970, σ. 169 - 179. W. T. Stace, *The philosophy of Hegel*, U.S.A., Dover 1955, σ. 100 - 107.

ση. Ἡ ἀναλυτικὴ νόηση καταλήγει σὲ τυπικοὺς ὁρισμοὺς. Οἱ ὁρισμοὶ αὐτοὶ ἀποτελοῦν σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις γενικευμένες μορφές ὑποκειμενικῶν ἐμπειριῶν ποὺ ἀναφέρονται σὲ καθ' ἕκαστον ἀντικείμενα<sup>1</sup>. Οἱ ὁρισμοὶ τῆς ἀναλυτικῆς νόησης εἶναι ἀφηρημένοι γιατί δὲν ἐκφράζεται σ' αὐτοὺς ἡ γένεση καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἀντικειμένων στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται. Μὲ τοὺς ὁρισμοὺς τῆς ἀναλυτικῆς νόησης δὲν καθορίζεται ἡ σχέση τοῦ ἀντικειμένου τοὺς μὲ τὴν ὁλότητα στὴν ὁποία ἐντάσσεται. Ἡ ἀναλυτικὴ νόηση ὀρίζει «νεκρά» ἀντικείμενα, δηλαδὴ ἀντικείμενα ποὺ δὲν ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτυχθοῦν διαλεκτικὰ καὶ νὰ ἐξελιχθοῦν ἱστορικὰ. Καὶ ἂν ἀκόμα τὴν εἶχαν, ἡ ἀναλυτικὴ νόηση θὰ τὴν ἀγνοοῦσε. Ἡ ἀναλυτικὴ νόηση λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς μὴ ἀντίφασης. Ἡ γνώση ποὺ ἐκφράζει χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς πολλαπλότητας καὶ τῆς διαφορᾶς. Μὲ ἀφετηρία τοὺς καθορισμοὺς τῆς ἀναλυτικῆς νόησης ἡ πολλαπλότητα καὶ ἡ διαφορὰ ἐξομοιώνονται μὲ τὴν ἀταξία καὶ τὴν ἀλογία. Ἡ ἀναλυτικὴ νόηση ἀνάγει τὸ ἕτερογενὲς στὸ ὁμοιογενὲς καὶ τείνει σὲ ἀπλουστεύσεις. Οἱ προσδιορισμοὶ τῆς εἶναι χρήσιμοι γιὰ τὰ μαθηματικά, τὴν νομικὴ ἐπιστῆμη καὶ τὶς ἐφαρμογές τῆς. Χρησιμεύουν καὶ γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, ὅταν ἐξετάζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς ὁποίας εἶναι ἀποτέλεσμα ἢ ποὺ προετοιμάζει<sup>2</sup>.

Ἀντίθετα ὁ συνθετικὸς λόγος εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἢ καὶ τὸ προϊόν τῆς ἱστορίας του. Κάθε φάση τῆς ἐξέλιξής του προετοιμάζεται ἀπὸ τὴν προηγούμενη καὶ προετοιμάζει τὴν ἐπόμενη. Κατανοεῖ τὶς διάφορες ἱστορικὲς καταστάσεις σὰν μεταβαλλόμενες ἢ «ζωντανές» ὁλότητες ποὺ ἐξελισσονται διαλεκτικὰ. Τὸ διαλεκτικὸ σχῆμα ἐκφράζει καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ συνθετικοῦ λόγου. Ἐπιστημονικὴ γνώση, δηλαδὴ γνώση προσαρμοσμένη πρὸς τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀντικειμένου τῆς, εἶναι αὐτὴ στὴν ὁποία καταλήγει ὁ συνθετικὸς λόγος. Ὡστόσο ὁ συνθετικὸς λόγος πρέπει νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τοὺς καθορισμοὺς τῆς ἀναλυτικῆς νόησης. Ἄλλοιῶς καταλήγουμε στὴ σύγχυση τῶν ρομαντικῶν, τὴ θέση τοῦ λόγου παίρνει ἡ φαντασία ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ τὸ συναίσθημα. Ἡ γνώση ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ πραγματικὸ εἶναι συγκεχυμένη. Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς ἐκτελεῖ παρηγορητικὴ λειτουργία<sup>3</sup>.

1. Enzyklopaedie..., § 227 - 229, σ. 379 - 382. G. R. G. Mure, A Study of Hegel's Logic, Oxford 1950, σ. 85.

2. Enzyklopaedie der Philosophischen Wissenschaften, §§ 81 - 82, 115 - 116, 231 - 232, σ. 172 - 179, 236 - 239, 382 - 385. Πρβλ. J. N. Findlay, Hegel, a reexamination, London 1958, σ. 60 - 66.

3. Enzyklopaedie der Philosophischen Wissenschaften, § 82, σ. 176 - 179. Phänomenologie des Geistes, Werke, σαρὰ Suhrkamp, τ. 3, σ. 21 κ.έ. Πρβλ. H. Reybourn, The ethical theory of Hegel, Oxford 1921, σ. 99 κ.έ.

Ὁ Γαλλικός Διαφωτισμός ἐκφράζει τὴν προοπτικὴ τῆς ἀναλυτικῆς νόησης. Χαρακτηριστικό του εἶναι ὅτι προσδιορίζεται καὶ περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς μὴ ἀντίφασης. Ἡ ἀρχὴ αὐτή, ὅπως ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμό, δὲν ἔχει μόνο τυπικὴ ἰσχὺ, π.χ. ὅτι  $a = a$ . Συνεπάγεται καὶ τὴν ἀναγωγὴ τοῦ ἑτερογενοῦς στὸ ὁμοιογενές, π.χ. τῆς φύσης στὴν κίνηση, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ d'Holbach<sup>1</sup>. Ἐπειδὴ ὁ Γαλλικός Διαφωτισμός ἐκφράζεται μὲ τοὺς προσδιορισμοὺς τῆς ἀναλυτικῆς νόησης, ἡ σκέψη του μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ σὰν ἀφηρημένη. Ἀρνιέται τὴν πολλαπλότητα τοῦ πραγματικοῦ, ὑποτιμᾷ τὸ ποιοτικὸ στοιχεῖο, τὶς διαφορὰς ἀνάμεσα στὰ φυσικὰ φαινόμενα, τὶς ἱστορικὰ καταστάσεις, τὶς φάσεις τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ἢ τὶς ἀτομικὰς ἐπιδιώξεις. Παρ' ὄλο πού ἡ σκέψη τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ σὰν ἀφηρημένη, μένει πολὺ κοντὰ στὴν ἐμπειρία πού σχηματίζει ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὰ αἰσθητὰ ἢ γιὰ τὸν ἑαυτό του. Οἱ προσδιορισμοὶ τῆς ἀναλυτικῆς νόησης θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ θεωρηθοῦν σὰν σχηματοποιήσεις τῆς ἐμπειρίας αὐτῆς. Ἡ σχέση τῶν προσδιορισμῶν τῆς ἀναλυτικῆς νόησης μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ ἐμπειρία δὲν περιορίζει τὸν ἀφηρημένο χαρακτήρα τους. Ἀντίθετα τὸν ἐνισχύει. Αὐτὸ συμβαίνει γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀντικειμένου τῆς καὶ γιὰ τὴν ὁλότητα στὴν ὁποία ἐντάσσεται.

Χαρακτηριστικὸ τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ὅτι ἡ ἀναλυτικὴ νόηση ἐκδηλώνεται σὰν ἄρνηση τῆς «θετικῆς» μορφῆς τοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ Χριστιανισμοῦ, ταυτίζοντας τὶς συμβολικὰς παραστάσεις τῆς πίστεως μὲ «αὐτὸ τὸ ξύλο» ἢ τὸ «κόκκαλο»<sup>2</sup>. Ἐκδηλώνεται ἐπίσης σὰν ἄρνηση τῆς ἄλογης μορφῆς πού πῆραν οἱ πολιτειακοὶ θεσμοὶ στὴν Γαλλία. Ἐκδηλώνεται σὰν ἄρνηση τῆς φεουδαρχικῆς πολυνομίας καὶ τοῦ ἠθικοῦ κύρους πού διατήρησαν οἱ εὐγενεῖς στὴν Γαλλία, παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Richelieu νὰ περιορίσῃ τὰ προνόμιά τους.

Ἡ ἀναλυτικὴ νόηση ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἀρνήσεις αὐτὰς καταλήγει σὲ θετικοὺς προσδιορισμοὺς, πού ἐκφράζουν τὴν τάση τῆς νὰ ἀνάγει τὸ ἑτερογενὲς στὸ ὁμοιογενές καὶ τὸ πολλαπλὸ στὸ ἕνιαφο. Ἔτσι ταυτίζει τὴν ἀνθρώπινη φύση μὲ τὸ «ὑγιές» λογικὸ καὶ μὲ τὰ ἔνστικτα τῆς δικαιοσύνης, τῆς φιλαυτίας καὶ τῆς συμπάθειας<sup>3</sup>. Ταυτίζει τὴν ἐξωτερικὴ φύση ὡς σύνολο αἰσθητῶν μορφῶν μὲ τοὺς νόμους πού τὴν ἐξηγοῦν. Ὁ d'Holbach, πού ὁ Hegel θεωρεῖ σὰν ἀντιπροσωπευτικὸ στοχαστῆ τοῦ Γαλλικοῦ Δια-

1. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, σειρά Suhrkamp, τ. 20, σ. 300. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, τ. 12, σ. 523-524.

2. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, σ. 522.

3. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, σ. 290, 298-299.

φωτισμού, ανάγει τόσο την εξωτερική όσο και την ανθρώπινη φύση στους νόμους της κίνησης. Με το ντεϊσμό, το θείο γίνεται έντελώς άπροσδιόριστο. Παύει να αποτελεί μιá ενεργό και διαφοροποιημένη δύναμη. Γι' αυτό ο ντεϊσμός τείνει προς τον πανθεισμό ή τον άθεϊσμό.

Σε σχέση με τις ήθικες αξίες, ή αναλυτική νόηση, όπως εκφράζεται με το Γαλλικό Διαφωτισμό, τις ταυτίζει με το όφελιμο<sup>1</sup>. Έρμηνεύοντας τη σκέψη του Hegel, θα μπορούσαμε να πούμε πως όφελιμο είναι ό,τι οδηγεί στην ήδονή, για τον άνθρωπο σαν βιολογικό όν, και στην ευδαιμονία, για τον άνθρωπο σαν κοινωνικό όσο και βιολογικό όν. Ό όφελιμιστικός χαρακτήρας, που άποδίδει ο Hegel στην ήθική του Γαλλικού Διαφωτισμού, προϋποθέτει πως ή ευδαιμονία, όπως την έννοούν οι στοχαστές του Γαλλικού Διαφωτισμού, είναι μιá ευχάριστη διάθεση που επιθυμούμε να παρατείνουμε και που είναι συνυφασμένη τόσο με τις βιολογικές λειτουργίες μας όσο και με τις κοινωνικές μας σχέσεις.

Φαινομενικά άσχετη με τον όφελιμισμό είναι ή άποψη του Γαλλικού Διαφωτισμού για την έλευθερία όπως συνάγεται από τις αναλύσεις του Rousseau. Ό έλευθερία είναι συνυφασμένη με τη «γενική βούληση» και τις αποφάσεις της. Είναι ταυτόχρονα ύποκειμενική, γιατί ή γενική βούληση προϋποθέτει την ύποκειμενική ή ιδιωτική βούληση, και έλλογη, γιατί ή γενική βούληση εκφράζει τα κοινά γνωρίσματα που παρουσιάζουν και αναπτύσσουν οι ύποκειμενικές βουλήσεις, και που αναπτύσσονται όταν αυτές στρέφονται προς την πραγμάτωση του κοινού συμφέροντος. Ό έλευθερία, σε σχέση με τη γενική βούληση, εκφράζει τα δύο χαρακτηριστικά της αναλυτικής νόησης, τον έμπειρισμό και την άφηρημένη, καθαρά τυπική μορφή που του δίνει με τους καθορισμούς της. Όσοτόσο ο Rousseau έχει κατανοήσει τη σχέση ανάμεσα στην έλευθερία και το κράτος καθώς και τη σχέση της με τον άνθρωπο σαν έλλογο όν<sup>2</sup>.

Ό από τη συσχέτιση του Γαλλικού Διαφωτισμού με την αναλυτική νόηση και τις άπλουστεύσεις ή τις αφαιρέσεις της, που εκφράζει την ουσία του σύμφωνα με τον Hegel, συνάγεται ότι ή επίδραση, που ύπηρξε καθοριστική για το σχηματισμό του, ήταν ή επίδραση του Νεύτωνα, πιο πολύ από όσο ήταν ή επίδραση του Locke. Ό αισθησιαρχικός έμπειρισμός του Locke τείνει να θεμελιώσει θεωρητικά ή να δικαιώσει ήθικά την παθητικότητα του ύποκειμένου. Δέν κατοχυρώνει την ένότητα ούτε την άρνητική δυνατότητα του «πνεύματος», όπως την έννοει ο Hegel. Στον Νεύτωνα, αντίθετα, εμφανίζεται το αίτημα να εξηγηθούν σε σχέση με τους νόμους

1. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, σ. 292.

2. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, σ. 307 - 308. Grundlinien der Philosophie des Rechts, σειρά Suhrkamp, τ. 7, § 29, σ. 80, § 258, σ. 400.



της παγκόσμιας ἔλξης ὅλες οἱ μορφές τῆς κίνησης. Στὴν κοσμολογία τοῦ Νεύτωνα ἐκφράζεται ἡ τάση γιὰ ἀναγωγή τοῦ ἕτερογενοῦς στὸ ὁμοιογενές ποῦ χαρακτηρίζει τὴ σκέψη τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ποῦ συνάγεται ἀπὸ τὴ σχέση του μὲ τὴν ἀναλυτικὴ νόηση.

Ἄν δεχτοῦμε πὼς ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς εἶναι, σὲ σχέση μὲ τὴν πράξη, ὅ,τι εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Νεύτωνα σὲ σχέση μὲ τὴν κοσμολογία, οἱ πρὸ ἀντιπροσωπευτικοὶ στοχαστές του, σύμφωνα μὲ τὸν Hegel, εἶναι ὁ d'Holbach καὶ ὁ Rousseau ὡς συγγραφεάς τοῦ Κοινωνικοῦ Συμβολαίου. Ὁ d'Holbach ἀνάγει τὴν πολλαπλότητα τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τῶν ἐμπειριῶν μας στὴν κίνηση. Ὁ Rousseau ἀνάγει τὶς ὑποκειμενικὲς ἢ ἰδιωτικὲς βουλήσεις, ποῦ στὸ βάθος εἶναι ἐπιθυμίες, στὴν ἀφηρημένη ταυτότητα τῆς γενικῆς βούλησης<sup>1</sup>. Στὰ φυσικὰ ἄτομα, ποῦ διαφέρουν μεταξὺ τους ἐξαιτίας τῶν ἰδιωτικῶν σκοπῶν τους, ὁ Rousseau ὑποκαθιστᾷ τοὺς πολίτες, ποῦ δὲν διακρίνονται ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο γιατί δὲν ἔχουν ἰδιωτικὲς ἐπιδιώξεις.

Ἡ τάση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ ἀπλοστευμένη θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ συνδέεται καὶ μὲ τὸ συνειδητὸ αἴτημά του γιὰ συστηματοποίηση καὶ ἐκλογίκευση τῶν νομικῶν θεσμῶν, τῆς πολιτείας καὶ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Τὸ αἴτημα αὐτὸ ἐκδηλώνεται μὲ τὴ στροφή τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ πρὸς τὰ ζητήματα τῆς πράξης, ποῦ ἀποτελεῖ καὶ τὸ διακριτικὸ γνῶρισμά του. Ἡ στροφή αὐτὴ ἐκδηλώνεται καὶ ἀρνητικά, Ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ἀρνιέται ὅλες τὶς ἐπιβιώσεις τοῦ παρελθόντος, λ.χ. τὴν ἄτακτη καὶ ἄλογη πολυνομία τοῦ φεουδαρχικοῦ δικαίου, ἰδίως τοῦ ἐθιμικοῦ, ποῦ καταπιέζουν τὸ παρὸν καὶ τοῦ ἀρνιοῦνται τὸ δικαίωμα νὰ ζήσει τὴ δική του ξεχωριστὴ ζωὴ<sup>2</sup>.

Τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀναλύεται στὴ Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος σὲ σχέση μὲ τὶς ἐμπειρίες τῆς φωτισμένης ἢ καλλιεργημένης συνείδησης. Ἡ στοχαστικὴ καὶ φωτισμένη συνείδηση νοιώθει τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενό της ὡς πλάνη καὶ τὸ ἀρνιέται. Τὸ περιεχόμενο αὐτὸ ἀποσαφηνίζεται καὶ ἔτσι φανερόνεται πὼς δὲν ἐκφράζει κάποια ἀπόλυτη ἀλήθεια. Μ' αὐτὴ τὴ διαδικασία ἡ φωτισμένη συνείδηση ἀποξενώνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πίστη της. Τῆς ἀρνιέται κάθε ἐγκυρότητα καὶ τὴν ταυτίζει μὲ ἓνα αἰσθητὸ, μεμονωμένο ἀντικείμενο, «αὐτὸ τὸ ξύλο» ἢ «αὐτὸ τὸ κόκκαλο». Ἡ φωτισμένη συνείδηση διαποτίζει τὴν ἴδια τὴν πίστη, ποῦ ἀρνιέται, γιατί τὴν ἀναγκάζει νὰ χρησιμοποιήσει τὰ ἐπιχειρή-

1. Shlomo Avineri, Hegel's theory of the modern state, Cambridge 1974, σ. 184.

2. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, σ. 295 - 297. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, σ. 528 - 529, πρβλ. R. Garaudy, Dieu est mort, étude sur Hegel, Paris 1970, σ. 11 - 17.

ματα και να εκφραστή με τις μορφές του στοχασμού του Γαλλικού Διαφωτισμού για να θεμελιώσει, σε μιá προσπάθεια δίχως έλπίδα, την εγκυρότητά της. Η φωτισμένη συνείδηση μεταβάλλει σε ψεύτικο είδωλο ό,τι πριν θεωρούσε σαν «ευγενικό» και, όπως εκφράζεται και από τις περιγραφές του Diderot στον Άνγησιό του Rameau, το «θραύει» συνειδητοποιώντας πως είναι άδαιο και ψεύτικο <sup>1</sup>.

Η φωτισμένη συνείδηση, όπως εκφράζεται μέσα από τον στοχασμό και τον πολιτισμό του Γαλλικού Διαφωτισμού, δεν συνειδητοποιεί απόλυτα το διχασμό της. Προβάλλει την άποψη ότι μπορεί ένας λαός να εξαπατηθεί από τους ιερείς ή το μονάρχη. Απάτη όμως μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σε σχέση με ένα μεμονωμένο περιστατικό, το οποίο αντιμετωπίζουμε ανεξάρτητα από την ολότητα στην οποία εντάσσεται. Είναι δυνατό να εξαπατηθεί κανείς και να θεωρήσει το χαλκό σαν χρυσάφι ή την ήττα σε μιá μάχη σá νίκη. Οι έμπειρίες της φωτισμένης συνείδησης, από τις οποίες αποξενώνεται με τον Διαφωτισμό, αποτελούν αναγκαίες φάσεις της Ιστορίας της. Δεν θά ήταν σωστό να θεωρηθούν σαν κάτι το έξωτερικό ή το συμπτωματικό που να οφείλεται σε κάποια τυχαία επέμβαση, ή οποία θά αποσκοπούσε σε μιá ορισμένη μορφή εξαπάτησης <sup>2</sup>.

Η άρνητική λειτουργία της φωτισμένης συνείδησης είναι φανερή ακόμα και στις επιφανειακά θετικές μορφές που παίρνει ή έμπειρία της όταν εκφράζεται με το στοχασμό και τον πολιτισμό του Γαλλικού Διαφωτισμού. Μιá τέτοια έμπειρία είναι ή πεποίθηση ότι το χρήσιμο είναι ή υπέρτατη ήθική αξία και ότι το θείο ταυτίζεται με το «υπέρτατο όν». Το χρήσιμο και ο ντεϊσμός εξετάζονται στη Φαινομενολογία σαν έμπειρίες της «φωτισμένης» συνείδησης και σαν αντικείμενο της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, ενώ στις Παραδόσεις πάνω στην Ιστορία της Φιλοσοφίας εξετάζονται σαν έννοιες που ανήκουν σε ένα προδιαλεκτικό φιλοσοφικό σύστημα. Με την προσήλωση στο χρήσιμο, το κάθε τι καθορίζεται σε σχέση με τους σκοπούς ενός ανθρώπου. Αλλά και οι σκοποι αυτοί καθορίζονται σε σχέση με τους σκοπούς κάποιου άλλου. Έτσι ο άνθρωπος ταυτίζεται με τη λειτουργία του μέσα στην ομάδα. Επειδή διαφορετικοί άνθρωποι είναι δυνατόν να εκτελέσουν την ίδια λειτουργία <sup>3</sup>, ή αναφορά

1. *Phaenomenologie des Geistes*, σ. 365, 387, 403, πρβλ. A. Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel, Leçons sur la Phénoménologie de l'esprit*, Paris 1947, σ. 135, πρβλ. Jacques d'Hondt (éd.), *Hegel et le siècle des Lumières*, Paris 1974, σ. 65 - 70.

2. *Phaenomenologie des Geistes*, σ. 408, πρβλ. Jean Hyppolite, *Genèse et structure de la Phénoménologie de l'esprit de Hegel*, Paris 1946, τ. 2, σ. 426 κ.έ.

3. *Phaenomenologie des Geistes*, σ. 416. G. R. G. Mure, *The Philosophy of Hegel*, London 1965, σ. 97 - 98.

στις άτομικές διαφορές παύει να έχει σημασία. Έτσι προετοιμάζεται ήθικα και συνειδησιακά ή τρομοκρατία του Ροβεσπιέρου, που θεμελιωνόταν πάνω στην άρνηση της άτομικής διαφοράς και του δικαιώματος σ' αυτήν. Το ίδιο άρνητική μπορεί να θεωρηθεί ή εμπειρία για το θείο σαν υπέρτατο όν αφού έτσι του αφαιρείται κάθε θετικός προσδιορισμός και κάθε άποτελεσματικότητα <sup>1</sup>. Είναι άλλωστε «χρήσιμο» για την φωτισμένη συνείδηση να είναι το θείο μιά άπλη όνομασία χωρίς άναφορά σε κάποιο προσδιορισμένο νόημα.

Από τή συστηματική έκθεση της φιλοσοφίας του Γαλλικού Διαφωτισμού, όπως τήν διαβάζουμε στις Παραδόσεις της Ιστορίας της Φιλοσοφίας, όσο και από τήν έρμηνεία της εμπειρίας της φωτισμένης συνείδησης, όπως εκφράζεται στη Φαινομενολογία του Πνεύματος, θά ήταν δυνατό να συναχθούν όρισμένα γενικά συμπεράσματα, μ' όλο που ο Hegel δέν τά διατυπώνει ρητά. Ο Γαλλικός Διαφωτισμός προβάλλει το αίτημα να είναι συστηματοποιημένο το δίκαιο σύμφωνα με τις άρχές της δικαιοσύνης και της ισότητας. Αυτό το αίτημα θεμελιώνεται πάνω σε μιά αντίληψη, άφηρημένη σύμφωνα με τις Έγχειλιανές κατηγορίες, μεταφυσική σύμφωνα με τήν έρμηνεία του Engels, για τά δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη. Γι' αυτό ο Γαλλικός Διαφωτισμός άρνείται τήν άναρχική ποικιλία των φεουδαρχικών θεσμών, έθιμων και προνομίων και τήν άταξία και άλογία του φεουδαρχικού τρόπου άσκησης της πολιτικής έξουσίας, που ο Βολταίρος χαρακτήριζε σαν «γοθικό» έξ αίτίας αυτού του γνωρίσματός του.

Η ιστορική συνείδηση, που άναπτύσσει ο Γαλλικός Διαφωτισμός, εκφράζει τήν ίδια τάση για άπλούστευση. Νόημα έχουν από τή σκοπιά του Γαλλικού Διαφωτισμού μονάχα οι φωτεινές έποχές, όπως ή έποχή του Περικλή, του Όκταβίου, ή Άναγέννηση ή ή έποχή του Λουδοβίκου ΙΔ' <sup>2</sup>. Η ιστορική συνείδηση είναι μέσο για τήν επίτευξη της κοινωνικής και πολιτειακής εκλογίκευσης. Ο Ροβεσπιέρρος, που άπαιτεί να είναι όλοι έλεύθεροι και έναρτοι, ο Ναπολέων, που καταργεί ή όριστικοποιεί τήν κατάργηση της άναρχικής πολυμορφίας του φεουδαρχικού νομικού και κοινωνικού καθεστώτος, πραγματοποιούν τις άπαιτήσεις του Γαλλικού Διαφωτισμού γιατί ή πράξη τους κατευθύνεται από το αίτημα της άπλούστευσης και της άναγωγής της πολλαπλότητας στην ταυτότητα, που τόν χαρακτηρίζει.

Η άρνηση της πολλαπλότητας και ή άναγωγή της στην άφηρημένη

1. *Phaenomenologie des Geistes*, σ. 416, πρβλ. R. Vancourt, *La pensée religieuse de Hegel*, Paris 1971, σ. 101.

2. *Siècle de Louis XIV*, κεφ. 1, πρβλ. d'Alembert, *Essai sur les éléments de philosophie*, σ. 7-12.

ταυτότητα προσδιορίζει και τη μορφή του απόλυτου όπως συνειδητοποιείται μέσα από τη φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού. Στο βαθμό που ο Γαλλικός Διαφωτισμός ταυτίζει το πραγματικό με την ύλη, όπως συμβαίνει με τον d'Holbach, το ταυτίζει με μια υπόσταση χωρίς προσδιορισμούς και διαφοροποιήσεις<sup>1</sup>. Έτσι αναγνωρίζει, αν και όχι ολοκληρωμένα, ότι το πραγματικό είναι το νοητό. Εξάλλου με την αρχή του χρήσιμου, που εισάγει ο Γαλλικός Διαφωτισμός, φανερώνει τον έλλογο χαρακτήρα της εξελισσόμενης σχέσης ανάμεσα στο μέσο και το σκοπό, που με τη σειρά του γίνεται μέσο για άλλο σκοπό. Η «αλήθεια» της χρησιμοθηρικής αντίληψης είναι ότι τίποτε δεν μπορεί να είναι αληθινό αν θεωρηθεί «καθ' έαυτο» σαν κάτι το στατικό και το μεμονωμένο. Τα όρια που επιτρέπουν τη διάκριση ανάμεσα σε ό,τι είναι «καθ' έαυτο» και ό,τι είναι «δι' έαυτο» δεν είναι σταθερά και η διάκριση ανάμεσα στο μέσο και το σκοπό δεν μπορεί να είναι οριστική<sup>2</sup>. Η αναφορά του Γαλλικού Διαφωτισμού στο ακαθόριστο «Υπέρατο Όν», στην απροσδιόριστη ύλη και στο χρήσιμο, φανερώνει ταυτόχρονα τη μονομέρεια του και την προσωρινή αλήθεια του.

Η μονομέρεια και συνάμα η προσωρινή αλήθεια του Γαλλικού Διαφωτισμού επιβεβαιώνονται από τον τρόπο με τον οποίο ο Hegel τον κατανοεί ιστορικά. Η ιστορική έρμηνεία του Γαλλικού Διαφωτισμού αναπτύσσεται κυρίως στις Παραδόσεις Ιστορίας της Φιλοσοφίας και Φιλοσοφίας της Ιστορίας. Ο Γαλλικός Διαφωτισμός αντιμετώπισε ό,τι ο Hegel ονομάζει «θετικότητα» του Ρωμαιοκαθολικού Χριστιανισμού. Ο Χριστιανισμός, σε σχέση με την ιστορία του πολιτισμού, του φιλοσοφικού στοχασμού και του υποκειμενικού πνεύματος προεκτείνει τη Στοά και τη Σκέψη. Αναγνωρίζει τη δυνατότητα του υποκειμένου να μη ταυτιστεί ή να μη απορροφηθεί από τις μορφές του πολιτισμού με τις οποίες εκφράζεται σε μια ορισμένη ιστορική εποχή. Το αναγνωρίζει τη δυνατότητα να αποδεσμευθεί από τα έργα του και να πάψει να τα αναγνωρίζει ήθικα, αφού είναι φορέας του «Πνεύματος» με τη Χριστιανική σημασία του όρου<sup>3</sup>.

Ο Ρωμαιοκαθολικός Χριστιανισμός όμως έγινε «θετικός», συνεχίζοντας μια τάση της οποίας η αρχή πρέπει να αναζητηθεί στους Αποστολικούς χρόνους και που είναι ιδιαίτερα φανερή στο Βυζάντιο. Η «θετικότητα» του Ρωμαιοκαθολικού Χριστιανισμού συνίσταται στο γεγονός ότι εκφράστηκε με ιστορικές ή ακριβέστερα πολιτιστικές μορφές ασυμβίβαστες με

1. *Phaenomenologie des Geistes*, σ. 426.

2. Στο ίδιο, σ. 427-428, πρβλ. Pierre-Jean Labarrière, *Structures et Mouvement Dialectique dans la Phénoménologie de l'esprit de Hegel*, Paris 1968, σ. 136.

3. Το χαρακτηριστικό αυτό του Χριστιανισμού αποσαφηνίζεται με τον Λουθηρανισμό, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, σ. 495-496, πρβλ. André Léonard, *La foi chez Hegel*, Paris 1970, σ. 302 κ.έ.

τὴν ἀναγνώριση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀρνητικῆς δυνατοῦτητας τοῦ ὑποκειμένου, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τέτοιες μορφές εἶναι ἡ ὑποταγή στὴν αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἡ τυπολατρεία. Ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ἦταν ἱστορικὰ ἀναγκαῖο νὰ στραφῆ κατὰ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Δὲν εἶχε παρουσιαστῆ στὴ Γαλλία κανένας Λούθηρος ποὺ νὰ κατόρθωσε νὰ ἀπαλλάξει τὸ Ρωμαιοκαθολικὸ Χριστιανισμό ἀπὸ τὴν θετικότητά του<sup>1</sup>.

Ἐξάλλου ἡ Γαλλικὴ μοναρχία, παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες τοῦ Richelieu, δὲν μπόρεσε νὰ περιορίσει ἢ νὰ ἐξαλείψει τὶς κοινωνικὲς διακρίσεις καὶ τὰ προνόμια τῶν εὐγενῶν. Ἀντίθετα, ὕστερα ἀπὸ τὸν Richelieu, τὰ ἀνέχθηκε, τὰ καθιέρωσε καὶ ἔδωσε στοὺς εὐγενεῖς κάποια χαρισματικὴ ιδιότητα. Οἱ πολιτικὲς καὶ οἱ νομικὲς σχέσεις πῆραν καθαρὰ προσωπικὸ χαρακτήρα καὶ ἐξαρτήθηκαν ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασία αὐτῶν καὶ τὶς ἀνέπτυξαν. Ἦταν ἱστορικὰ ἀναγκαῖο νὰ στραφῆ ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς κατὰ τῆς φεουδαρχίας καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ, νὰ ἀναπτύξει τὴν ἀπλουστευτικὴ του τάση καὶ νὰ ἀπορρίψει τὴν ἱστορικὴ παράδοση σὰν ξένο σῶμα ἢ σὰν στοιχεῖο ποὺ καταδυναστεύει τὸ παρόν. Στὴ Γαλλία δὲν φάνηκε ἕνας Φρειδερίκος Β' ποὺ θὰ ἀποσαφῆνιζε τὸν ἔλλογο χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς πράξης, ποὺ θὰ ἔδειχνε τὸν ὀρθολογικὸ χαρακτήρα τῆς εφαρμοσμένης πολιτικῆς, δηλαδὴ τὸ γεγονός ὅτι ἀποβλέπει στὸ κοινὸ ἀγαθόν, καὶ ποὺ θὰ φανέρωνε μὲ τὸν τρόπο ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τὸ πνεῦμα τῆς νέας ἐποχῆς<sup>2</sup>.

Ἔτσι οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀνέλαβαν νὰ πραγματοποιήσουν τὴν πρακτικὴ καὶ κοινωνικοπολιτικὴ λειτουργία του. Οἱ ἱστορικὲς συνθήκες ποὺ ἀντιμετώπιζαν δὲν τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ συσχετίσουν τὸ Διαφωτισμὸ μὲ τὴν φώτιση τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, σύμφωνα μὲ τὴ θεολογικὴ παράδοση τῆς illuminatio. Ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς δὲν ἦταν δυνατό νὰ τεθῆ στὴν ὑπηρεσία τῆς Χριστιανικῆς θεολογίας ὅπως συνέβη μὲ τὸν Γερμανικὸ Διαφωτισμὸ σὲ σχέση μὲ τὸν Λουθηρανικὸ προτεσταντισμὸ<sup>3</sup>.

Θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Hegel γιὰ τὴν ἀπλουστευτικὴ τάση καὶ γιὰ τὸν ἀντιϊστορισμὸ τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ,

1. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, σ. 523, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, σ. 296.

2. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, σ. 522-523, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, σ. 298.

3. Philosophie der Geschichte, σ. 256. Ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς θὰ ἦταν ὥστόσο δυνατό νὰ θεωρηθῆ σὰν συμπλήρωση καὶ πραγμάτωση τῆς μεταρρύθμισης τοῦ Λούθηρου, Lectures on the History of Philosophy, ἀγγλ. μετάφρ. E. S. Haldane - F. Simpson, τ. 3, σ. 398. Ἡ συσχέτιση αὐτὴ δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο τῆς σειρᾶς Suhrkamp.

που εκφράζουν την αποξένωση της φωτισμένης συνείδησης από την νοητική και συγκινησιακή εμπειρία της, προεκτείνει την κριτική του Burke για τη Γαλλική Έπανάσταση, κατά την Ίακωβινική φάση της, καθώς και για τη σκέψη του Rousseau<sup>1</sup>. Ο Burke, όπως και ο Hegel, συνδέει την τρομοκρατία των Ίακωβίνων με την άρνηση της ιστορικής παράδοσης, των διαφορών στις άτομικές επιδιώξεις και σκοπούς στο όνομα της αρετής και της έλευθερίας. Η σημαντική διαφορά ανάμεσα στην έρμηνεία του Hegel για τον Γαλλικό Διαφωτισμό και για την Γαλλική Έπανάσταση από τις θέσεις του Burke, που εκφράζουν τον συντηρητικό εμπειρισμό του, είναι ή ακόλουθη. Για τον Hegel ο Γαλλικός Διαφωτισμός με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, το χωρισμό της υποκειμενικότητας από τα άμεσα βιώματά της, την άρνηση της πολλαπλότητας, τον αντίστοιχο, την άφαιρηση και την άπλουστευτική τάση, ήταν ιστορικά αναγκαίος<sup>2</sup> γιατί αποτελούσε την διαλεκτική αντίθεση απέναντι στη θετικότητα του Ρωμαιοκαθολικού Χριστιανισμού, της φεουδαρχικής αναρχίας και της δεσποτικής αυθαιρεσίας και άλογίας. Αφού ήταν ιστορικά αναγκαίος ήταν και λογικά αναγκαίος γιατί σύμφωνα με τον Hegel ή ιστορική αναγκαιότητα δεν διακρίνεται από τη λογική αναγκαιότητα. Η ιστορική εξέλιξη είναι συνάμα ανάπτυξη και αυτοπροσδιορισμός του λογικού. Η ιστορική και λογική αναγκαιότητα του Γαλλικού Διαφωτισμού συνεπάγεται και την ήθική δικαίωσή του. Ο Burke, και αν ακόμη αγνοηθή ή πολιτική ιδεολογία, που προσδιορίζει το στοχασμό του, δεν μπορούσε να αντιληφθή την ιστορική αναγκαιότητα του Γαλλικού Διαφωτισμού και ειδικότερα των αφαιρέσεων στις οποίες κατέληγε ή πολιτική σκέψη του Rousseau. Ο εμπειρισμός που χαρακτηρίζει την σκέψη του, ιδίως όταν αναφέρεται σε πολιτικά ή κοινωνικά θέματα, δεν του έδωσε τη δυνατότητα να αναπτύξει μιá θεωρία για την ιστορική αναγκαιότητα.

Η ήθική δικαίωση του Γαλλικού Διαφωτισμού και της Έπανάστασης, που τον μεταβάλλει σε πολιτική και κοινωνική πράξη, εκφράζεται με μιá πολύ γνωστή παρομοίωση. Όπως ο Νους του Άναξαγόρα κυβερνάει τον φυσικό κόσμο, έτσι και ο Γαλλικός Διαφωτισμός και ή Έπανάσταση

---

1. Z. A. Pelczynski (ed.), *Hegel's Political Philosophy, Problems and Perspectives*, Cambridge 1971, σ. 52 - 72.

2. Η «άστική κοινωνία», στην οποία τα άτομα αποδεδμεύονται από τους παραδοσιακούς πολιτειακούς θεσμούς και αναπτύσσουν ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ τους, προετοιμάζεται θεωρητικά από το Γαλλικό Διαφωτισμό και παίρνει μιá πρώτη μορφή με τη Γαλλική Έπανάσταση. Η κοινωνία αυτή εμφανίζεται σαν «κατά φύσιν». Έτσι εκφράζεται το γεγονός ότι ταυτόχρονα άρνιέται την ιστορική παράδοση και την άρνιέται σύμφωνα με τους νόμους της ιστορικής αναγκαιότητας. Βλ. J. Ritter, *Hegel et la Révolution Française*, σ. 58 - 59.

δείχνουν ότι ο στοχασμός πρέπει να κατευθύνει τον κόσμο του πνεύματος, δηλαδή τον πολιτιστικό και τον ιστορικό κόσμο. Η Γαλλική Έπανάσταση αποτελεί μιὰ μεγαλόπρεπη «αύγη»<sup>1</sup>. Θα έπρεπε να εξεταστή τί ακριβώς σημαίνει ή παρομοίωση αυτή του Hegel. Η σημασία της μοιάζει να είναι ή ακόλουθη. Από τή στιγμή που ο Άναξαγόρας εξηγεί σέ σχέση με τὸ Νοῦ τὸ σχηματισμὸ τοῦ κόσμου και τῶν φυσικῶν σωμάτων, δέν είναι πιά δυνατό να αποδοθῆ ὁ σχηματισμὸς αὐτὸς σέ μυστηριώδεις δυνάμεις, πνεύματα ἢ θεοὺς. Από τή στιγμή που «ἀνατέλλει» ὁ Διαφωτισμός, ἡ «ιδέα τοῦ δικαίου», και πραγματοποιεῖται ἡ Έπανάσταση δέν είναι πιά δυνατή ἡ «ζωντανή», δηλαδή ἡ ιστορικά ἐνεργὸς και ἀποτελεσματική ὑπαρξή τῆς φεουδαρχικῆς ἀναρχίας και ἀλογίας, που χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Hegel σάν τὸ «παραδοσιακὸ πλαίσιο τῆς ἀδικίας». Συνάμα δέν ἦταν πιά δυνατό να ἐξακολουθήσει να ὑπάρχει ὁ χωρισμὸς τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὸ δίκαιο και τὴν κοινωνική πράξη, που χαρακτήριζε τὴ Ρωμαιοκαθολική μορφή τοῦ Χριστιανισμοῦ σύμφωνα με τὸν Hegel.

Ἀπὸ τίς ἀναλύσεις τοῦ Hegel συνάγεται ὅτι ἦταν δυνατό να ἐπιζήσει ὕστερα ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ και τὴν Έπανάσταση ἡ ὑποταγή στο μυστήριο και τὴν ἀθθεντία, δηλαδή σ' αὐτὸ που οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ὀνομάζουν πρόληψη. Ἦταν ἐπίσης δυνατό να ἐπιζήσουν τὰ ἄλογα και ἀναρχικά προνόμια τῶν φεουδαρχῶν, μ' ὅλο που εἶναι ἀντίθετα στὴν «ιδέα τοῦ δικαίου». Ἡ ἐπιβίωση αὐτὴ μπορούσε να γίνει πιὸ εὐκολὴ ἐξαιτίας τῆς μονομέρειας τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ και τῆς ἀναφορᾶς τῆς Γαλλικῆς Έπανάστασης στὴ «γενικὴ βούληση», τὴν ἐλευθερία και τὴν ἀρετή, πράγμα που τὴν ἔκανε να ἀρνηθῆ τὴ νομιμότητα τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στίς ἀτομικὲς βουλήσεις. Ἐτσι μοιραία ἡ Γαλλικὴ Έπανάσταση ὀδήγησε στὴν τρομοκρατία<sup>2</sup>. Σάν ἀντίδραση πρὸς τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ἀναπτύχθηκε ὁ «φιλελευθερισμὸς», δηλαδή ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία θὰ ἔπρεπε να ἀσκεῖται με τὴ συγκατάθεση τῆς ἰδιωτικῆς βούλησης τοῦ καθενὸς<sup>3</sup>. Ὁ ὑποκειμενισμὸς αὐτὸς ἐκτρέφει μιὰ μορφή ἀναρχίας που μπορεῖ να παρουσιάσει κοινὰ γνωρίσματα με τὴ φεουδαρχικὴ ἀναρχία ἢ να διευκολύνει τὴν ἐπιβίωσή της. Συνάμα θὰ διευκολυνθῆ, στὴν περίπτωσι αὐτῆ, ἡ ἐπιβίωση τῶν «προλήψεων» που ἐκλογικεύουν ἢ δικαιώνουν τὴ φεουδαρχικὴ ἀναρχία. Ὡστόσο, ὕστερα ἀπὸ τὴν «ἀνατολή τῆς ιδέας τοῦ

1. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, σ. 229. Joachim Ritter, Hegel et la Révolution Française, σ. 25.

2. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, σ. 532 - 533, πρβλ. σέ σχέση με τὴν ἐξέλιξη τῆς ὑποκειμενικῆς ἐμπειρίας τῆς καλλιεργημένης συνείδησης, Phäsenomologie des Geistes, σ. 432 - 436.

3. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, σ. 534.

δικαίου», τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας, ποῦ εἶναι «ἡ ἔκφραση τοῦ λογικοῦ μὲ τοὺς νόμους»<sup>1</sup>, ἡ ἐπιβίωση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μόνο προσωρινὴ ἢ παρασιτικὴ. Δὲν θὰ γινόταν παρερμηνεία τῆς σκέψης τοῦ Hegel ἂν ἡ ἐπιβίωση τῆς φεουδαρχικῆς ἀναρχίας, ἀνομίας καὶ ἀλογίας ὕστερα ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ καὶ τὴν Ἐπανάσταση συγκρινόταν μὲ τὴν παρουσία ἑνὸς πτώματος, ποῦ μολύνει καὶ δηλητηριάζει ἄσκοπα τὴν ἀτμόσφαιρα ἑνὸς ἐργαστηρίου.

Πρέπει ἀκόμα νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ὀρισμένοι στοχαστὲς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἄσκησαν θετικὴ ἐπίδραση πάνω στὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel. Ἄν ἐξεταστῆ ἡ ἐπίδραση αὐτὴ θὰ εἶναι δικαιολογημένο τὸ συμπέρασμα ὅτι, σὲ σχέση μὲ τοὺς στοχαστὲς αὐτοὺς, μετριάζεται ἡ γενικὴ θέση τοῦ Hegel ὅτι ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἀναλυτικῆς νόησης. Ὁ πιὸ σημαντικὸς ἀπὸ τοὺς στοχαστὲς αὐτοὺς εἶναι ὁ Montesquieu<sup>2</sup>. Ὁ Hegel παρατηρεῖ ὅτι ὁ Montesquieu κατανόησε σωστὰ τὴν ἔννοια τοῦ πνεύματος ἑνὸς λαοῦ, δηλαδὴ τῶν κλίσεων τοῦ ποῦ ἐκφράζονται μὲ τὸ πολίτευμά του καὶ τὸν πολιτισμὸ του καὶ ποῦ ἐπιτρέπουν τὴ διάκρισή του ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαοὺς. Στὸν καθορισμὸ τοῦ πνεύματος ἑνὸς λαοῦ ὁ Montesquieu ἀπέφυγε τὰ μειονεκτήματα τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσαφηνίσει τὸν χαρακτήρα τῆς ὀλότητας καὶ τῆς ζωντανείας, δηλαδὴ τῆς δυνατότητας γιὰ ἐξέλιξη, ποῦ ἔχει τὸ συλλογικὸ πνεῦμα. Συνάμα ὁ Montesquieu ἀντελήφθηκε ὅτι τὸ πνεῦμα ἑνὸς λαοῦ εἶναι σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς «ζωῆς», δηλαδὴ τῆς ἱστορικῆς του ἐξέλιξης. Δὲν εἶναι ἔκφραση μιᾶς ἀφηρημένης λογικῆς ἀρχῆς, σὰν αὐτὲς ποῦ καθορίζει ἡ ἀναλυτικὴ νόηση.

Ἡ μέθοδος ἐρμηνείας τοῦ πνεύματος ἑνὸς λαοῦ, ὅπως ἐφαρμόζεται στὸ Πνεῦμα τῶν Νόμων τοῦ Montesquieu, δείχνει ὅτι τὸ πνεῦμα αὐτὸ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξεταστῆ σὰν ἔκφραση ἑνὸς ἀφηρημένου κοινωνικοῦ συμβολαίου. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ κατανοηθῆ κατὰ τὴν ἀρχικὴ φάση τῆς ἐξέλιξής του. Ὁ αὐθεντικὸς χαρακτήρας του φανερῶνεται σὲ μιὰ σχετικὰ δλοκληρωμένη φάση του, ἀφοῦ τὸ ἀληθινὸ συνδέεται ἀπὸ τὸν Hegel μὲ τὸ συνολικόν.

Ἀπὸ τὴν ἀξιολόγηση αὐτὴ τοῦ πνεύματος ἑνὸς λαοῦ, ὅπως τὸ ἐρμηνεύει ὁ Montesquieu, ἀπὸ τὸν Hegel συνάγεται καὶ ἡ ἐπιφύλαξη ποῦ διατυπώνει σὲ σχέση μὲ τὸ Πνεῦμα τῶν Νόμων. Σύμφωνα μὲ τὸν Hegel ὁ

1. Ὁπ.παρ., σ. 529.

2. Über die Wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts, κεφ. 4, Werke, σειρά Suhrkamp, τ. 2, σ. 524 - 525, Grundlinien der Philosophie des Rechts, § 3, 261, 273, 274, Werke, σειρά Suhrkamp, τ. 7, σ. 35, 408, 437 - 438, πρβλ. La raison dans l'histoire, γαλλικὴ μετάφρ. Κ. Παπαϊωάννου, σειρά 10 - 18, Paris 1965, σ. 36.



Montesquieu δὲν μπόρεσε νὰ συλλάβῃ τὴν «πιό ζωντανή ἰδέα» γιὰ τὸ πνεῦμα ἑνὸς λαοῦ. Ἡ ἐπιφύλαξὴ αὐτὴ ἀναφέρεται ἴσως στὸ γεγονός ὅτι ὁ Montesquieu συσχετίζει τὸ πνεῦμα μὲ τὴν «ἀρχή» ἑνὸς πολιτεύματος. Ἡ «ἀρχή» αὐτὴ εἶναι τὰ «πάθη», δηλαδὴ τὰ σχετικὰ σταθερὰ συναισθήματα, ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ ἀξιολογηθοῦν ἠθικὰ καὶ ποὺ προϋποθέτει λογικὰ ἢ κανονικὴ λειτουργία ἑνὸς πολιτεύματος<sup>1</sup>. Μ' ὄλο ποὺ ὁ Montesquieu συνδέει τὴν ἀρχὴ ἑνὸς πολιτεύματος μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ ποὺ τὸ υἰοθετεῖ, ἡ ἀρχὴ τοῦ πολιτεύματος προσδιορίζεται πῶς πολὺ σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ ἀνάλυση παρὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐρμηνεία. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ προσήλωσις στοὺς καθορισμοὺς τῆς ἀναλυτικῆς νόησης, ποὺ χαρακτηρίζει σύμφωνα μὲ τὸν Hegel, τὴ σκέψῃ τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐπιζεῖ ἐν μέρει στὴ σκέψῃ τοῦ Montesquieu.

Παρὰ τὴν ἐπιφύλαξὴ αὐτὴ, ὁ Hegel θεωρεῖ ὅτι ὁ Montesquieu ἀκολουθεῖ, σὲ σχέσῃ μὴ τὴν ἐρμηνεία τῆς νομοθεσίας, μιὰ μέθοδο αὐθεντικὰ ἱστορικὴ. Ὁ Montesquieu κατάλαβε ὅτι τὸ πολίτευμα καὶ ἡ νομοθεσία μιᾶς χώρας πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν ἔκφρασις μιᾶς ἐξελισσόμενης ἐθνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ὀλότητας, σὲ μιὰ ὀρισμένη φάση, σὲ συνάρτησι μὲ τὸ πνεῦμα τῆς καὶ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικὰ τῆς. Ἡ γνήσια ἱστορικὴ αὐτὴ μέθοδος ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὸν Hegel πρὸς τὴν μέθοδο ποὺ συνίσταται στὴ συσχέτιση ἑνὸς μεμονωμένου ἱστορικοῦ γεγονότος ἢ θεσμοῦ μὲ μιὰ περιστασιακὴ ἀνάγκη, ὅπως ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν von Hugo στὴν ἱστορία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου.

Ἡ μέθοδος ἐρμηνείας τῶν νόμων καὶ τῶν πολιτειακῶν θεσμῶν, ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Montesquieu, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ σὰν αὐθεντικὰ φιλοσοφικὴ γιὰ τὸ ὅτι οἱ πολιτειακοὶ θεσμοὶ ἐξετάζονται ὀλιστικά, σὲ σχέσῃ μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ὀλότητα ποὺ καθορίζει τὴ λειτουργία τους, τὴ διατήρησίν τους ἢ τὴ φθορά τους. Σύμφωνα μὲ τὸν Hegel ἄλλωστε δὲν διακρίνεται ἡ ἱστορικὴ ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία ἑνὸς πολιτιστικοῦ φαινομένου. Ἡ δευτέρη ἀποτελεῖ ὀλοκληρωμένη μορφή τῆς πρώτης<sup>2</sup>.

Εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθῇ ὅτι θετικὴ καὶ γόνιμη ἐπίδρασι ἀσκει πάνω στὴ σκέψῃ τοῦ Hegel ὅ,τι ὁ Βολταῖρος ὀνομάζει «φιλοσοφία τῆς ἱστορίας» παρ' ὄλο ποὺ οἱ ρητὲς ἀναφορὲς τοῦ Hegel στὰ ἔργα τοῦ Βολταῖρου εἶναι πάρα πολὺ σπάνιες. Ἡ ἐπίδρασι αὐτὴ εἶναι φανερὴ ἂν συγκρίνει

1. *Esprit des Lois*, III, 1.

2. Ἡ συσχέτισι αὐτὴ συνάγεται ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ Hegel γιὰ τὴν οὐσία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Σύμφωνα μὲ τὸν Hegel «...die Philosophie, weil sie das Ergründen des Vernünftigen ist, eben damit das Erfassen des Gegenwärtigen und Wirklichen, nicht das Aufstellen eines Jenseitigen ist...» *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, σ. 24.

κανείς τις θεωρητικές απόψεις του Βολταίρου, όπως τις εκθέτει στη «φιλοσοφία της ιστορίας» του με τη μέθοδο της «φιλοσοφικής ιστορίας» όπως καθορίζεται από τον Hegel στις Παραδόσεις πάνω στη Φιλοσοφία της Ιστορίας<sup>1</sup>. Η επίδραση αυτή αποσαφηνίζεται αν συγκριθῆ ὁ «ἐμπειρισμός» τοῦ Hegel με τὴν ἄρνηση τῶν θεολογικῶν κατηγοριῶν ἀπὸ τὸν Βολταίρο. Σύμφωνα με τὸν Hegel δὲν εἶναι μεθοδολογικὰ ὀρθὸ νὰ θεωρεῖται ἡ ιστορική ἐξέλιξη σὰν μιὰ ἄμορφη πρώτη ὕλη πού νὰ εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρμηνευτῆ με a priori σχήματα, με τὰ ὁποῖα ἡ σχέση της νὰ εἶναι μόνο ἐξωτερική. Ὁ «ἐμπειρισμός» τοῦ Hegel συνίσταται στὴν ἄποψη ὅτι οἱ κατηγορίες πού ἐπιτρέπουν τὴν κατανόηση τῆς ιστορίας εἶναι τὸ ἀποτέλεσμά της. Ἡ μόνη a priori ὑπόθεση πού ζητάει ὁ Hegel ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς ιστορίας εἶναι νὰ δεχθοῦν ὅτι ἡ ιστορική ἐξέλιξη εἶναι ἔλλογη<sup>2</sup>. Δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν μιὰ τυχαία διαδοχὴ γεγονότων. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐπαληθεύεται καὶ ἀποσαφηνίζεται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ της, ἔτσι πού τελικὰ παύει νὰ εἶναι ὑπόθεση.

Ὁ «ἐμπειρισμός» τοῦ Hegel, σὲ σχέση με ὅ, τι θεωρεῖ σὰν φιλοσοφική ιστορία ἢ ἀκριβέστερα φιλοσοφική κατανόηση τῆς ιστορικής ἐξέλιξης, μπορεῖ νὰ συγκριθῆ με τὴ μέθοδο τῆς «φιλοσοφίας τῆς ιστορίας» τοῦ Βολταίρου. Ὁ Βολταίρος ἄρνιεται τὴ θεώρηση τῆς ιστορική ἐξέλιξης με a priori σχήματα, ἰδίως θεολογικὰ σὰν αὐτὰ πού υἱοθετοῦσαν ὁ Αὐγουστίνος καὶ ὁ Bossuet. Τέτοια σχήματα θὰ ἐμπόδιζαν τὴν κατανόηση τῶν πολιτισμῶν πού ἀναπτύχθηκαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ Χριστιανισμὸ καὶ θὰ ἀπέκλειαν τὴν ἰδέα μιᾶς παγκόσμιας ιστορίας γιατί σύμφωνα μ' αὐτὰ δὲν θὰ εἶχαν νόημα οἱ πολιτισμοὶ πού ἀναπτύχθηκαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ Χριστιανισμὸ. Καὶ ὁ Βολταίρος, ὅπως καὶ ὁ Hegel, δὲν υἱοθετεῖ ἕναν ἀπόλυτο ἐμπειρισμὸ, ἀφοῦ θεωρεῖ ὅτι θεμελιώδης μεθοδολογικὴ προϋπόθεση τῆς «φιλοσοφίας τῆς ιστορίας» εἶναι νὰ διακριθοῦν τὰ σημαντικὰ γεγονότα, αὐτὰ πού ἐκφράζουν τὸ φωτισμένο πνεῦμα καὶ ταυτόχρονα τὸ φωτίζουν καὶ πού ἀνήκουν στὴν ἱστορία «τῶν ἡθῶν» καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀπὸ τὰ τυχαῖα γεγονότα, πού ἀνήκουν στὴν πολεμικὴ ἱστορία ἢ πού ἐκφράζουν τις ἰδιορρυθμίες τῆς ἰδιοσυγκρασίας μεμονωμένων ἀτόμων. Ὁ Βολταίρος, ὅπως καὶ ὁ Hegel, πού ἐκφράζει τὴν ἄποψη αὐτὴ με τις δικές του κατηγορίες, πιστεύει ὅτι ἡ «φωτισμένη» ἱστοριογραφία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει παρὰ μόνο σὲ μιὰ «φωτισμένη» ἐποχὴ<sup>3</sup>. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ κατηγορίες

1. Βλ. σχετικὰ V. Kouznetsov, Hegel et le siècle des lumières, σ. 25.

2. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte, σ. 20 - 22, βλ. Jacques d'Hondt, Hegel, Philosophe de l'histoire vivante, Paris 1966, σ. 238 - 240.

3. Essai sur les moeurs et l'esprit des nations, ἔκδ. R. Pomeau, σειρά Garnier, τ. 2, σ. 800 - 801, 810, 816, 900, 901, 904 - 906.

της «φιλοσοφίας της ιστορίας» είναι προϊόν της ιστορικής εξέλιξης, ειδικότερα της εξέλιξης του πολιτισμού, και προϋποθέτουν ότι η εξέλιξη αυτή έχει προοδευτικό χαρακτήρα.

Ένώ οι αναλύσεις του Montesquieu προετοιμάζουν τον ολιστικό χαρακτήρα της Έγγελιανής διαλεκτικής, και η θεωρία της ιστορίας του Βολταίρου τον «εμπειρισμό» της, η σκέψη του Diderot προετοιμάζει τις θέσεις του Hegel για τη σχέση ανάμεσα στη διαλεκτική και την άρνητική λειτουργία του πνεύματος, ιδιαίτερα του ύποκειμενικού πνεύματος.

Στο άρθρο Encyclopédie της Έγκυκλοπαίδειας, του οποίου είναι συγγραφέας, ο Diderot τονίζει την ανάγκη να αντιταχθούν οι έννοιες προς τις έννοιες, οι αρχές προς τις αρχές, να τονιστεί ο αξιοσέβαστος χαρακτήρας των «έθνικων προλήψεων», για να φανή με την κριτική τους ή ανεπάρκειά τους, να δειχθεί ότι αντίθετες αλήθειες είναι δυνατό να θεμελιωθούν πάνω σε αρχές βέβαιες στον ίδιο βαθμό. Σ' αυτό το πρόγραμμα πρέπει να ανταποκριθεί η Έγκυκλοπαίδεια για να εκπληρώσει τον παιδευτικό σκοπό της και να «φωτίσει» τους αναγνώστες της <sup>1</sup>.

Τα αίτήματα αυτά του Diderot προετοιμάζουν αναντίρρητα την άποψη του Hegel ότι η διαλεκτική μορφή στοχασμού αναπτύσσεται όταν γίνεται κατανοητό ότι οι προσδιορισμοί της αναλυτικής νόησης οδηγούν στην αντίθεσή τους και έτσι η «θέση» και η «άντιθεση» αναιρούνται αμοιβαία. 'Η «σύνθεση», δηλαδή η «υπέρβαση» της σχέσης θέσης και αντίθεσης, είναι δυνατή μόνο όταν γίνεται φανερή ή μονομέρεια και ο «άφηρημένος» χαρακτήρας της θέσης όσο και της αντίθεσης. Γι' αυτό η άρνηση αποτελεί τη λογικά και πραγματικά αναγκαία φάση του διαλεκτικού στοχασμού και του ιστορικού γίνεσθαι σύμφωνα με τον Hegel. Θα ήταν δυνατό να θεωρηθεί ότι το άρνητικό στοιχείο της έγγελιανής διαλεκτικής προεκτείνει το κριτικό στοιχείο του Γαλλικού Διαφωτισμού, όπως εκφράζεται μέσα από τη σκέψη του Diderot.

Το άρνητικό στοιχείο της έγγελιανής διαλεκτικής προετοιμάζεται και με όρισμένες περιγραφές που έχουν και έρμηνευτική λειτουργία και που διαβάζουμε στον Άνηψιό του Rameau του Diderot. 'Ο Diderot συνδέει την άρνητική διαδικασία με την κοινωνική και ιστορική εξέλιξη όταν τονίζει ότι όσο πιο αρχαία είναι μια παράδοση τόσο πιο πολύ δημιουργεί «ιδιωματισμούς», δηλαδή αποκλίσεις, ή όταν τονίζει την αρχή της πάλης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, που δίνει προσωρινό χαρακτήρα σε κάθε μορφή κοινωνικής ισορροπίας <sup>2</sup>. Οι αναλύσεις αυτές προετοιμάζουν τις αναλύσεις του Hegel σύμφωνα με τις όποιες το πνεύμα εργάζεται αδιά-

1. Jacques d'Hondt (éd.), Hegel et le siècle des Lumières, σ. 66.

2. Oeuvres, εκδ. André Billy, σειρά Pléiade, Paris 1946, σ. 450-451.

κοπα. Ἄναιρεί ἀσταμάτητα τις μορφές τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τις ὁποῖες ἐκφράζεται προσωρινά<sup>1</sup>.

Ὁ Diderot συσχετίζει ἐπίσης τὴν ἀρνητικὴ διαδικασίᾳ μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ ἐμπειρία, ὅταν τονίζει ὅτι τὸ ἄτομο, σὲ μιὰ ὀρισμένη φάση τῆς ἐξέλιξής του, τείνει νὰ ἀρνηθῆ τῇ γλώσσᾳ καὶ κάθε ἄλλῃ μορφῇ ἐκφρασης ἢ ἐπικοινωνίας ἢ ὅταν τονίζει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν προσπάθεια, ποὺ καταβάλλει ἓνας μουσικὸς λ.χ., καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, τὴν εὐχαρίστηση ποὺ προξενεῖ στοὺς ἀκροατὲς του. Ἡ περιγραφή αὐτῆ θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι τὸ ἔργο ἀναιρεῖ τὴν ἔμπνευση, τὸ ἀποτέλεσμα ἀναιρεῖ τὴν πρόθεση καὶ ἡ ἐκφραση τὸ στοχασμό<sup>2</sup>. Ὁ Hegel, ὅπως παρατηρήθηκε προηγουμένως, ἀναφέρεται στὸν Ἄνησιό τοῦ Rameau στὴ Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος γιὰ νὰ περιγράψῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν διαδικασίᾳ μὲ τὴν ὁποία ἡ ὑποκειμενικὴ συνείδηση ἀποξενώνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἐμπειρικὸ καὶ συγκινησιακὸ περιεχόμενό της.

Ἀπὸ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ στοχασμὸ τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆ φιλοσοφία τοῦ Hegel, ὅπως καθορίστηκε παραπάνω, θὰ ἦταν δυνατό νὰ συναχθοῦν ὀρισμένα πιὸ γενικὰ συμπεράσματα πάνω στὸν ἀθθεντικὸ χαρακτήρα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel θεωρήθηκε ἀπὸ ὀρισμένους ἐρμηνευτὲς του, ὅπως ὁ Marcuse, σὰν φιλοσοφία τῆς ζωῆς<sup>3</sup>, ἄποψη ποὺ συνεπάγεται ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel συνδέεται στενά μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ Schelling, μ' ὄλο ποὺ ὁ Marcuse δὲν υἰοθετεῖ τὴ θέση αὐτῆ. Ἡ θέση τοῦ Marcuse δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ χωρὶς ἐπιφυλάξεις ἂν ἡ ἐπίδραση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν φιλοσοφία τοῦ Hegel ὑπῆρξε σημαντικὴ. Θὰ ἦταν ὡστόσο δυνατό νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ὀρισμένες τάσεις τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Diderot ἢ ὁ dom Deschamps, προετοιμάζουν μιὰ φιλοσοφία τῆς ζωῆς. Ἄν θεωρηθῆ ὅτι οἱ τάσεις αὐτὲς εἶναι ἀντιπροσωπευτικὲς, ἄποψη ἴσως ἀμφίβολη, ἡ ἐπίδραση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ πάνω στὸν Hegel δὲν ἀποκλείει τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel σὰν φιλοσοφίας τῆς ζωῆς.

Ἡ συσχέτιση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Hegel μὲ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ θὰ ἐπέτρεπε ἴσως ἓναν ἀκριβέστερο καθορισμὸ τοῦ ἰδεαλισμοῦ του. Ἡ ἰδέα στὸν Hegel διατηρεῖ μεταφυσικὸ, δηλαδὴ στατικὸ, ὑπερβατικὸ καὶ ἀδιαφοροποίητο χαρακτήρα, ὅσο μένει ἀνεξέλικτη καὶ διατηρεῖ τὴν μορφή τοῦ Παρμενίδειου ὄντος. Βαθμιαῖα παίρνει τὴν μορφή τοῦ πνεύματος καὶ τελικὰ

---

1. La raison dans l'histoire, σ. 180 - 181. Jacques d'Hondt, Hegel, philosophe de l'histoire vivante, σ. 191, 231 - 233.

2. Oeuvres, σ. 440 - 441.

3. H. Marcuse, L'ontologie de Hegel et la théorie de l'historicité, γαλλικὴ μετάφρ. G. Raulet, H. A. Baatsch, Paris 1972.

δέν χωρίζεται από την άτομική και συλλογική συνειδητοποίηση και έκφρασή της. "Αν ή μεταφυσική σκέψη ταυτιστή με την όντολογία ή άν θεωρηθή ότι ή άναφορά στο ύπερβατικό είναι το κυριώτερο γνώρισμά της, ό Hegel θά ήταν δυνατό να θεωρηθή σαν άντιμεταφυσικός φιλόσοφος, όπως είναι και οί φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού. "Αν γίνει δεκτή ή άποψη αυτή, θά ήταν σωστή ή έρμηνεία της Κόπινσον σύμφωνα με την όποία ή σκέψη του Hegel, όπως εκφράζεται στα «Θεολογικά» γραπτά του, στα έργα της περιόδου της Ίένας και στη Φαινομενολογία του Πνεύματος, προετοιμάζει τις αναλύσεις των έργων της νεότητος του Marx, ιδιαίτερα των Χειρογράφων του 1844<sup>1</sup>.

Ό Hegel επίσης θεωρήθηκε σαν άπολογητής ή «ιδεολόγος» της Πρωσικής Συνταγματικής Μοναρχίας. Η άποψη αυτή τονίστηκε, όπως είναι γνωστό, από τον Schopenhauer. Η διάδοσή της οφείλεται και σε κάποια μορφή παροδικής πολιτικής σκοπιμότητας. Θεωρητικοί του σοσιαλισμού, όπως ό Bernstein, συνέβαλαν στη διάδοση της άποψης αυτής επειδή θέλησαν να συσχετίσουν την σοσιαλιστική σκέψη με την ήθική του Kant και όχι με τη διαλεκτική του Hegel και του Marx. Σκοπός τους ήταν να δικαιώσουν τη θέση ότι ό σοσιαλισμός έχει κυρίως ήθικό, άν όχι ήθικολογικό νόημα.

Η άποψη ότι ό Hegel είναι άπολογητής της Πρωσικής Συνταγματικής Μοναρχίας θεμελιώνεται έν μέρει πάνω στα παραδείγματα που χρησιμοποιεί στη Φιλοσοφία του Δικαίου, σε σχέση με το «Στέμμα» και γενικά την έκτελεστική έξουσία. Κυρίως όμως θεμελιώνεται πάνω στη γνωστή άποψη του ότι το πραγματικό είναι λογικό. Σύμφωνα όμως με τον Hegel «πραγματική» δέν είναι μόνο ή θέση αλλά και ή αντίθεση. Πραγματική δέν είναι μόνο μιá συγκεκριμένη ιστορική κατάσταση αλλά και ή άρνησή της, όταν γίνεται αναπόφευκτη έξαιτίας των αντιφάσεων της. Πραγματική και έλλογη είναι λ.χ. ή άρνηση του Ρωμαιοκαθολικού Χριστιανισμού και του φεουδαρχικού νομικού και κοινωνικού συστήματος, όταν οί αντιφάσεις τους άποσαφηνίζονται.

Η άποψη ότι το άρνητικό είναι πραγματικό και έλλογο ύπαγορεύει την κριτική που άσκει ό Hegel στην άποψη του Leibniz για το κακό<sup>2</sup>. Ό Hegel επικρίνει τον Leibniz γιατί θεώρησε ότι όνόμασε «μεταφυσικό κακό» απλάς σα στέρηση ούσίας. Έτσι ό Leibniz δέν μπόρεσε να αντιληφθί την πραγματικότητα της άρνησης, το θετικό χαρακτήρα της και τον τρόπο με τον όποίο εκφράζεται στην ιστορική εξέλιξη και την προσδιορίζει. Ξεκινώντας από την άναγνώριση του θετικού ρόλου της άρνησης

1. Hegel et le siècle des Lumières, σ. 63.

2. La raison dans l'histoire, σ. 68.

σὲ σχέσηη μετὸ σχηματισμὸ τοῦ συνθετικοῦ λόγου, τὴν ἐξέλιξη τῆς ὑποκειμενικῆς συνείδησης πρὸς τὴν αὐτογνωσία καὶ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ὃ Hegel κατανοεῖ τὴν κριτικὴ στάση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀκόμα καὶ ἂν θεωρηθῆ ὡς ἔκφραση τῆς ἀναλυτικῆς νόησης. Ὁ στοχασμὸς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι τὸ ἀναγκαῖο στάδιο μετὸ ὁποῖο προετοιμάζεται ἡ διαλεκτικὴ σκέψη του.



## ΤΙΒΟΥΛΛΟΥ

### Η ΕΒΔΟΜΗ ΕΛΕΓΕΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ι. Ἡ ἑβδόμη ἐλεγεία εἶναι ἀφιερωμένη στή δόξα καί στή στρατιωτική καί πολιτιστική δραστηριότητα τοῦ Μ. Valerius Messala Corvinus. Συνετέθη μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐπετείου τῆς γεννήσεώς του πού ἀκολούθησε τὸ θρίαμβό του (Ὀκτώβριος τοῦ ἔτους 27). Οἱ προηγούμενες ἐλεγείες εἶχαν ἀφήσει νά διαφανεῖ ἡ φιλία καί ὁ θαυμασμός πού ἔτρεφε ὁ Τίβουλλος γι' αὐτὴ τὴν μεγάλη προσωπικότητα (*tantum virum* 5,33), γι' αὐτὸν τὸν λαμπρὸ στρατιώτη, πού γνώριζε νά προεκτείνει τὴ στρατιωτικὴ του δραστηριότητα καί σὲ διοικητικὰ ἔργα σὲ σημεῖο ὥστε νά ἀκολουθεῖ τὸ πέρασμά του ἡ τάξη, ἡ ἐργασία, ἡ εἰρήνη. Αὐτὲς οἱ τάσεις τοῦ Μεσσάλα βρίσκονται σὲ ἄρμονία μέ τῆς ἐνδόμυχες ροπὲς καί κλίσεις τοῦ Τίβουλλου. Ὁ ποιητὴς ἔχει κάνει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρκετοὺς σαφεῖς ὑπαινιγμούς. Ἐς θυμηθοῦμε τὴν πρώτη ἐλεγεία ὅπου διακηρύσσει : *Non ego laudari curo* (ἡ δόξα δὲν μὲ νοιάζει ἐμὲ 1,57). Ἐς σημειώσουμε ἀκόμη ὅτι ἡ φιλία του γιὰ τὸν Μεσσάλα εἶναι ἐντελῶς ἀφιλοκερδής. Ὁ ποιητὴς δὲν ζητεῖ τίποτε ἀπὸ τὸν προστάτη του. Τέλος καί κάτι ἄλλο : Δὲν ζητεῖ ἀπὸ τὴ Μοῦσα του νά ἀποκτήσει ἐπικὸ τόνο. Παραμένει καί πάλι εἰρηνικὴ καί τρυφερή, χωρὶς νά παύει, σὲ ὀρισμένες στιγμές, νά εἶναι ρωμαλέα καί σφριγηλή. Εἶναι ἡ ἐλεγεία ἑνὸς ἐπικούρειου ἐλεγειακοῦ ποιητῆ. Εἶναι διανθισμένη ἀπὸ χαριτόβρυτες εἰκόνες καί εἰρηνικὰ δράματα. Ἀπουσιάζουν οἱ πολεμικοὶ πίνακες καί τὰ ἥρωϊκὰ κατορθώματα. Ἐν τούτοις ἂν ἀπουσιάζει ἡ «πνοὴ τοῦ Ἄρη», δὲν πρέπει νά ἀποδώσουμε αὐτὸ ἀποκλειστικὰ στὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ ποιητῆ. Πρέπει νά ἀποδοθεῖ καί στὸν χαρακτήρα καί στίς διαθέσεις τοῦ προσώπου, πού τιμᾶται μέ τὴν ἐλεγεία αὐτή. Στὴν προσωπικότητα, δηλαδή, τοῦ Μεσσάλα.

II. Στὸν πρόλογο (1 - 12) ὁ ποιητὴς δοξολογεῖ τὴν ἐπέτειο τῶν γενεθλίων τοῦ Μεσσάλα. Ἡ ἡμέρα αὐτὴ συμπίπτει μέ τὴ νίκη καί συντριβὴ τῶν λαῶν τῆς Ἀκουϊτανίας (Γαλικία). Μὲ σύντομες γραμμὲς ὁ Τίβουλλος μνημονεύει τὸ θρίαμβο στή Γαλικία, ὑπενθυμίζοντας ὅτι κι αὐτὸς προσωπικὰ ἔλαβε μέρος κι ὅτι, κατὰ συνέπειαν, ἀνήκει καί σ' αὐτὸν ἡ

σχετική τιμή (non sine me est tibi partus honos, στίχος 9). Στην συνέχεια (13 - 22) δίνει ώραιες εικόνες από ένα ταξίδι του στην Ἀσία, από περιοχή σε περιοχή. Παρουσιάζει την Κιλικία, κατόπιν την Παλαιστίνη, την Φοινίκη έπειτα, και τέλος την Αίγυπτο. Ἀφοῦ μνημονεύει τὸν Νεῖλο, ὡς σύμβολο τῆς Αἰγύπτου, ἀφιερώνει ἕνα τετράστιχο στὸν ποταμὸ αὐτὸν (23 - 26). Τὸν ἀποκαλεῖ Θεὸ - Ποταμὸ. Τὸν θεωρεῖ ἰσότιμο μὲ τὸν Ὅσιρι, ποὺ οἱ Αἰγύπτιοι τὸν λατρεύουν ὡς θεὸ τῆς γεωργίας καὶ τῶν ἀμπελώνων. Ὁ Τίβουλλος τὸν ταυτίζει μὲ τὸν Βάκχο καὶ τὸν δοξολογεῖ μὲ ἐνθουσιώδεις στίχους (27 - 48). Τὸ τελευταῖο μέρος τῆς ἐλεγείας εἶναι περισσότερο οἰκεῖο. Ὁ ποιητὴς καλεῖ τὸν Ὅσιρι νὰ πάρει μέρος στὴν σημερινὴ τελετὴ γιὰ τὰ γενέθλια τοῦ Μεσσάλα. Θὰ εἶναι ὅ,τι πρέπει στὸ πλευρὸ τοῦ Genius, τοῦ προστάτη θεοῦ τοῦ κάθε ἀτόμου καὶ φρουροῦ τῆς οἰκιακῆς εὐτυχίας (49 - 54). Σὲ συνέχεια ὁ ποιητὴς εὐχεται στὸν Μεσσάλα νὰ μεγαλώσουν τὰ τέκνα του καὶ νὰ βαδίσουν στὰ ἴχνη τοῦ πατέρα τους (55 - 56). Ἐπίσης διαβεβαιώνει τὸν φίλο του ὅτι ὁ λαὸς τὸν ἐγνωμονεῖ γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ ἑνὸς τμήματος τῆς Via Latina, ποὺ ἐξυηρητοῦσε τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ Tusculum καὶ Alba Lare (57 - 62). Ἐνα δίστιχο (63 - 64) κλείνει τὴν ἐλεγεία μὲ μιὰ ὁμόθυμη εὐχὴ εὐτυχίας. Εἶθε, λέει ὁ ποιητὴς, τὰ γενέθλια (Natalis) τοῦ Μεσσάλα ν᾿ἀρχονται ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀκόμη, κάθε φορὰ καὶ περισσότερο ἀκτινοβόλα.

III. Ὁ Max Ponschont, σχολιάζοντας τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ὅσιρι, ποὺ παρεμβάλλεται στὸ κέντρο τῆς ἐλεγείας, παρατηρεῖ: «Γιατὶ αὐτὴ ἡ παρεμβολὴ τῶν 22 στίχων στὸ κέντρο τῆς ἐλεγείας; Ἄς ποῦμε, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ λεπτὴ καὶ συμπυκνωμένη ποιητικὴ σύνθεση, ποὺ ἐμφυλῶνεται ἀπὸ οἶστρο καὶ κίνηση. Μιὰ κίνηση ποὺ προχωρεῖ ἀπὸ ἀναβαθμὸ σὲ ἀναβαθμὸ. Τὸ πρῶτο δίστιχο τῆς εἰσαγωγῆς, ἀκολουθεῖ ἕνα τετράστιχο γιὰ τὸ ἄροτρο καὶ τὴ γεωργία, ποὺ ἐφευρέτης τῶν ἦταν ὁ Ὅσιρις (primus - primus), ἕνα τετράστιχο γιὰ τὴν ἄμπελο, τὴν καλλιέργειά της καὶ τὴν παρασκευὴ τοῦ κρασιοῦ (ille liquor... Bacchus), ἕνα ἐξάστιχο ποὺ ἐπικαλεῖται τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ὅσιρι, τοῦ χορηγοῦ τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς, τοῦ ἐχθροῦ τῆς βαρυθυμίας... Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς λόγους γιὰ τὴν σύνθεση καὶ τὴν παρεμβολὴ αὐτοῦ τοῦ ὕμνου πρὸς τὸν Ὅσιρι, πρέπει νὰ τοὺς ἀναζητήσουμε στὴν προσωπικότητα τοῦ Μεσσάλα, στὶς διαθέσεις τοῦ Τίβουλλου καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ καιροῦ. Ἀμέσως - ἀμέσως ἀνταποκρίνεται στὶς διαθέσεις τοῦ Μεσσάλα. Ὁ Μεσσάλας ἐπισκέφθηκε τὴν Αἰγύπτο καὶ ἡ αἰγυπτιακὴ θρησκεία ἐρέθισε τὴν περιέργειά του, πάντοτε, ἄλλωστε, σὲ ἐγρήγορση. Στὴν ἐπιστροφή του διηγῆθηκε στὸν ποιητὴ τὶς ἐκπληκτικὲς του ἐντυπώσεις: Γοητεύθηκε ἀπ' αὐτὸν τὸν Ὅσιρι, ὅπως ὄλοι οἱ πεπαιδευμένοι Ρωμαῖοι, ἄλλωστε, δὲν ἔμεναν ποτὲ ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ τὰ θέλητρα τῶν



ξένων θρησκειῶν. Βρῆκε στὸν Ὅσιρι ἕνα θεὸ εἰρηνικό, φιλελεύθερο, θιασώτη τῆς ἀξιολάτρευτης καὶ ἀμέριμνης ζωῆς, ἕνα θεὸ μὲ τὶς ἴδιες τάσεις ποὺ κυριαρχοῦσαν τώρα στὴ ψυχὴ τοῦ Μεσσάλα... Ἀκόμη ὁ Ὅσιρις, μὲ τὸν Νεῖλο, ἐνσάρκωνε τὴν Αἴγυπτο, ἐπαρχία πολύτιμη γιὰ τὴν γονιμότητά της καὶ τὸν γεωργικό της πλοῦτο. Νὰ συνεισφέρει στὴν ὀργάνωσή της ἦταν ἕνας τίτλος γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ ὑπερηφανευόταν ὅπωςδήποτε ὁ Μεσσάλας. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ἀπ' ὅ,τι ἐπακολούθησε, τί θέση κρατοῦσε ἡ Αἴγυπτος στὰ ρωμαϊκὰ ἐνδιαφέροντα. Ἔτσι καὶ ὁ ἔθνικὸς θεὸς τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς μετασχηματιζόταν σὲ θεὸ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας· σ' ἕνα θεὸ προστάτη, ποὺ εἶχε πλέον θέση στὶς ἐορτὲς καὶ τελετουργίες της.

Ἐτέλος δὲν πρέπει νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς ἂν ὁ Τίβουλλος ἔτρεφε γι' αὐτὸν τὸν μεγάλου θεὸ τῆς Αἰγύπτου ἕνα ἰδιαιτέρο καὶ μυστικὸ σεβασμὸ... Ὁ Ὅσιρις ἦταν ἕνας θεὸς πρὸς τὸν ὁποῖο ἦταν φυσικὸ νὰ στρέφεται ἕνας ποιητῆς ὄνειροπόλος καὶ ἐρωτευμένος. Τὸν ὀνομάζει ἄλλοτε Ὅσιρι κι ἄλλοτε Βάκχο. Τὸν παρουσιάζει ὡς θεὸ τοῦ *levis amor* (στίχος 44). «Ἐνα ὄρο ποὺ ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη τὸν ὄρο *levis Venus* (ἐλεγείες: 2 καὶ 4).» (Tibulle, *Elegies*, Paris, 1968, σελ. 51 - 52).

## Η ΕΒΔΟΜΗ ΕΛΕΓΕΙΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΒΙΒΑΙΟΥ

*«Hunc cecinere diem Parcae, fatalia nentes...»*

Τὴ μέρα αὐτὴ καθόρισαν οἱ Μοῖρες, ναί, αὐτὲς ποὺ γνέθουν  
τὰ νήματα καὶ ποὺ κανεὶς θεὸς δὲν ἔμπορεῖ νὰ κόψει.

Τὴ μέρα αὐτὴ ποὺ οἱ φυλὲς θὰ συντριβοῦν τῆς Ἀκουϊτανίας  
καὶ στὸ γενναῖο ἐμπρὸς στρατὸ θὰ τρέμει, νικημένος, ὁ Ἄταξ.

5 Οἱ χρησμοὶ ἐπαλήθευσαν. Οἱ Ρωμαῖοι νέον θρίαμβον ἔχουν γνωρίσει  
καὶ τῶν ἐχθρῶν τοὺς ἀρχηγοὺς δεμένους εἶδαν ἀπ' τὰ χέρια.

Καὶ σὲ Μεσσάλα σ' ἔφερε, ἐβένινο, τῆς νύκτος τὸ ἄρομα,  
μὲ δάφνες καταστόλιστο, ἕτια λαμπρὰ ποὺ τὸ ὀδηγοῦσαν.

Ὅχι χωρὶς ἐμένα σοῦλαχε ἡ τιμὴ. Μάρτυρες εἶναι ἀκόμη

10 οἱ ὠκεανοὶ οἱ Σαντωνικολ<sup>1</sup>, τὰ Πυρρηναῖα τῶν Ταρμπέλλων<sup>2</sup>.

Μάρτυρες εἶναι ὁ Ροδανός, ὁ Ἄραρ, ἀκόμη κι ὁ μεγάλος  
Γαρούννας, ὁ γαλάζιος Λίγηρας, οἱ ὀλόξανθοι Καρνοῦτοι<sup>3</sup>.

1. Λαὸς τῆς Ἀκουϊτανίας, μεταξύ τῶν Πυρρηναίων καὶ τοῦ Adour.

2. Λαὸς τῆς Κελτικῆς Γαλιτίας, μεταξύ (σήμερα) Charente καὶ Garonne.

3. Λαὸς τῆς Κελτικῆς (Orleans).

- Νὰ ψάλλω Κύδνε<sup>1</sup> μήπως σὲ πού τὸ σιωπηλό σου κῆμα  
τὸ καταγάλαξο κυλάς, φιδολιστρώντας, στὶς κοιλάδες πέρα;
- 15 ἢ αὐτὸν τὸν Ταῦρο, τὴ λευκὴ κορφή πού ὑψώνει στοὺς αἰθέρες  
καὶ τρέφει τῶν Κιλικίων τὸ λαὸ μὲ τὴ μακρὰ τὴν κόμη;  
Νὰ ὁμῆσω τὸ κατάσπρο περιστέρι πού ἀπὸ πόλεις πλῆθος  
πετᾶ, τὸ ἱερὸ στὸν κάτοικο τῆς Παλαιστίνης Σύρο;
- Τὴν Τύρο, πού ἀπ' τοὺς πύργους τῆς ψηλὰ τὴ θάλασσα βιγλίζει
- 20 καὶ πού σ' αὐτὴ ἔχει ἐμπιστευθεῖ τὸ πρῶτο μὲ ἰστία πλοῖο;  
Τὸ Νεῖλο μήπως μ' ἄφθονα νερὰ τὸ θέρος πού κυλάει,  
δταν ὁ Σείριος<sup>2</sup> τοὺς ὀλόσπαρτους ἀγροὺς φλογίζει, καίει;  
Πατέρα Νεῖλο θὰ μποροῦσα νὰ ρωτήσω : ποιά ἡ αἰτία  
πού δὲν φανέρωσες ποῦθε οἱ πηγές σου οἱ πλούσιες ἀναβλύζουν;
- 25 Χάρη σὲ σένα, τὸ νερὸ τῶν οὐρανῶν ἢ γῆς δὲν ἔχει ἀνάγκη,  
τὸν Δία πού μοιράζει τίς βροχές δὲν ἰκετεύει ἢ χλόη.  
Ἐσένα καὶ τὸν Ὅσιριν<sup>3</sup> ὁ βάρβαρος αὐτὸς τιμᾷ  
λαός, πού νὰ θρηγεῖ τὸν δίδαξαν τῆς Μέμφιδος τὸ βῶδι<sup>4</sup>.  
Τὸ ἄροτρο ἀνακάλυψε μὲ τὸ ἐπιδέξιό του τὸ χέρι,
- 30 πρῶτος ὁ Ὅσιρις καὶ μὲ τὸ ὕνι ἀνασκάλεψε τὸ χῶμα.  
Στὴ γῆ τὴν ἀδοκίμαστη ἐμπιστεύθηκε τοὺς σπόρους πρῶτος  
καὶ σίναξε ἀπὸ δέντρα αὐτὸς καρπούς, πού ἄγνωστα ἦσαν ἀκόμη.  
Αὐτὸς ἐδίδαξε τὸ κλῆμα στοὺς πασσάλους πῶς νὰ δένουν  
καὶ πῶς τὴν κόμη του μὲ τὸ σκληρὸ δρεπάνι νὰ κουρεῖουν.
- 35 Καὶ τὸ σταφύλι τὸ ὄριμο ἄρχισε, χάρη σ' αὐτόν, νὰ δίνει  
γλυκοὺς χυμούς, τῶν γεωργῶν ἀφοῦ τὰ πόδια τὸ πατήσουν.  
Μὲ τοῦτο τὸ ποτὸ τοὺς ἔμαθε πῶς τίς φωνές τους νὰ λυγίζουν  
καὶ πῶς νὰρχίζουν μὲ ρυθμὸ τὰ ἀδέξια νὰ κινοῦν τὰ μέλη.  
Ὁ Βάκχος εἶναι αὐτὸς πού ἔστερξε τοῦ γεωργοῦ τὸ στῆθος
- 40 πού ὁ μόχθος μάρανε, νὰ λυτρωθεῖ ἀπ' τὸ βάρος καὶ τὴ θλίψη.  
Ὁ Βάκχος τοὺς θλιμμένους τοὺς θνητοὺς ἀνακουφίζει κι δταν  
ἀκόμη γύρωθε ἀπ' τίς κνήμες τους κροτοῦν οἱ ἄλυσσιδες.  
Δὲν ἔχεις ἔγνοιες θλιβερῆς ποτέ, μηδέ, Ὅσιρι, καὶ πένθος,  
ἄσματα, ἑλαφροὶ ἔρωτες, χοροὶ σὲ σὲ ταιριάζουν μόνο.
- 45 Χιτῶνες κρόκινοι πού ὡς τὰ λεπτὰ τὰ πόδια φθάνουν κάτω,

1. Ποταμὸς τῆς Κιλικίας.

2. Ἄστρο τοῦ Κυνός.

3. Θεὸς τῆς Γεωργίας τῶν Αἰγυπτίων, ταυτισμένος μὲ τὸ Διόνυσο καὶ Βάκχο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας καὶ Ρωμαίους.

4. Ὁ Ἄπις, ἱερὸ βῶδι, πού ἐκλεινε μέσα του, κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους, τὴν ψυχὴ τοῦ Ὅσιρίδος.

ἄνθη λογῆς καὶ μέτωπα ποῦ οἱ κισσοὶ τὰ ζώνουν γύρω,  
ἐσθῆτες ἀπ' τὴν Τύρο, ἀλλοὶ γλυκύτατους σκοποὺς ποῦ μέλλουν,  
καὶ κἀμιστρο, ἀπαραίτητο στὶς μυστικὲς τελετουργίες.

Ἔλα λοιπὸν, ἐδῶ, μαζί μας, τὸν Μεσσάλα νὰ τιμήσεις,

50 μὲ κόμονες, μὲ χοροὺς καὶ μὲ κροτάφους στὸ κρασί λουσμένους.

Ἀπ' τὴ στιλπνὴ τὴν κόμη σου πλῆθος ἀρώματα ἄς σταλάζουν  
καὶ στὸ λαιμὸ καὶ στὸ κεφάλι σου νωπὰ στεφάνια ἄς φέρεις.

Νὰ ἔρθεις σήμερα. Λιβανωτὸν ἐγὼ γιὰ σέ θὰ κάψω,

θὰ σοῦ ἐτοιμάσω καὶ πλακοῦντες ἀπ' τῶν Μοφοπίων τὸ μέλι.

55 Τὰ τέκνα σου, Μεσσάλα, ἄς μεγαλώσουν· τὰ ἔργα σου ναῖξήσουν  
καὶ μὲ τιμὴ νὰ περιζώνουν σέ, γέρος ὡς θᾶσαι πλέον.

Σιωπηλὸς ὁ δρόμος σου ποτέ· εἶναι δικός σου αὐτὸς ὁ δρόμος,

τὴ χώρα τῶν Τουσκούλων μὲ τὸν Ἄλβα, τὸν λευκὸ, ποῦ ἐνώνει.

Ἀπὸ τὰ πλοῦτη σου στρωμένος εἶναι μὲ χαλίκι τώρα

60 καὶ μὲ μιὰ τέχνη θαυμαστὴ ἔχον τὶς πέτρες συνταιριᾷσει.

Σὲ ἕμνεϊ ὁ γεωργὸς τὸ βράδυ ὅταν στὸ σπίτι του γυρίζει  
καὶ ὀδεύει ἀνέγγουιαστος· τὰ πόδια του δὲν σπυγαντοῦν ἐμπόδια.

Καὶ σύ, ὦ ἐπέτειος, νᾶρχεσαι γιὰ ἔτη πολλὰ καὶ πάλι ἀκόμη,  
ἀχιδοβόλα νᾶρχεσαι καὶ πλέον ἀχιδοβόλα πάντα.



ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ  
Φιλολόγου

## ΜΙΑ ΠΡΩΙΜΟΣ ΘΕΣΙΣ ΠΕΡΙ ΜΕΤΑΓΛΩΣΣΗΣ

Ὁ νεοπλατωνικός φιλόσοφος Πορφύριος (233 - 305 μ.Χ.) είναι γνωστός περισσότερο ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους σχολιαστὰς ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐγίνεν ὀνομαστός ἀπὸ δύο λογικὰς πραγματείας του ἐπὶ τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας τῶν κατηγοριῶν. Ἡ περίφημος «Εἰσαγωγή ἢ περὶ τῶν πέντε φωνῶν», ποὺ διετήρησε καὶ διεθνῶς τὸν τίτλον *Isagoge* (ἢ *Quinque voces*), εἶναι ἡ μία ἀπὸ αὐτάς. Ἡ ἄλλη εἶναι τὸ «Ἐπίδημημα εἰς τὰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας» (*Commentarium in Aristotelis Categorias*), ποὺ ἐπισκιάζεται κάπως, διότι δὲν τὸ διακρίνουν πολλοὶ ἀπὸ τὴν «Εἰσαγωγήν». Λαμπρὰ τύχη ἐπερίμενε καὶ τὰ δύο αὐτὰ βιβλία. Ἐμελετήθησαν, ἀντεγράφησαν καὶ μετεφράσθησαν ὅσον ὀλίγα. Ἐπανεπιλημμένως ἐπίσης συνέβη καὶ αὐτὰ τὰ ἴδια νὰ σχολιασθοῦν. Ἀπετέλεσαν κύρια βοηθήματα διὰ τὴν φιλοσοφικὴν προπαιδεῖαν εἰς τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν Μέσων χρόνων καὶ ἡ ἐπίδρασις ποὺ ἄφησαν ἦτο ὑπερβολικὰ βαθεῖα.

Παρ' ὅλα αὐτὰ μένουσιν ἀκόμη ἄγνωστα ὠρισμένα πολὺ ἀξιόλογα σημεῖα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα, κυρίως μάλιστα ἀπὸ τὸ «Ἐπίδημημα», ὅπως εἶναι π.χ. μία θέσις, ὅπου ὁ Πορφύριος εἰσάγει διὰ πρώτην φοράν τὴν διάκρισιν δύο ἐπαλλήλων βαθμίδων γλώσσης.

Θὰ παρουσιάσωμεν πρῶτα τὴν περικοπὴν ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ Πορφυρίου καὶ κατόπιν θὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἀρχαίαν ἀποψιν, ποὺ περιέχεται ἐκεῖ, ἐν συσχετισμῷ πρὸς δύο θέματα, μὲ τὸν νέον τρόπον ποὺ τίθενται αὐτὰ διὰ τὴν λογικὴν εἰς τὰς ἡμέρας μας : α) τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἀντικειμενικῆς γλώσσης καὶ μετα-γλώσσης, β) μίαν ἱστορικὴν καταβολὴν τῆς θεωρίας ἱεραρχήσεως τῶν τύπων<sup>1</sup>.

Ὁ Πορφύριος ἔγραψε τὸ «Ἐπίδημημα εἰς τὰς Ἀριστοτέλους Κατηγορίας» ὑπὸ τὴν διδασκτικὴν μορφήν ἐρωτήσεως καὶ ἀποκρίσεως. Μεταξὺ τῶν προκαταρκτικῶν ζητημάτων, πρὶν εἰσέλθῃ εἰς τὸν καθαυτὸ σχολιασμόν τοῦ κειμένου τῶν «Κατηγοριῶν», ἐξετάζει, ὅπως συνηθίζετο, καὶ τὸν σκοπὸν τῆς

1. Τὸ παρὸν ἄρθρον καλύπτει μόνον τὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ δύο θέματα.

συγγραφῆς τοῦ ἔργου, τὴν «πρόθεσιν τοῦ βιβλίου» ἢ τὴν «πρόθεσιν τῆς τοῦ βιβλίου πραγματείας», ὅπως εἶναι διατυπωμένη ἢ ἐκφρασις εἰς τὴν «ἐρώτησιν». Ἡ «ἀλόκρισις» ποῦ ἀκολουθεῖ ἀρχίζει μὲ τὸ χαρακτηριστικὸν «φημί τοίνυν ὅτι», ποῦ φανερώνει πὸς ὅ,τι λέγεται εἰς τὴν συνέχειαν προσφέρεται ὡς ἄποψις ἢ ὑπόθεσις νέα καὶ προσωπικῆ τοῦ συγγραφέως.

«Λοιπὸν — λέγει ὁ Πορφύριος — ἔχω νὰ εἰπῶ τοῦτο : Τὰ πράγματα ἔτσι ὀλόγουρα καθὼς ἦσαν, μὲ τὸ ποῦ ἐγίνεν ὁ ἄνθρωπος ἱκανὸς νὰ ἐκφράξῃ καὶ μὲ σημεῖα νὰ παριστάνῃ κάτι, μόνος του ἔφθασε μέχρι καὶ νὰ κατονομάξῃ καθένα καὶ νὰ τὸ ἐκφράξῃ μὲ τὸ λεκτικὸν ὄργανον. Καὶ ἡ πρώτη του πρᾶξις χρησιμοποίησεως τῶν λέξεων ἦτο διὰ νὰ προβάλλῃ τὰ πράγματα ἕνα πρὸς ἕνα μὲ ὀρισμένους λεκτικὸς τύπους, μὲ λέξεις. Εἰς αὐτὴν λοιπὸν τὴν βαθμίδα τῆς σχέσεως τῶν λεκτικῶν τύπων πρὸς τὰ πράγματα ἔχει χαρακτηρίσει μὲ ὀνομασίας, τοῦτο ἐδῶ τὸ πρᾶγμα «βάθρον», τὸ ἄλλο ἐδῶ «ἄνθρωπον», τὸ ἄλλο «σκύλον», τὸ ἄλλο «ἥλιον»· ἐπίσης τοῦτο ἐδῶ πάλιν τὸ χρῶμα «λευκόν», τὸ ἄλλο ἐδῶ «μαυρο»· ἔπειτα τοῦτο ἐδῶ «πλήθος», τὸ ἄλλο ἐκεῖ «μέγεθος»· καὶ ἀκόμη τοῦτο ἐδῶ «δίπηχυ», τὸ ἄλλο ἐκεῖ «τρίπηχυ». Καὶ ἔτσι ἔχει υἰοθετήσῃ διὰ τὰ πράγματα, ἕνα πρὸς ἕνα, λέξεις καὶ ὀνόματα κατάλληλα ὡς παραστατικὰ σημεῖα τῶν καὶ φορεῖς μηνύματος μὲ τὰς ἡχητικὰς αὐτὰς ποικιλίας τοῦ λεκτικοῦ ὄργάνου.

»Ἐπειτα ἀπὸ τὴν συμβατικὴν υἰοθέτησιν πρωτογενῶς ὀρισμένων λέξεων διὰ τὰ πράγματα, πάλιν ὁ ἄνθρωπος, καθὼς ἐπανεστρεψεν εἰς μίαν δευτέραν ἐπαφὴν, ὅπου ἐθεώρησε τὰς ἰδίας τώρα τὰς υἰοθετημένας λέξεις, ὅσας φέρ' εἰπεῖν εἶχαν μορφὴν τέτοιαν, ποῦ νὰ συνδυάζωνται μὲ τὴν ποικιλίαν αὐτὴν, τὰ ἄρθρα, τὰς ἐχαρακτήρισεν «ὀνόματα», ἄλλας πάλιν τέτοιου εἶδους, ὅπως τὸ «περιπατῶ, περιπατεῖς, περιπατεῖ», «ρήματα», καὶ ἔτσι προέβαλλε τύπους ἐκφραστικὸς τῶν ποικίλων μοφῶν τῶν λεκτικῶν τύπων, μὲ τὸ νὰ χαρακτηρίσῃ ἄλλους «ὀνόματα», ἄλλους «ρήματα».

»Ἐπομένως, τὸ νὰ χαρακτηρίσῃ αὐτὸ ἐδῶ τὸ πρᾶγμα «χρυσὸν» καὶ ἕνα τέτοιο σῶμα ποῦ εἶναι ἔτσι λαμπερὸν νὰ τὸ ἐπονομάσῃ «ἥλιον» ἦτο ἀπὸ τὴν «πρώτην ὀνοματοθεσίαν», ἐνῶ τὸ νὰ εἰπῇ ὅτι ἡ λέξις «χρυσὸς» εἶναι «ὄνομα» ἦτο ἀπὸ τὴν «ὀνοματοθεσίαν τὴν δευτέραν» καὶ παραστατικὴν τῶν μορφῶν τῆς ὁποιασδήποτε ποικιλίας λέξεως».

[«Φημί τοίνυν ὅτι τῶν πραγμάτων ἐκκειμένων δηλωτικὸς γενόμενος καὶ σημαντικὸς αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἦλθεν ἐπὶ τὸ καὶ διὰ τῆς φωνῆς κατονομάζειν καὶ δηλοῦν ἕκαστον. καὶ γέγονεν αὐτῷ ἡ πρώτη χρῆσις τῶν λέξεων εἰς τὸ παραστήσαι ἕκαστον τῶν πραγμάτων διὰ φωνῶν τινων καὶ λέξεων, καθ' ἣν δὴ σχέσιν τῶν φωνῶν τὴν πρὸς τὰ πράγματα τότε μὲν τι πρᾶγμα βάθρον κέκληκεν, τότε δὲ ἄνθρωπον, τότε δὲ κύνα, ἥλιον δὲ τότε, καὶ πάλιν τότε μὲν τὸ χρῶμα λευκόν, τότε δὲ μέλαν, καὶ τότε μὲν ἀριθμόν, τότε δὲ μέγεθος,

καὶ τότε μὲν δίπηχυ, τότε δὲ τρίπηχυ, καὶ οὕτως ἐκάστῳ πράγματι λέξεις καὶ ὀνόματα τέθεικεν σημαντικὰ αὐτῶν καὶ μηνυτικὰ διὰ τῶν τοιοῦτων τῆς φωνῆς ψόφων. τεθεισῶν δὲ τοῖς πράγμασι συμβολικῶς τινων λέξεων προηγουμένως, πάλιν ὁ ἄνθρωπος κατὰ δευτέραν ἐπιβολὴν ἐπανελθὼν αὐτὰς τὰς τεθείσας λέξεις θεωρήσας τὰς μὲν τοιοῦτον φέρε τύπον ἐχοῦσας, ὥστε ἄρθροις συνάπτεσθαι τοιοῖσδε, ὀνόματα κέκληκε, τὰς δὲ τοιαύτας οἶον τὸ περιπατῶ, περιπατεῖς, περιπατεῖ, ρήματα, δηλώματα τῶν ποιῶν τύπων παριστὰς τῶν φωνῶν διὰ τοῦ τὰς μὲν ὀνόματα καλέσαι τὰς δὲ ρήματα. ὥστε τότε μὲν τι τὸ πρᾶγμα καλέσαι χρυσὸν καὶ τὴν τοιαύτην ὕλην τὴν οὕτω διαλάμπουσαν προσαγορεύσαι ἥλιον τῆς πρώτης ἢν θέσεως τῶν ὀνομάτων, τὸ δὲ τὴν χρυσὸν λέξιν εἶπειν εἶναι ὄνομα τῆς δευτέρας θέσεως καὶ τοὺς τύπους τῆς ποιᾶς λέξεως σημαίνουσης». *Commentaria in Aristotelem Graeca*, vol. IV, pars I: *Porphirii Isagoge et in Categorias Commentarium* (A. Busse, Berlin 1887), 57.20 - 58.3].

Ἡ πρωτοτυπία εἰς τὴν σκέψιν αὐτὴν τοῦ Πορφυρίου εἶναι ὅτι ἐστάθη εἰς τὴν διαδικασίαν διαμορφώσεως τῆς γλώσσης, ὅπως τὴν εἶδε νὰ συντελεῖται ὑπὸ μοφὴν διαδοχικῆς ὀνοματοθεσίας, ποὺ κατάρθωσεν ἤδη νὰ προσδιορίσῃ εἰς αὐτὴν δύο διακεκριμένα στάδια. Μία γόνιμος σύλληψις, ποὺ ἦτο ἐπιδεκτικὴ περαιτέρω ἐπεκτάσεων. Ἄν εἶχε πράγματι, δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ θέμα τώρα. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπισημαίνομεν ἀμέσως εἰς τὴν καθαρωτάτην αὐτὴν θέσιν τῆς «διπλῆς ὀνοματοθεσίας», εἶναι ὅτι συνυφαίνονται εἰς τὴν διατύπωσίν της δύο ἰδιαιτέρα θεματικά στοιχεῖα, ὅπως : 1) ἡ ἰδέα μιᾶς ὑποθετικῆς κατὰ σκευῆς τῆς γλώσσης καὶ 2) ἡ ἀντιπαράθεσις καὶ λέξεων, καθὼς καὶ προτάσεων ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ αὐτὰς, πρὸς ἄλλας, ποὺ ἀναφέρονται εἰς αὐτὰς. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ θεματικά στοιχεῖα μᾶς φέρουν κατ' εὐθείαν εἰς ἓνα κύκλον ἐπιστημολογικῶν καὶ λογικῶν προβλημάτων τῆς πλέον συγχρονισμένης γενικῆς «θεωρίας τῶν σημείων» (*theory of signs*), τῆς γνωστῆς καὶ ὡς «σημειωτικῆς» (*semiotic*). Πράγματι, μόνον εἰς αὐτὴν τὴν βάσιν, ὅπου μία «λογιστικὴ» ἄποψις τῆς λογικῆς ταυτίζεται πλέον μὲ τὴν ἀντίληψιν τῆς λογικῆς ὡς «γλώσσης», ἀναπτύσσονται ἀπὸ κοινοῦ παρόμοια στοιχεῖα, ὅπως εἶναι : 1) μία κατὰ σκευὰς τεχνικὴ, μαθηματικῆς τώρα ἐμπνεύσεως, καὶ 2) μία θεμελιώδης διάκρισις γλωσσικῶν ἐκφράσεων σχετικῶν μὲ ὅτιδήποτε καὶ γλωσσικῶν ἐκφράσεων σχετικῶν μὲ γλωσσικὰς ἀκριβῶς ἐκφράσεις. Ἐπίδρασις τοῦ Πορφυρίου ἢ ἄλλη ἄμεσος σχέσις τῶν ἰδεῶν του, διὰ τὸ θέμα ποὺ ἐξετάζομεν, μὲ τὰς συγχρόνους αὐτὰς ἀντιλήψεις, ποὺ παριστάνται ὡς παράλληλά των, δὲν ὑπάρχει. Αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει ὅπωςδήποτε εἶναι ἡ δυνατότης νὰ κατανοοῦμεν πληρέστερα τὸν τρόπον σκέψεως ἐνὸς ἀρχαιοτέρου μελετητοῦ ὑπὸ τὴν προοπτικὴν συγχρόνων τρόπων τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως ἐπὶ ἐνὸς θέματος, ποὺ φαίνεται νὰ ἐγείρῃ ἀνανεωμένην

εύαισθησίαν, διὰ τὸ εἶναι στόχος ἀκόμη ζωτικός διὰ τὴν ἔρευναν. Τὸ τελικὸν ὄφελος ἀπὸ παρομοίαν ἀναδρομικὴν θεώρησιν θὰ εἶναι ἡ λεπτοτέρα διάρθρωσις τῆς ἰδικῆς μας γνώσεως διὰ τὸ ἴδιον τὸ θέμα.

Ἀφήνομεν λοιπὸν ἐπ' ὀλίγον τὸν Πορφύριον. Πρὶν δοκιμάσωμεν μίαν ἱκανοποιητικὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἐρμηνείαν τῆς περικοπῆς ποὺ εἶδαμεν ἀπὸ τὸ «Ἐπόμνημά» του, θὰ χρειασθῆ νὰ φέρωμεν εἰς τὸν νοῦν μας, πῶς παρουσιάζεται μία σύγχρονος ἀντίληψις τῆς λογικῆς καὶ ποῖον τὸ νόημα ὠρισμένων τεχνικῶν ὄρων ἀπὸ αὐτὴν, ποὺ κατόπιν θὰ τοὺς χρησιμοποιήσωμεν.

1. Ἐνα σύστημα *συμβολικῆς λογικῆς* — μὲ αὐτὴν τὴν μορφήν εἶναι ἀντιληπτὴ σήμερα ἡ λογικὴ — δὲν συνίσταται καθ'αυτὸ εἰς διατύπωσιν μιᾶς θεωρίας, δὲν εἶναι δηλαδὴ ἓνα σύστημα ἐκφράσεων (προτάσεων) ποὺ ὁμιλοῦν διὰ κάτι. Μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει νὰ κἀνῃ πρωταρχικὰ εἶναι ἡ κατασκευὴ μιᾶς *γλώσσης*, δηλαδὴ ἑνὸς συστήματος ἀπὸ σημεῖα μὲ κανόνας διὰ τὸν χειρισμὸν τῶν σημείων. Ἡ γλώσσα αὐτὴ τῆς λογικῆς, μὲ τεχνητὰ συνήθως σύμβολα, ἄλλα ἀπὸ τὰ φυσικὰ τῆς σημεῖα, ποὺ εἶναι αἱ λέξεις, — καὶ αὐτὸ ἐννοοῦμεν ὅταν τὴν λέγωμεν *συμβολικὴν*, — κατασκευάζεται ἔτσι, ὥστε νὰ ἤμποροῦν νὰ ἐκφρασθοῦν εἰς αὐτὴν αἱ προτάσεις ὅποιασδήποτε θεωρίας, ποὺ ἀναφέρονται εἰς κάτι, νὰ προκύψουν ἐκφράσεις τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης εἰδικῆς ἐπιστήμης. Δὲν εἶναι γλώσσα δεσμευμένη δι' ἀποκλειστικὴν ἐφαρμογὴν εἰς μίαν ἐπὶ μέρους χρῆσιν, ἐπιστημονικὴν ἢ πρακτικὴν, ἀλλ' ἐναντι τῶν κάθε εἶδους ἐφηρμοσμένων εἰς κάποιαν χρῆσιν γλωσσῶν, αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει τὸν κοινὸν γλωσσικὸν τῶν σκελετῶν, ἓνα τυπικὸν σχῆμα γλώσσης. Ἡ λογικὴ δηλαδὴ ἔπαυσε νὰ θεωρῆ ὅτι τὸ ἔργον τῆς ἐξαντλεῖται εἰς τὴν θεωρίαν. Τώρα ἔρχεται νὰ δώσῃ ἓνα σχῆμα μὲ σημεῖα ποὺ μὲ τοὺς κανόνας του νὰ λειτουργῇ ὡς γλώσσα.

Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι διὰ τὴν λογικὴν ἔπαυσε νὰ ὑπάρχῃ θεωρία. Τίθεται ὅμως, μὲ βάσιν μεθοδολογικὴν, ἓνας σαφὴς διαχωρισμός. Ἄλλο ἔργον μὲ χαρακτῆρα θεωρίας καὶ ἄλλο ἔργον κατασκευῆς. Τελικὰ ἡ λογικὴ καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν μορφήν, τῆς κατασκευῆς μιᾶς γλώσσης, ἐντάσσεται πάλιν εἰς μίαν θεωρίαν. Ἄλλ' ὅσην εὐρύτητα παρουσιάζει τὸ ἀντικείμενόν της, ἡ γλώσσα, καθὼς θεωρεῖται εἰς τὴν πραγματικὴν λειτουργίαν του, ὡς ὄργανον ἐπικοινωνίας, ἄλλο τόσον ἀναπτύσσεται ὁ συστηματικὸς πλουτισμός τῆς θεωρίας καὶ τὸ εὖρος ποὺ τὴν χαρακτηρίζει.

Ἡ ἀπρητισμένη αὐτὴ θεωρία εἶναι ὅ,τι λέγομεν ἡ «*σημειωτικὴ*» τῆς γλώσσης. Οἱ κανόνες χρησιμοποίησεως τῶν συμβόλων ἀνήκουν εἰς αὐτὴν, εἶναι *προτάσεις* τῆς. Ἄλλὰ προτάσεις ἐπίσης ἰδικοὶ τῆς καὶ τοὺς ὄρους κατασκευῆς τῆς γλώσσης προσδιορίζουν καὶ ἀναφέρονται εἰς ὄλους τοὺς παράγοντας λειτουργίας τῆς. Ἡ σημειωτικὴ δὲν ὀλοκληρώνεται παρὰ ὡς θεωρία ποὺ καλύπτει τὸ σύνολον αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Καὶ εἶναι τρεῖς αἱ περιοχαί, ποὺ ἤμποροῦμεν νὰ διακρίνωμεν εἰς μίαν πλήρως

συγκροτημένην σημειωτικήν, δηλαδή : ἡ «πραγματολογία» (pragmatics), ἡ «σημαντική» (semantics ἢ «σημασιολογία», semasiology) τῆς γλώσσης καὶ ἡ «λογικὴ σύνταξις» τῆς (syntax). Καθεμία παρουσιάζεται, κατὰ ἓνα τρόπον, εἰς ἀντιστοιχίαν καὶ μὲ ἓνα τοῦλάχιστον ἀπὸ τοὺς κυρίους παράγοντας τῆς γλωσσικῆς λειτουργίας καὶ αὐτὸν λαμβάνει ὡς ἐπίκεντρόν της μέσα εἰς τὸ γενικώτερον φαινόμενον τῆς ἐπικοινωνίας, ὅπου ἀκριβῶς καὶ συντελεῖται ἡ λειτουργία τῆς γλώσσης.

Πράγματι, κατὰ τὴν εὐρύτεραν αὐτὴν συστηματικὴν θεώρησιν, εἰς κάθε συγκεκριμένην ἐκδήλωσιν τοῦ φαινομένου τῆς ἐπικοινωνίας συντρέχουν τρεῖς κύριοι παράγοντες: 1) ὁ «λέγων» (speaker), ἓνα ὑποκείμενον εἰς μίαν καθωρισμένην κατάστασιν μέσα εἰς ἓνα καθωρισμένον περιβάλλον, 2) τὰ «λεγόμενα» (ἢ γλωσσικαὶ ἐκφράσεις, linguistic expressions), ποὺ ἐκφέρονται ἀπὸ τὸν λέγοντα καὶ εἶναι ἤχοι ἢ σχήματα (π.χ. γραπτὰ σημεῖα, χαρακτῆρες), ὅπως, αἴφνης, μία πρότασις σχηματισμένη ἀπὸ μερικὰς λέξεις κάποιας γλώσσης, καὶ 3) πράγματα, ιδιότητες, καταστάσεις καὶ τὰ ὅμοια, ὅσα ὁ λέγων ἔχει τὴν πρόθεσιν νὰ δηλώσῃ μὲ τὰ λεγόμενα ποὺ ἐκφέρει (ὅσα σημαίνουν αἱ ἐκφράσεις του) καὶ ποὺ τὰ λέγομεν μὲ ἓνα ὄρον τὰ «σημαίνόμενα» (designata) τῶν λεγομένων (τῶν ἐκφράσεων), ὅπως, αἴφνης, τὸ κόκκινο χρῶμα εἶναι τὸ σημαίνόμενον τῆς γαλλικῆς λέξεως «rouge».

Ἡ πραγματολογία λοιπὸν εἶναι ἡ ἄποψις ἐκείνη τῆς σημειωτικῆς θεωρίας, ποὺ ἐξετάζει, ὅτι ἀνάγεται εὐθέως εἰς τὸν λέγοντα, ἔστω καὶ ἂν θίγονται παροδικῶς καὶ ἄλλοι παράγοντες.

Ἡ σημαντικὴ ἐξάλλου εἶναι ἐκείνη ποὺ παραβλέπει τὸν λέγοντα καὶ συγκεντρώνει τὴν ἐξέτασιν της εἰς τὰς ἐκφράσεις τῆς γλώσσης καὶ τὰ σημαίνόμενά των.

Ἡ λογικὴ σύνταξις τέλος εἶναι αὐτὴ ποὺ, χωρὶς καθόλου νὰ ἀναφέρεται οὔτε εἰς τὸν λέγοντα οὔτε εἰς τὰ σημαίνόμενα τῶν ἐκφράσεων, στρέφεται αὐστηρὰ καὶ μόνον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐκφράσεων, ὡς πρὸς τὴν μορφήν των καὶ τοὺς τρόπους, μὲ τοὺς ὁποίους αἱ ἐκφράσεις σχηματίζονται ἀπὸ σημεῖα μὲ καθωρισμένην τάξιν, μίαν ἐξέτασιν καθαρῶς συντακτικῆν, ὅπως λέγεται, καὶ τυπικῆν (formal).

Ἄν ἐχρησιάσθῃ νὰ ἐπαναφέρωμεν εἰς τὸν νοῦν μας ὅλα αὐτά, εἶναι διὰ νὰ γίνῃ μὲ κάθε συντομίαν σαφῆς ὁ συστηματικὸς χαρακτήρ ποὺ ἔχει μέσα εἰς ὠρισμένην εὐρύτεραν θεώρησιν αὐτὴ ἡ ἀντίληψις διὰ τὴν λογικὴν σήμερα, μία ἀντίληψις ποὺ θὰ ἤμπορούσαμεν νὰ τὴν χαρακτηρίσωμεν «κατασκευαστικῆν».

Ἀντίληψις ὅμοια μὲ αὐτὴν ματαιῶς θὰ ἀνεζητεῖτο μέσα εἰς τὸ σχῆμα τῆς καθιερωμένης ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν παράδοσιν θεωρητικῆς λογικῆς. Ἐντελῶς διαφορετικὰ εἶναι τὰ πράγματα μὲ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν



Πορφύριον. Πάντως ἐδῶ ἔχομεν ἀκριβῶς τὸ γεγονός ὅτι μία ὑποθετικὴ διαδικασία κατασκευῆς τῆς γλώσσης κατὰ στάδια συλλαμβάνεται ἀπὸ τότε. Συμβαίνει ἐξ ἄλλου νὰ προβάλλῃ ἀπὸ τὴν σκέψιν ἑνὸς μελετητοῦ ὄχι μικρᾶς ἐμβριθείας. Ὁ Πορφύριος, αὐτὸς ὁ νεοπλατωνικὸς καὶ διακεκριμένος ἀριστοτελιστὴς, ὑπῆρξεν ὁ ἴδιος καὶ στωϊκὸς κάποτε (E. Bréhier, *Histoire de la philosophie*, Paris 1955, I. 471). Δηλαδή καὶ ὅ,τι γνωρίζομεν διὰ τὴν παιδείαν του μαρτυρεῖ δι' αὐτό, πὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενά του: ὅτι διέθετεν εἰς τὰ ἐφόδιά του ὅλην τὴν δημιουργικὴν ἐργασίαν τῆς ἀρχαιότητος ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς λογικῆς καὶ ἀπὸ τοὺς δύο κλάδους τῆς, δηλαδή, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἀκαδημαϊκὴν καὶ ἀριστοτελικὴν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἀπὸ τὴν μεγαρικὴν - στωϊκὴν παράδοσιν τῆς ἐρεῦνης. Μία πρώτη λοιπὸν κατασκευαστικὴ ἄποψις, ὡς ἀπόρροια δύο σπουδαίων ἱστορικῶν φάσεων κατασκευαστικῆς δραστηριότητος εἰς τὴν πρώτην θεμελίωσιν τῆς γλώσσης τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν πρώτην ἐπιζήτησιν οἰκουμενικῆς ἐπικοινωνίας. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἓνα στοιχεῖον πὺ ἐθεωρήσαμεν ἄξιον νὰ σημειωθῇ.

2. Τὸ δεύτερον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῆς τῆς ἰδέας. Ἐν δὲν ἦτο ἐντελῶς διαφορετικὸν πρᾶγμα ἢ ἐπινόησις ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴν μιᾶς ἰδέας, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη χρησιμοποιοθῇ π.χ. ὁ ἀτμὸς εὐρύτερα ὡς κινητήριος δύναμις ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡρώου, ἐνῶ ἢ πολὺ παλαιὰ ἐπίσης πρώτη ἰδέα τῆς τυπογραφίας δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένῃ τὴν αὐγὴν τῶν νέων χρόνων διὰ νὰ εὕρῃ τὸν προορισμὸν τῆς εἰς μίαν τόσον γόνιμον ἐφαρμογὴν, τὴν διάδοσιν τῶν ἐντύπων μέσων ἐπικοινωνίας. Εἶναι βαθύτατα ἔλκυστικὸν νὰ βλέπωμεν, πόσον πολὺπλοκος διαδικασία εἶναι ἢ ἀνάπτυξις μιᾶς τεχνικῆς.

Ἡ πλέον ἐντυπωσιακὴ διαφορὰ τῆς λογικῆς τοῦ καιροῦ μας ἀπὸ τὴν λογικὴν τῆς ἀρχαιότητος ἀναφέρεται εἰς τὴν τεχνικὴν τοῦ συμβολισμοῦ. Τὰ σημεῖα πὺ εἶχαν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν οἱ ἄνθρωποι τότε ἦσαν αἱ λέξεις τῆς γλώσσης τῶν καὶ με αὐτὰς εἰργάζοντο καὶ εἰς τὴν λογικὴν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπετέλεσε καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ συμβολισμοῦ σπουδαίαν πρόδοον, διότι πρῶτος εἰσήγαγεν — εἰς τὰ ὠριμώτερα λογικὰ ἔργα του — μεμονωμένα γράμματα, πὺ τὰ χρησιμοποιεῖ ὡς σύμβολα συντομογραφικὰ πρῶτα, ἔπειτα ὡς με τ α β λ η τ ἄ ς πὺ ἀντιπροσωπεύουν ὄρους κατ' ἀρχάς, τάξεις καὶ προτάσεις ἀργότερα. Ὁ μαθητὴς του Θεόφραστος (372 - 287 π.Χ.) διήρυνε τὴν χρῆσιν τῶν μεταβλητῶν καὶ ἔγινεν ἔτσι ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τοῦ διδασκάλου του καὶ τῶν Στωϊκῶν, πὺ χρησιμοποιοῦν μεταβλητὰς σαφῶς πλέον διὰ προτάσεις καὶ μάλιστα ὡς σύμβολά τῶν μεταχειρίζονται ἀριθμητικὰ (τὰ τακτικά). Παρ' ὅλα αὐτὰ ἢ συστηματικὴ ἀντίληψις μιᾶς γλώσσης ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ σύμβολα δὲν ὑπῆρχεν εἰς τοὺς ἀρχαίους — οὔτε εἰς τὸν Πορφύριον. Τὰ τεχνητὰ σύμβολα ἀπέκτησαν τὴν σπουδαιότητά τῶν με τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μαθηματικῶν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν πλέον συνήθη μαθημα-

τικήν σημειογραφίαν γίνονται φανερά τὰ δίδυμα πλεονεκτήματα μιᾶς συμβολικῆς γραφῆς : ἡ συντομία καὶ ἡ ἀκριβολογία. Εὐλόγως παρατηρήθη ὅτι, ἂν ὁ μαθηματικὸς ἔμενε περιορισμένος εἰς τὰς λέξεις καὶ ἀπέστεργε νὰ μεταχειρισθῆ ἀριθμητικά καὶ ἄλλα εἰδικὰ σύμβολα, ἡ ἐξέλιξις τῶν μαθηματικῶν εἰς τὸ σημερινὸν ὕψος τῶν ὄχι ἀπλῶς θὰ ἐγένετο δυσκολωτέρα, ἀλλὰ θὰ ἦτο ψυχολογικῶς ἀδύνατος (Carnap).

Τὰ μαθηματικά γενικῶς ἡδραιώθησαν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀναπτυσσομένου εὐρωπαίου μὲ αὐτὸν τὸν χαρακτήρα, ὡς ἐπιστήμη προικισμένη μὲ τὴν ὑψηλοτέραν δυνατὴν εὐχέρειαν νὰ ἐλέγῃ αὐτὸ πού ἐπιτελεῖ καὶ νὰ ἀποκλείῃ κάθε ἀσάφειαν ἢ ἀβεβαιότητα. Πολὺ ἔνωρις ἀνεζητεῖτο πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν μαθηματικῶν ἡ ἐγγύησις ἀκόμη εὐρύτερας ἀσφαλείας διὰ τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Ἡδὴ ὁ Leibniz (1646 - 1716) στηρίζει τὴν ιδέαν του διὰ μίαν ἐνιαίαν ἐπιστημονικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν χρῆσιν συμβολικῶν χαρακτήρων (*characteristica universalis*) — κατὰ τὸ πρότυπον τῶν μαθηματικῶν — καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς μεθοδικοῦ ὄργάνου καταλλήλου νὰ ρυθμίξῃ τὸν χειρισμὸν τῶν συμβόλων διὰ τὴν παραγωγὴν συνθέτων ἐννοιῶν καὶ τὸν συστηματικὸν ἀπὸ αὐτὰς σχηματισμὸν θεωριῶν οἷασδῆποτε ἐπιστήμης — δηλαδή, ὅπως αὐτὸ πού ἀπλοῖκά θὰ ὀνομάζαμεν «τὰ μαθηματικά τῆς σκέψεως» καί, κατὰ τὸν εἰσηγητὴν του, ἕνας διασκεπτικὸς λογισμὸς (*calculus ratiocinator*).

Ἄλλὰ τὸ ὄνειρον τοῦ Leibniz, πού ἦτο ἡ ἐνοποίησης τῆς ἐπιστήμης μὲ τὴν καθολικὴν μαθηματικοποίησιν τῆς κοινῆς γλώσσης τῆς, δηλαδή τῆς λογικῆς (*mathesis universalis*), εἰσῆλθεν εἰς τὸν δρόμον τῆς πραγματώσεως ἔπειτα ἀπὸ σειρὰν νέων ἐξελίξεων εἰς τὰ μαθηματικά καὶ τὴν λογικὴν καὶ ὑπὸ ἐντελῶς ἄλλην διαμόρφωσιν. Δύο σχεδὸν αἰῶνας ἀργότερα ἔχουν ἀναπτυχθῆ πλέον ἐπαρκῶς αἱ δυνατότητες διὰ μίαν μαθηματικοποιημένην λογικὴν, ὅταν ἀκριβῶς μέσα ἀπὸ τὰς ἀλλεπαλλήλους αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀποπείρας ἀνακύπτῃ καὶ ἡ ἀντίρροπος ἀνάγκη : διὰ μίαν λογικοποίησιν τῶν μαθηματικῶν (Russell). Ὅτι εἶναι γνωστὸν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ αἰῶνος μας καὶ μέχρι σήμερον ὡς συμβολικὴ ἢ μαθηματικὴ λογικὴ, εἶναι καρπὸς τῆς διπλῆς αὐτῆς ἐξελίξεως : τῶν ἠῤῥημένων δυνατοτήτων, πού παρείχεν ἡ πρόοδος τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης εἰς νέας περιοχάς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευράν, τῆς ἐσωτέρας ἀνάγκης τῆς ἰδίας ἐπιστήμης δι' ἐπανελεγχον καὶ ἀναθεμελίωσιν τῶν βάσεων τοῦ ἀναπτυσσομένου οἰκοδομημάτων τῆς, δι' ἀσφαλεστέραν καὶ βαθυτέραν ἐδραιώσιν τῶν μαθηματικῶν εἰς τὰ λογικά καὶ μεθοδολογικά των θεμέλια (Carnap, Tarski).

Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἔχει διανοίξει πλέον τοὺς ὀρίζοντάς τῆς καὶ δημιουργεῖ νέαν ἐποχὴν διὰ τὴν ἐπιστημολογίαν. Τὸ ἔργον τῆς ἔχει εὖρει τὸν σταθερόν του χαρακτήρα, ὅσον καὶ ἂν παραλλάσσουν ἀκόμη τὰ ὀνόματα. Ἐλέχθη ἄλλοτε «Μεθοδολογία τῶν μαθηματικῶν» καί, γενικώτερα, «Μεθοδολογία τῶν

διά παραγωγής ἐπιστημῶν» (of deductive sciences), ἄλλοτε πάλιν «θεωρία τῆς ἀποδείξεως». Εἶναι αὐτὸ ποῦ ἐπίσης λέγεται «τὰ μετα-μαθηματικά», καὶ ἀκόμη — ἀνάλογα ἐντελῶς — «μεταλογική». Πέραν ἀπὸ θεωρητικούς μετεωρισμούς καὶ σκιαμαχίας, ἐδῶ πλέον ἔχομεν πραγματοποιήσεις. Ὑπῆρξαν προβλήματα, ποῦ ἐταλαιπώρησαν ἐπὶ αἰῶνας τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, διότι ἐτέθησαν ἀπ' ἀρχῆς ὡς π α ρ ἄ δ ο ξ α εἰς γλώσσαν, ποῦ ἦτο ἀκόμη ἀνίσχυρος νὰ προλαμβάνη τὰς ἰδίας τῆς παγίδας. Πυκνὸς μεταφυσικὸς γνώφος ἐτύλισσε τέτοια πανάρχαια αἰνίγματα, ὅπως τὸ ἄ π ε ἰ ρ ο ν, τὸ σ υ ν ε χ ῆ ς, ἡ φύσις τοῦ ἄ ρ ἱ θ μ ο ὦ καὶ ἓνα πλῆθος ἀπὸ γνωστὰς ἐκ παραδόσεως λογικὰς ἀ ν τ ἰ ν ο μ ῖ α ς, ὡς τὴν στιγμὴν ποῦ ἐμελλε νὰ τὰ διαπεράσῃ ἡ ἀκτινοβολία μιᾶς ρωμαλέας λογικῆς τεχνικῆς. Μὲ τὰς μεθόδους τῆς δὲν προσεφέρθη ἀπλῶς μία λύσις αὐτῶν τῶν κλασσικῶν παραδόξων, ἀλλὰ κατεδείχθη ἀπὸ ποίαν αἰτίαν παράγονται καὶ αὐτὰ καὶ ἄλλα παράδοξα διαρκῶς μέσα εἰς λόγον ὄχι μεθοδικὰ διατυπωμένον. Ἀπεκαλύφθη λοιπὸν ὅτι ὅλα αὐτὰ εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι προβλήματα λεκτικά, αὐτοεμπλοκαὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἐκφραστικὸν ὄργανον, ποῦ ἔχουν τὴν ἀρχὴν των εἰς μειονεκτήματα σ υ ν τ ἄ ξ ε ω ς ἢ ἐλαττωματικὸν ἔλεγχον τοῦ σ η μ α σ ἰ ο λ ο γ ἰ κ ο ὦ ἐφοδίου τῆς γλώσσης.

Ἡ ἐπέκτασις τῶν ἰδίων μεθόδων εἰς τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης τοῦ π ρ α γ μ α τ ἰ κ ο ὦ θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὸν συγχρονισμόν ἀντιστοίχων μεθοδολογικῶν ἐξελίξεων εἰς τὸν χῶρον τῆς φυσικῆς καὶ τῶν ἐμπειρικῶν εὐρύτερα ἐπιστημῶν. Ἦδη πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν ἀπέβλεψεν ἡ προσπάθεια διὰ τὴν ἀνάλυσιν κοινῶν εἰς ἐ π α γ ω γ ἰ κ ἄ ς ἐπιστήμας βασικῶν ὄρων, ὅπως «χρόνος», «οὐσία», «αἰτιότης», «πιθανότης», ἢ ἐπίσης εἰδικωτέρων, ὅπως «ὀργανικόν», «ἐνὸργανος βίος» κ.ἄ. Δὲν ὑπάρχει ἐξ ἄλλου ἀμφιβολία ὅτι τὴν σοβαρωτέραν δοκιμασίαν οἰωνδήποτε μεθόδων θὰ ἀποτελῇ πάντοτε ἡ ἐφαρμογὴ των εἰς τὰ προβλήματα τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἶναι ἐδῶ ποῦ θὰ χρειασθῇ, ὅπως εἶναι φανερόν, ἀκόμη σκληρότερος ἀγὼν τοῦ πνεύματος. Ἄλλ' ὅ,τι προβάλλει καθαρὰ μέχρι τῶρα ὡς ἀπόσταγμα τῆς συναλλήλου ἐκείνης προόδου, πρὸς λογικὴν θεμελίωσιν τῶν μαθηματικῶν (μεθοδολογία τῶν μαθηματικῶν) καὶ πρὸς ἀξιωματικὴν τυπικοποίησιν τῆς λογικῆς (παραγωγικὴ μεθοδολογία), εἶναι ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ποῦ διακρίνει : μαθηματικά ἀπὸ θεωρίαν ποῦ ἀναφέρεται εἰς αὐτὰ καὶ λέγεται «μετα-μαθηματικά», καὶ ὁμοίως διακρίνει : λογικὴν ἀπὸ θεωρίαν περὶ λογικῆς, ποῦ λέγεται «μεταλογική». Μὲ τὴν γενικωτέραν λοιπὸν ἐπιστημολογικὴν θεώρησιν, ποῦ διεγράψαμεν ἤδη, πρέπει νὰ διακρίνωμεν, κατὰ τὴν ἴδιαν ἀρχὴν, τὰς διατυπώσεις ποῦ ἀνήκουν εἰς μίαν ὀρισμένην γλώσσαν ἀπὸ τὰς διατυπώσεις μιᾶς θεωρίας ποῦ ἀναφέρεται εἰς αὐτὴν καὶ θὰ λέγεται «μ ε τ α γ λ ῶ σ σ α».

Ἐὰν τῶρα συνδυασθῇ μὲ τὴν θεώρησιν αὐτὴν ἡ κατασκευαστικὴ ἀντί-

ληψις τῆς λογικῆς, ἡ διάκρισις μας ἀποκτᾷ συγκεριμένον περιεχόμενον.

Κατ' ἀρχὴν ἡ τεχνικὴ τοῦ συμβολισμοῦ ἐπιτρέπει τὴν τυπικοποίησιν τῆς λογικῆς, τὴν ἀξιωματικὴν παρουσιάσιν τῆς μετὰ χαρακτῆρα «λογιστικὸν» καὶ μετὰ τὰς λειτουργίας μιᾶς τυπικῆς ἐνιαίας γλώσσης. Τὰ σημεῖα (σύμβολα) τῆς γλώσσης αὐτῆς εἶναι κατάλληλα διὰ τὰ συνδυασθῆναι καὶ τὰ ἀποτελέσουν προτάσεις, ποὺ κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν θά ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν συστηματικὴν μετὰ αὐτὰς διατύπωσιν θεωριῶν τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν διὰ τὰ ἰδιαίτερά τῶν θέματα. Ἡ ἐκ τῶν προτέρων ἠλεγμένη καταλληλότης τῶν σημείων καὶ ἡ ρυθμισμένη λειτουργία τῶν προτάσεων δι' αὐτὸν τὸν προορισμὸν, εἶναι ὅτι θὰ κἀνῃ τὴν κατεσκευασμένην τεχνητὴν μας γλῶσσαν ἀκριβῆ καὶ καθαρὰν, ἀπηλλαγμένην ἀπὸ ἐμπλοκάς καὶ παγίδας λεκτικᾶς, μειονεκτήματα συντάξεως, ποὺ ὀδηγοῦν, ὅπως ἤξεύρομεν πλέον, εἰς λογικὰς ἀντινομίας. Ἡ κατασκευαστὴ λοιπὸν γλῶσσα εὐρίσκεται, ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τῆς ἀκόμῃ, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ ἰδίου τῆς κατασκευαστοῦ καὶ γίνεται ἔτσι θετικὸν καὶ ἀντικειμενικὸν ὄργανον τόσον τῆς ἐρευνητικῆς ὅσον καὶ τῆς παιδευτικῆς τοῦ ἐργασίας.

Πράγματι, κατασκευαστὴς εἶναι καὶ ὁ ἐπιστήμων ἐρευνητὴς, ποὺ καταρτίζει καὶ τυποποιεῖ μιὰν γλῶσσαν λογικὴν, εἶναι ὁμοίως, ἀπὸ τὴν ἰδικὴν του πλευρᾶν, καὶ ὁ σπουδαστὴς ποὺ διδάσκεται τὴν λογικὴν καὶ ἐξασκεῖται εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς, διότι καὶ αὐτὸς δὲν καλεῖται παρὰ τὴν κατασκευάσῃ διὰ λογαριασμὸν τοῦ τὴν λογικὴν αὐτὴν διὰ τῆς μαθήσεως. Ὁ σκοπὸς δηλαδὴ τῆς κατασκευαστικῆς ἐργασίας καὶ εἰς τὴν ἐρευνητικὴν καὶ εἰς τὴν παιδευτικὴν τῆς μορφήν εἶναι τὴν καταστήσῃ τὴν τεχνητὴν συμβολικὴν γλῶσσαν τῆς λογικῆς ἀντικείμενον τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς ἐξετάσεώς μας. Ἡ γλῶσσα αὐτὴ γίνεται, ὅπως λέγομεν, «ἀντικειμενικὴ γλῶσσα».

Ὅμως ἡ κατασκευὴ μιᾶς γλώσσης τεχνητῆς γίνεται ἀναπόφευκτα μετὰ ἀφετηρίαν κάποιαν μορφήν ὑπαρκτῆς ἤδη γλώσσης. Ὡς πρὸς αὐτὸ εὐρισκόμεθα εἰς θέσιν διαμετρικῶς ἀντίθετον ἀπὸ τὸν ὑποθετικὸν κατασκευαστὴν γλώσσης τοῦ Πορφυρίου. Ἐκεῖνος, ἐξ ὑποθέσεως, ἐξεκίνησε τὸν δρόμον τῆς πρωταρχικῆς ὀνοματοθεσίας του, ὅπως ὁ «ὀνοματοουργὸς» τοῦ πλατωνικοῦ «Κρατύλου» (389 a), χωρὶς νὰ προϋποθέτῃ ἕνα γλωσσικὸν προηγούμενον καί, κατὰ τὴν ὑπόθεσιν πάντοτε, κατεσκεύασε διὰ πρώτην φορὰν κάτι ποὺ δὲν προωρίζετο νὰ εἶναι μιὰ τεχνητὴ τυπικὴ γλῶσσα, ἀλλ' ἐγένετο ἡ διαμορφωμένη ἱστορικὰ φυσικὴ γλῶσσα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κατάστασις αὐτὴ, ἂν ὑπῆρξε κάποτε, δὲν εἶναι κάτι ποὺ ἠμποροῦμεν νὰ τὸ ἀναπαραστήσωμεν. Ἡμεῖς, τὴν στιγμὴν ποὺ θέτομεν ὡς στόχον μας τὴν κατασκευὴν μιᾶς γλώσσης, προχωροῦμεν πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀντιθέτως, μετὰ τὴν βοήθειαν τῆς γλώσσης ἀφετηρίας μας. Ὡς προτάσεις αὐτῆς τῆς γλώσσης ἀφετηρίας ἐκφέρονται οἱ κανόνες ποὺ ρυθμίζουν, πῶς θὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ τεχνητὰ σύμβολα καὶ μετὰ ποίου εἴδους συνδυασμοῦ θὰ σχηματίζονται ἀπὸ αὐτὰ αἱ

προτάσεις τῆς ἀντικειμενικῆς γλώσσης. Ἡ γλώσσα, εἰς τὴν ὁποίαν διατυπώνεται ἡ θεωρία διὰ τὴν ἀντικειμενικὴν γλώσσαν, εἶναι ὅ,τι λέγεται «μεταγλώσσα».

Ὡστε τώρα τὰ δύο μέρη τοῦ ἔργου μας σχετικὰ μετὰ τὴν λογικὴν, δηλαδὴ τὸ κατασκευαστικὸν καὶ τὸ θεωρητικόν, ἐμφανίζονται καὶ γλωσσικῶς διαχωρισμένα. Ἡ ἀντικειμενικὴ μας γλώσσα, μετὰ τὸν λογικὸν συμβολισμόν πού τὴν ἔχομεν ἐφοδιάσει, λαμβάνεται ὡς γλώσσα, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ διατυπωθοῦν αἱ κάθε εἶδους ἐκφράσεις, ὅσαι ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἰδίαν τὴν τυπικὴν λογικὴν: ἀρχικαὶ προτάσεις, ὀρισμοὶ καὶ θεωρήματα — νόμοι — τῆς λογικῆς. Οἱ κανόνες πού ὁμιλοῦν δι' αὐτάς τὰς ἐκφράσεις, κανόνες συντακτικοί, σημαντικοὶ καὶ πραγματολογικοί, καθὼς καὶ ὅποια θεωρήματα παράγονται ἀπὸ αὐτοὺς μέσα εἰς τὸ σύστημα τῆς θεωρίας τῆς γλώσσης, δηλαδὴ τῆς σημειωτικῆς (ἡ θεωρίας τῶν σημείων), θὰ διατυπωθοῦν εἰς τὴν μεταγλώσσαν.

Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖον ἀκριβῶς ἄς στραφῶμεν καὶ πάλιν εἰς τὸν Πορφύριον καὶ τὴν σκέψιν του περὶ διπλῆς ὀνοματοθεσίας, πού τὴν διατυπώνει εἰς τὸ «Υπόμνημά» του. Ὑπάρχουν εἰς τὴν σκέψιν αὐτὴν στοιχεῖα, πού τὰ ἐπανευρίσκομεν ὅμοια εἰς τὴν σύγχρονον μεθοδολογικὴν διάκρισιν μεταξὺ ἀντικειμενικῆς γλώσσης καὶ μεταγλώσσης, καὶ ὑπάρχουν ἐπίσης προφανεῖς διαφοραί.

Ἡ ἀρχικὴ ὀνοματοθεσία, αὐτὴ ἡ «πρῶτη θέσις τῶν ὀνομάτων», ὅπως τὴν συνέλαβε καὶ τὴν ἐκθέτει ὁ Πορφύριος, ἐμφανίζει κατὰ τὴν ἐκδίπλωσίν της τὰ χαρακτηριστικὰ πού κάνουν κάθε γλώσσαν νὰ εἶναι αὐτὸ πού εἶναι, ἓνα σύστημα ἐπικοινωνίας μετὰ ἐκφραστικὰ σημεῖα πού παριστάνουν πράγματα. Τὰ «πράγματα» εἶναι δεδομένα, «ἔκκεινται», ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσει τὴν τάσιν πρὸς ἀνακοίνωσιν, πρὸς ἐπικοινωνίαν καὶ ἐκφρασιν, «γίνεται δηλωτικός», καθὼς καὶ μίαν παραστατικὴν εὐχέρειαν μετὰ σημεῖα, γίνεται δηλαδὴ «καὶ σημαντικός». Αὐτὴν τὴν τάσιν καὶ αὐτὴν τὴν εὐχέρειαν αὐθρομήτως κάποτε, «αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος», τὴν ἀνάγει εἰς μίαν σταθεράν, ὀργανικὴν λειτουργίαν, τὴν καθιερώνει εἰς τεχνικὴν. Τὸ ἐκφραστικὸν ὄργανόν του ἦτο φωνητικόν, «ἡ φωνή», καὶ μετὰ αὐτὸ ἐσχημάτισε τὰ σημεῖα πού ἐχρησιμοποίησε, τὰ ὀρισμένα καὶ διακεκριμένα, «φωνάς τινας καὶ λέξεις», διὰ νὰ ἐκφράξῃ τὸ καθεστὶ μετὰ ἰδιαίτερον σημεῖον του, νὰ τοῦ δώσῃ «ὄνομα» καὶ νὰ τὸ «κατονομάξῃ» μετὰ αὐτό, «ἤλθεν ἐπὶ τὸ καὶ διὰ τῆς φωνῆς κατονομάζειν καὶ δηλοῦν ἕκαστον» — ἔγινεν ὁ λέγων. Ἦδη αὐτὴ ἡ πρωταρχικὴ ἐφαρμογὴ τῶν λεκτικῶν σημείων δίδει ὅλην ἐκείνην τὴν ποικιλίαν φωνητικῶν σχημάτων, πού εἶναι αἱ διακεκριμέναι λέξεις, εἰς τέτοιαν σχέσιν ἀμέσου ἀντιστοιχίας τῶν πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους συγκεκριμένα πράγματα — «καθ' ἣν σχέσιν τῶν φωνῶν τὴν πρὸς τὰ πράγματα», — ὥστε νὰ ἐκπληρῶνουν ἓνα κοινὸν προορισμόν, νὰ ἀντιπροσωπεύονται καὶ νὰ προβάλλωνται μετὰ αὐτά

ὄλα τὰ πράγματα, «εἰς τὸ παραστήσαι ἕκαστον τῶν πραγμάτων διὰ φωνῶν τινῶν καὶ λέξεων». Καὶ αὐτὸς εἶναι οὐσιαστικὰ ὁ προορισμὸς μιᾶς β α σ ι κ ῆ ς γλώσσης. Εἶναι λοιπὸν γ λ ῶ σ σ α ἡ πρώτη ὀνοματοθεσία, ἀπηρτισμένη καθὼς εἶναι ἀπὸ λέξεις ποὺ καθιέρωσε, «τέθεικεν» ὁ ἄνθρωπος, ὡς σημεῖα πρὸς παράστασιν πραγμάτων, «σημαντικὰ αὐτῶν», καὶ φορεῖς νοήματος πραγματικοῦ καὶ μηνύματος δι' αὐτά, «καὶ μηνυτικὰ».

Ὡς πρὸς τὴν φύσιν αὐτῆς τῆς πρώτης γλώσσης, ἄς παρατηρήσωμεν παρεκβατικῶς ὅτι ὁ Πορφύριος ἐδῶ συντάσσεται μὲ τὴν ἀριστοτελικὴν ἀποψιν περὶ «συμβόλων». Τὰ συστατικὰ τῆς γλώσσης, αἱ λέξεις, ἔχουν ἓνα σ υ μ β ο λ ι σ μ ὀ ν, δηλαδή παραστατικὴν ἀξίαν συμβατικῶς καθιερωμένην («τεθεισῶν τοῖς πράγμασι σ υ μ β ο λ ι κ ῶ ς τινῶν λέξεων»).

Τῆς δευτέρας ὀνοματοθεσίας ἡ λειτουργία, «τῆς δευτέρας θέσεως (τῶν ὀνομάτων)» κατὰ τὸν Πορφύριον, ἔχει σχέσιν μὲ τὴν πρώτην καὶ μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς αὐτὴν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ ὁ ἰδιαιτερός της χαρακτήρ. Ἐκεῖνο ποὺ παρατηροῦμεν ἀμέσως εἶναι ὅτι ἐδῶ, κατὰ τὴν δευτέραν αὐτὴν γλωσσικὴν ἐπιχείρησιν, «κατὰ δευτέραν ἐπιβολήν», τὸ ἀντικείμενον τῆς θεωρήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀντὶ τῶν πραγμάτων ποὺ ἦσαν πρὶν, εἶναι τὰ ἴδια τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς γλώσσης, αἱ λέξεις, ὅπως εἶχαν καθιερωθῆ κατὰ τὴν πρώτην ὀνοματοθεσίαν, «αὐτὰς τὰς τεθείσας λέξεις θεωρήσας». Ἐπειτα, κάτι ἄλλο ποὺ ἐπιμελῶς τὸ διασαφεῖ ὁ Πορφύριος, αἱ λέξεις ἐξετάζονται κατὰ τὴν μ ο ρ φ ῆ ν των, τὸν «τύπον» ποὺ ἔχουν, χωρὶς δηλαδή νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἀμέσως ἡ σημασία των, ἡ σχέσις κάθε λέξεως μὲ ἓνα συγκεκριμένον πρᾶγμα, ἀλλὰ αἱ σχέσεις ποὺ τὴν συνδέουν μὲ ἄλλας ποικιλίας λέξεων, ἡ σ υ ν τ α κ τ ι κ ῆ δηλαδή λειτουργία τῶν λέξεων, «ὥστε συνάπτεσθαι τοιοῖσδε ἄρθροις», καθὼς καὶ μεταβολαὶ τοῦ εἴδους ἐκείνου — «τοιαύτας, οἷον τὸ περιπατῶ, περιπατεῖς, περιπατεῖ», — ποὺ ἀπεικονίζουν μεταβολὰς εἰς τὸ σημαίνόμενον τῆς λέξεως, εἰς τὴν σ η μ α ν τ ι κ ῆ ν σχέσιν τῶν λέξεων πρὸς τὰ π ρ ᾶ γ μ α τ α. Μὲ τέτοια κριτήρια, καθαρῶς «σημειοθεωρητικὰ», διαφοροποιοῦνται τὰ λεκτικὰ σημεῖα, αἱ λέξεις τῆς πρώτης γλώσσης, καὶ καταλέγονται εἰς τυπολογικὰς τάξεις, διακεκριμένας μὲ τὰ παραστατικὰ μέσα τῆς νέας ὀνοματοθεσίας, τῆς «δευτέρας θέσεως καὶ τοῦς τύπους τῆς ποιᾶς λέξεως σημαίνουσας».

Διὰ τὴν λεκτικὴν προβολήν καὶ ἀπεικόνισιν τῆς τυπολογίας τῆς γλώσσης, ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐξετάσεώς του ὁ ἄνθρωπος, καθιερώνει τώρα νέους λεκτικοὺς τύπους, ἐκφραστικὰ σημεῖα ποὺ δὲν περιείχοντο εἰς τοὺς λεκτικοὺς τύπους τῆς πρώτης γλώσσης, ἢ δὲν εἶχαν ὁμοίαν δηλωτικὴν ἀξίαν, καὶ ποὺ γίνονται πλέον δηλωτικὰ τῶν μορφολογικῶν της ποικιλιῶν, ὅπως «ρήματα» ἢ «ὀνόματα», «δηλώματα τῶν ποιῶν τύπων παριστάς τῶν φωνῶν διὰ τοῦ τὰς μὲν ὀνόματα καλέσαι τὰς δὲ ρήματα». Διαγράφεται ἤδη καθαρὰ ἡ διεργασία μιᾶς διαπραγματεύσεως τῆς πρώτης γλώσσης ὡς ἄ ν τ ι -

κειμενικῆς γλώσσης. Κάτι άλλο ἀκόμη γίνεται σαφές ἀπὸ τὸ κείμενον αὐτὸ τοῦ Πορφυρίου, ποὺ ὀλοκληρώνει τὴν διάκρισιν τῆς πρώτης ὀνοματοθεσίας, ὡς ἀντικειμενικῆς γλώσσης, ἀπὸ τὴν δευτέραν. Ρητῶς λέγει ὅτι τὸ νὰ χαρακτηρίσῃ αὐτὸ ἐδῶ τὸ πρᾶγμα «χρυσόν» κανεὶς ἀνήκει εἰς τὴν πρώτην ὀνοματοθεσίαν. Ὅμως αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ μὲ μίαν πρότασιν, ἀφοῦ «τόδε τι τὸ πρᾶγμα καλεῖται χρυσός» ἀποδίδει πρότασιν τοῦ τύπου: «τόδε τι τὸ πρᾶγμα καλεῖται χρυσός», ἰσοδύναμον μὲ ἄλλην τοῦ τύπου: «τόδε τι τὸ πρᾶγμα ἐστὶ χρυσός». Καὶ ἡ ὅλη ἔκφρασις αὐτὴ ἀναγνωρίζεται λοιπὸν ὡς πρότασις τῆς πρώτης, τῆς ἀντικειμενικῆς γλώσσης. Ἐξ ἄλλου λέγει ὅτι τὸ νὰ εἰπῇ κανεὶς ὅτι ἡ λέξις «χρυσός» εἶναι ὄνομα, τέτοια πρότασις ἀνήκει πλέον εἰς τὴν δευτέραν ὀνοματοθεσίαν. Καὶ αὐτὸ, τὸ «εἰπεῖν» δηλαδὴ «ἡ χρυσός λέξις ἐστὶν ὄνομα», εἶναι ὄχι μόνον μία νέα πρότασις, ποὺ δὲν περιείχετο εἰς τὴν πρώτην ὀνοματοθεσίαν καὶ γλώσσαν, ἀλλὰ μία πρότασις ποὺ ὁ μιλεῖ διὰ τὴν πρώτην καὶ δι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν ἀνήκει εἰς αὐτὴν καὶ ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν ὀνοματοθεσίαν καὶ γλώσσαν. Αὐτὸ εἶναι ὅ,τι οὐσιαστικὸν διακρίνει μίαν μεταγλώσσαν ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴν γλώσσαν. Ἄρα, ἡ δευτέρα ὀνοματοθεσία τοῦ Πορφυρίου, ἔναντι τῆς πρώτης, ποὺ εἶναι μία ἀντικειμενικὴ γλώσσα, εἶναι οὐσιαστικῶς ἡ μεταγλώσσα.

Δύο ἐπιφυλάξεις ἔχομεν νὰ ἀντιμετωπίσωμεν τελικῶς, καὶ αὐταὶ προκύπτουν ἀπὸ δύο διαφορὰς ποὺ παρουσιάζει ἡ πορφυριανὴ διάκρισις μεταξύ πρώτης καὶ δευτέρας ὀνοματοθεσίας ἀπὸ τὴν σύγχρονον μεθοδολογικὴν διάκρισιν μεταξύ ἀντικειμενικῆς γλώσσης καὶ μεταγλώσσης.

Πρώτη διαφορὰ εἶναι ὅτι δὲν ἔχει ἀναπτυχθῆ ἀκόμη ὁ λογικὸς συμβολισμός, καὶ ἡ ἐπιφύλαξις, ὅτι χωρὶς αὐτὸν δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Πορφυρίου μία πραγματικὴ διάκρισις ἀντικειμενικῆς γλώσσης καὶ μεταγλώσσης. Παρατηροῦμεν ὅτι, πράγματι, ἡ κατὰ τρόπον συστηματικὸν χάραξις τῆς διακρίσεως ἀντικειμενικῆς γλώσσης καὶ μεταγλώσσης ἱστορικῶς στηρίζεται εἰς τὴν — μαθηματικῆς ἐμπνεύσεως — ἀνάπτυξιν τῆς τεχνικῆς τοῦ λογικοῦ συμβολισμοῦ καὶ ἡμποροῦμεν νὰ δεχθῶμεν ὅτι χωρὶς αὐτὸν παρομοία συστηματικὴ διάκρισις θὰ ἦτο ψυχολογικῶς ἀδύνατος. Ἄλλ' οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀνυπερβλήτοι καὶ ἡ διάκρισις ἔχει καὶ πέραν ἀπὸ αὐτοὺς ἰσχύον πραγματικὴν εὐρυτέραν, ὥστε νὰ εὐρίσκη ἐφαρμογὴν καὶ μεταξύ ὀποιωνδήποτε γλωσσῶν, τεχνητῶν ἢ φυσικῶν. Ἦδη ὁ R. Carnap, εἰς τὴν ἀμερικανικὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του «Εἰσαγωγή εἰς τὴν συμβολικὴν λογικὴν καὶ τὰς ἐφαρμογὰς τῆς» (N. Ὑόρκη, 1958), μᾶς παρουσιάζει τὸ θέμα μὲ αὐτὴν τὴν τόσο εὐρεῖαν ἀντίληψιν:

«Κατὰ τὴν σπουδὴν καὶ ἔρευναν τῶν γλωσσῶν, εἴτε πρόκειται περὶ τῶν φυσικῶν ἱστορικῶν γλωσσῶν εἴτε περὶ τεχνητῶν, ἡ γλώσσα ποὺ εἶναι τὸ ἀντικείμενον σπουδῆς λέγεται «ἀντικειμενικὴ γλώσσα». (Τὸ ἴδιον

τὸ βιβλίον παρουσιάζει τρεῖς ποικιλίας ἀντικειμενικῶν γλωσσῶν, Α, Β καὶ C, πὺ καθεμία σύγκεται ἀπὸ γράμματα καὶ τεχνητὰ σύμβολα). Ἡ γλῶσσα πὺ χρησιμοποιοῦμεν ἐνφ ὀμιλοῦμεν διὰ τὴν ἀντικειμενικὴν γλῶσσαν λέγεται «μ ε τ α γ λ ὠ σ σ α». (Εἰς τὸ ἴδιον βιβλίον ἡ ἀγγλικὴ — εἰς τὸ γερμανικόν του πρωτότυπον ἡ γερμανικὴ — ἐπηυξημένη μὲ μερικά τεχνικά σημεῖα, μεταξὺ τῶν ὀποίων καὶ γράμματα μιᾶς διαφορετικῆς γλώσσης — ἡ γραφῆς — π.χ. τῆς γοθτικῆς, χρησιμεύει ὡς μεταγλῶσσα). Οἱ κανόνες διὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν ἀντικειμενικὴν γλῶσσαν — ἐκσεσημασμένως οἱ συντακτικοὶ καὶ οἱ σημαντικοὶ κανόνες — διατυπώνονται εἰς τὴν μεταγλῶσσαν, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ θεωρήματα πὺ ἔπονται ἀπὸ αὐτοῦς τοῦς κανόνας». (§ 20, σελ. 78).

Ὅπως βλέπομεν, διὰ τὸν σύγχρονον λογιδοίφην, κανόνες καὶ λοιπαὶ προτάσεις τῆς μεταγλῶσσης εἶναι αὐταὶ πὺ ὀμιλοῦν διὰ τὰς προτάσεις τῆς ἀντικειμενικῆς, φυσικῆς ἢ τεχνητῆς, γλώσσης. Ἐπομένως, διὰ τὴν διάκρισιν αὐτὴν ἢ χρησιμοποίησιν ἢ ὄχι τῆς τεχνικῆς τοῦ λογικοῦ συμβολισμοῦ, ἂν καὶ ἀποτελεῖ, ὅπως εἶδαμεν, τὴν πλέον ἐντυπωσιακὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς συγχρόνου λογικῆς καὶ τῆς λογικῆς τῆς ἀρχαιότητος, καὶ τῶρα ἐν τούτοις δὲν εἶναι διαφορὰ οὐσιαστικὴ.

Ἐπάρχει καὶ μία δευτέρα διαφορὰ. Εἰς τὸν Ποφύριον οὔτε ἡ μεταξὺ φυσικῶν γλωσσῶν διάκρισις ἀναφέρεται. Διὰ τὸν ὑποθετικόν του ὀνοματοθέτην — ὅπως ἄλλωστε καὶ διὰ τὸν ἴδιον τὸν Ποφύριον, ὡς ἔλληνα συγγραφέα, — μία φαίνεται νὰ εἶναι ἡ φυσικὴ γλῶσσα πὺ χρησιμοποιοεῖ καὶ κατασκευάζει, τόσον εἰς τὴν πρώτην, ὅσον καὶ εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τῆς ὀνοματοθεσίας του. Ἡ ἐπιφύλαξις πὺ ἡμπορεῖ νὰ προκύψῃ ἀπὸ αὐτὸ εἶναι ὅτι πρόκειται, ὄχι πράγματι περὶ διακρίσεως ἀντικειμενικῆς γλώσσης καὶ μεταγλῶσσης, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ διαδοχικῶν σταδίων ἐσωτερικῆς ἐπεκτάσεως μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας γλώσσης εἰς ἱεραρχικῶς διηρθρωμένα ἐπίπεδα. Ἐν καὶ τὸ πρότυπον παρομοίας ἐξελιξεως εὐρίσκειται εἰς τὴν βάσιν τῆς μεθόδου ἐπεκτάσεως ἐνὸς συναρτησιακοῦ λογισμοῦ τάξεως εἶναι μὲ διαδοχικὰς προσβάσεις πρὸς ἕνα συναρτησιακὸν λογισμὸν τάξεως ω, πὺ θὰ ὑπάρξῃ εὐκαιρία νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς αὐτὴν, ὅταν ὁ λόγος θὰ εἶναι διὰ τὴν θεωρίαν ἱεραρχήσεως τύπων, θὰ ἐπιμείνωμεν ἐδῶ εἰς τὴν συσχετίσιν τῆς θέσεως περὶ διπλῆς ὀνοματοθεσίας τοῦ Ποφυρίου μὲ τὴν διάκρισιν ἀντικειμενικῆς γλώσσης καὶ μεταγλῶσσης. Διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς συσχετίσεώς μας θὰ ἐπικαλεσθῶμεν τὴν ἀντίληψιν πὺ ἕνας ἄλλος σύγχρονος λογιδοίφης, ὁ Β. Mates, διατυπώνει δι' αὐτὸ τὸ θέμα εἰς τὸ ἔργον του «Elementary Logic» (Oxford U.P., 1965).

Ὅποτε χρησιμοποιοῦμεν — λέγει — μίαν γλῶσσαν διὰ νὰ ὀμιλήσωμεν διὰ κάποιαν γλῶσσαν, ἐκείνην πὺ χρησιμοποιοῦμεν θὰ τὴν λέγωμεν μετὰ γλῶσσαν καὶ δι' αὐτὴν πὺ ὀμιλοῦμεν θὰ τὴν λέγωμεν



ἀντικειμενικήν γλώσσαν (ἀντικειμενικήν ὡς πρὸς τὸ θέμα ποῦ θὰ ἐξετάζωμεν). Εἰς μίαν Γραμματικὴν π.χ. τῆς ἑλληνικῆς γραμμένην ἀγγλικά, ἡ ἑλληνική εἶναι ἡ ἀντικειμενική γλώσσα καὶ ἡ ἀγγλικὴ εἶναι ἡ μεταγλώσσα. Εἰς μίαν Γραμματικὴν τῆς ἀγγλικῆς γραμμένην ἀγγλικά, ἡ ἀγγλικὴ εἶναι καὶ ἀντικειμενική γλώσσα καὶ μεταγλώσσα. Πρόκειται διὰ διάκρισιν προφανῶς σχετικὴν, ὄχι ἀπόλυτον: αὐτὴ ποῦ ἐχρησίμευσεν ὡς μεταγλώσσα εἰς ἓνα συγκεκριμένον θέμα ἤμπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀντικειμενική γλώσσα εἰς ἓνα ἄλλο, ἐνῶ ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἰδία γλώσσα ἤμπορεῖ νὰ σταθῆ καὶ μετὴν μίαν καὶ μετὴν ἄλλην χρησιμότητα συγχρόνως. (Διὰ τὰ κεφάλαια τοῦ ἴδιου τοῦ βιβλίου, ποῦ ἀκολουθοῦν, μία τ ε χ ν η τ ῆ γλώσσα — συμβόλων — θὰ ἀποτελῆ τὴν ἀντικειμενικήν γλώσσαν καὶ μεταγλώσσα θὰ εἶναι ἡ ἀγγλικὴ — μετ' ὀρισμένους τεχνικοὺς ὄρους συμπληρωμένη. Κάπου μάλιστα — π.χ. εἰς τὸ κεφ. 5 — θὰ συμβῆ τεχνητὴ γλώσσα μαζὶ μετ' ἀγγλικὴν νὰ εἶναι ἀντικειμενικαὶ γλώσσαι, ἐνῶ μεταγλώσσαν θὰ ἀποτελῆ πάλιν ἡ ἀγγλική). (Κεφ. 2, § 5. «Ἀντικειμενική γλώσσα καὶ μεταγλώσσα», σελ. 35-36).

Μετὴν τοποθέτησιν αὐτὴν, ὄχι μόνον ἡ διάκρισις ἀντικειμενικῆς γλώσσης καὶ μεταγλώσσης ἀποβαίνει σχετικὴ, ἀλλὰ γίνεται πλέον φανερόν ὅτι καὶ ἡ σχέσις ποῦ ἀντιπροσωπεύει εἶναι κυριολεκτικὰ καὶ σχέσις αὐτοπαθῆς, ἔχει δηλαδὴ ἰσχὺν διὰ μίαν γλώσσαν ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸν ἑαυτὸν της, ἀφοῦ μία καὶ ἡ ἰδία φυσικὴ γλώσσα ἤμπορεῖ νὰ εἶναι πράγματι καὶ τὰ δύο, καὶ ἀντικειμενικὴ γλώσσα καὶ μεταγλώσσα. Τὸ οὐσιαστικὸν κριτήριον διὰ τὴν διάκρισιν εἶναι ὅτι: μεταγλώσσα εἶναι κάθε γλώσσα, ἐφ' ὅσον ὁμιλεῖ διὰ μίαν ὁποιαδήποτε γλώσσαν, ὡς ἀντικειμενικήν γλώσσαν. Καὶ τὸ κριτήριον αὐτὸ ἐφαρμόζεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Πορφύριον.

Ἐπομένως, ἔχομεν πλέον κάθε βάσιμον λόγον νὰ δεχθῶμεν τὴν διαπίστωσιν, ὅτι ὁ ἀριστοτελικὸς σχολιαστὴς Πορφύριος μετὴν διάκρισιν πρώτης καὶ δευτέρας ὀνοματοθεσίας, ποῦ διατυπώνει εἰς τὸ ἔργον του «Ἐπίμνημα εἰς τὰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας», εἰσάγει τὴν πρωιμωτέραν γνωστὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς λογικῆς θέσιν περὶ μεταγλώσσης ἔναντι μιᾶς ἀντικειμενικῆς γλώσσης.

Ἐχει καὶ αὐτὴ ἡ διαπίστωσις ὅτι ἀξίαν ἤμπορεῖ νὰ ἔχη μία διαπίστωσις ἱστορικὴ. Ἀραιὰ τὰ βήματα ποῦ ἐπεχειρήσαμεν εἰς ἓνα τμήμα τῆς ἱστορίας τῶν λογικῶν ἐρευνῶν, — καιρίας ὁμολογουμένως σημασίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν γενικώτερα, — μᾶς ἐχρησίμευσαν ὅμως εἰς τὴν θέαν τῆς ἐπιπόνου διαδρομῆς ἀπὸ μίαν πρῶτιμον θέσιν, μετὰ τὰς ἱστορικῶς αἰτιολογημένας ἀνεπαρκειᾶς της, ὡς τὴν ἐμφάνισιν μιᾶς συγχρόνου ἀντιλήψεως, ποῦ ἀρτιώνεται μέσα εἰς μακρὰς συστηματικὰς ἐπεξεργασίας. Τὰ δύο ἄκρα τῆς διαδρομῆς ἔχουν τελείως ἀποκοπὴ μεταξύ

των. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἤδη ἐγκατελείψαμεν τὴν σκέψιν ἀ μ ε σ ο υ ἐπιδράσεως εἰς τὰς συγχρόνους ἐπιστημονικὰς κατευθύνσεις τῆς λογικῆς ἀπὸ τὰς θέσεις καὶ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Πορφυρίου. Καὶ ὅποιανδήποτε ἄλλην, περισσότερο ἔ μ μ ε σ ο υ σχέσιν, καὶ ἂν πρόκειται νὰ ἐξιχνιάσωμεν, τὰ ἔργα τοῦ Πορφυρίου δὲν παύουν νὰ καταλέγωνται μεταξύ ἐκείνων ποῦ δὲν ἔχουν μελετηθῆ οὐσιαστικά. Ὅταν λοιπὸν διαπιστώνωμεν ἓνα στοιχεῖον κοινὸν εἰς δύο ἀσχέτους μεταξύ των φάσεις τῆς ἐξελιξέως τῆς λογικῆς ὡς ἐπιστήμης, διατὶ αὐτὸ τὸ στοιχεῖον νὰ μὴ ἀντιπροσωπεύη κάτι ἀπὸ τὴν οὐσίαν τῆς ἰδίας τῆς λογικῆς ὡς ἐπιστήμης. Καὶ θὰ πρέπει τότε νὰ τὸ ἐπανευρίσκωμεν καὶ ἄλλοῦ, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν αὐτῆς τῆς ἐξελιξέως.

Τὸ οὐσιαστικὸν αὐτὸ στοιχεῖον εἶναι, ὅπως εἶδαμεν, προτάσεις μᾶς γλώσσης νὰ ἀναφέρονται, ὄχι ἀπ' εὐθείας εἰς τὰ πράγματα, ἀλλ' εἰς ἄλλας προτάσεις: νὰ εἶναι κανόνες εἰς τὸν λόγον διὰ τὸν ἴδιον τὸν λόγον.

Πράγματι, ἂν μὲ τὸν Ἀριστοτέλη σημειώνεται ἡ ἀρχὴ τῆς καθαυτῆς ἱστορίας τῆς λογικῆς, ἀντιλαμβανόμεθα πληρέστερα τώρα, διατὶ πρὶν ἀπὸ κάθε ἄλλην ἔρευναν τῶν προβλημάτων, ποῦ στοχάζεται ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν φιλοσοφίαν του, συχνὰ προτάσσει μίαν ἀδυστηρὰ λ ο γ ι κ ῆ ν των ἀνά- λυσιν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ζήτησιν τοῦ «τί ἦν εἶναι» καὶ τῆς «οὐσίας», εἰς τὸ Ζ τῶν «Μετὰ τὰ φυσικά» του, ἔτσι ἀρχίζει: «καὶ πρῶτον εἶπωμεν ἓνα περὶ αὐτοῦ λογικῶς» (1029 b 13), ὅπου μάλιστα τὸ «λογικῶς» ἀποδίδεται ὀλίγον κατωτέρω μὲ τὸ ταυτόσημον «σκοπεῖν καὶ τὸ π ῶ ς δ ε ἶ λ έ γ ε ι ν περὶ ἕκαστον» (1030 a 27). Ἀναγνωρίζομεν δηλαδὴ ἐδῶ τὴν πρώτην σαφῆ θέσιν τοῦ προβλήματος κ α ν ὄ ν ω ν εἰς τὸ ν λ ὅ γ ο ν διὰ τὸ ν ἴ δ ι ο ν τ ὸ ν λ ὅ γ ο ν, ποῦ ἀφορᾷ, ὅπως εἶδαμεν, τὴν οὐσίαν τῆς λογικῆς. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα εἶναι ποῦ σημειώνει καὶ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὴν προϊστορίαν τῆς λογικῆς εἰς τὴν καθαυτῆς ἱστορίαν της. Διότι, ὅπως γνωρίζομεν, τὸ «λογικῶς» εἰς τὸν Ἀριστοτέλη σημασιολογικὰ ἔχει σχέσιν στενωτέραν πρὸς τὴν διαλεκτικὴν τεχνικὴν καὶ τὰ προβλήματα ποῦ ἀνέκυπταν ἀπὸ αὐτὴν. Ἀλλὰ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐπεκταθῶμεν πρὸς τὴν περιοχὴν αὐτὴν περισσότερο.

Ὁ Πορφύριος ἀντιπροσωπεύει ἄλλην φάσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς λογικῆς. Ἡ συμβολὴ τῆς ἀρχαιότητος εἰς τὴν προώθησιν τῆς ἐρεύνης τῆς λογικῆς, τόσον μέσα ἀπὸ τὴν περιπατητικὴν, ὅσον καὶ μέσα ἀπὸ τὴν μεγαρικήν καὶ στωικὴν της παράδοσιν, ἔχει καλύψει τὰ ὄρια τῶν ἱστορικῶν δυνατοτήτων της εἰς ἓνα κόσμον πνευματικῶς ἑλληνογλώσσον. Ἡ μονοκρατορία τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὰ γράμματα καὶ τὸν στοχασμὸν ἀντιμετωπίζει πλέον τὴν παρουσίαν τῆς λατινογλώσσου διανοήσεως, ποῦ ἀναπτύσσεται ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν ὥθησιν, ἀπὸ τότε ποῦ ὁ πολιτισμένος μεσογειακὸς κόσμος ἤρχισε νὰ γίνεται ρωμαϊκός. Τὴν πνευματικὴν μονογλωσσίαν διαδέχεται ἡ πραγματικότης τῆς ἑλληνολατινικῆς διγλωσσίας, ποῦ εἶναι καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς

δυνατότητος τῆς νεωτέρας ἐπιστημονικῆς καὶ πνευματικῆς πολυγλωσσίας. Ὁ Πορφύριος ζῆ εἰς τὸ ἐπίκεντρον αὐτῆς τῆς παρατεταμένης δημιουργικῆς ἐπαφῆς. Εἰς τὴν Ρώμην ἀσκεῖ ἔργον διδακτικόν, ὡς διάδοχος τοῦ διδασκάλου τοῦ Πλωτίνου εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς του.

Ἡ λατινικὴ γλῶσσα εὗρίσκετο ἀκόμη εἰς περίοδον ὀργασμοῦ πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἰδικῆς τῆς δευτέρας ὀνοματοθεσίας. Ὁ ἴδιος ὁ Πορφύριος ἀνῆκεν ἀπὸ τὴν θέσιν καὶ τὸ ἔργον του εἰς τοὺς σημαντικωτάτους συντελεστάς ποῦ ὑπεβοήθησαν αὐτὴν τὴν λειτουργίαν.

Ἡ παραστατικὴ ἐνάργεια εἰς τὴν διαγραφὴν ποῦ μᾶς ἔδωσε τῆς ὑποθετικῆς διαδικασίας τῆς διπλῆς ὀνοματοθεσίας — αὐτῆς τῆς πρώιμου κατασκευαστικῆς μορφῆς μιᾶς ἀντικειμενικῆς γλώσσης κατὰ τὴν ἐπαφὴν τῆς μὲ τὴν παράλληλον ἀνάπτυξιν μιᾶς μεταγλώσσης — ὀφείλει προφανῶς πολλὰ εἰς τὴν προσωπικὴν ἐμπειρίαν τοῦ Πορφυρίου ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ καὶ γλωσσικοῦ παραλλήλου βίου.



RODOLFO SPOSITO δ.φ.  
Καθηγητοῦ στό Ἴταλικό Μορφωτικό  
Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν

## Ἡ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ SALVATORE DI GIACOMO

Τὰ χρόνια ἀπό τό 1800 ὡς τό 1914 στάθηκαν γιά τή Νεάπολη χρόνια μᾶς ἐντονῆς ζωτικότητας.

Παράλληλα μέ τίς διάφορες δραστηριότητες, πού ξανάρχισαν ὕστερα ἀπό τό σταμάτημα μέ τήν ἐπιδημία τῆς χολέρας, παρουσιάζεται καί μιᾶ βαθεῖα ἀνανέωση στό καλλιτεχνικό καί πολιτιστικό πεδίο.

Ἡ ἀνανεωτική αὐτή κίνηση ἀπλώνεται καί στήν ἀναγέννηση τῆς διαλεκτικῆς ποίησης μέ μεγαλύτερο ἐκπρόσωπο τὸν Salvatore Di Giacomo. Μὲ φωνῆ νέα καί δροσερή καί σχεδὸν μαγικά ὁ Di Giacomo ἀνέβασε τὴν ναπολιτάνικη ποίηση σὲ ὕψη ἀσύγκριτα, μετὰ ἀπὸ τὴ λαμπρότητα τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα, εἰσάγοντάς τὴν στήν οἰκουμενικότητα τῆς τέχνης, τῆς κουλτούρας καί τῆς σκέψης.

Σὲ πρῶτο πλάνο, στὴ ποίηση τοῦ Di Giacomo, βρίσκεται πάντα ἡ Νεάπολη κι ὁ ποιητὴς διερμηνεύει καί μεταφέρει σὲ μορφές καλλιτεχνικῆς τῆς πιδὸ παράταιρες ὕψεις τῆς. Τὴν φαντασία του τὴν κεντρίζουν περιστατικά δραματικά, μακάβρια ἢ χιουμοριστικά, αἰσθήματα καί πάθη πού γίνονται οἰσιαστικῆς στιγμῆς τῆς ποίησής του.

Γεννιέται ἔτσι ὁ μῦθος τοῦ ρεαλισμοῦ τοῦ Di Giacomo. Ἡ μουσικότητα ὅμως τοῦ στίχου τοῦ Salvatore Di Giacomo καί ἡ θλίψη τοῦ ποιητῆ γιά τίς ἀνθρώπινες δυστυχίες, πού τίς παίρνει βέβαια ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ἀλλὰ τίς διαποτίζει μέ κάτι τὸ παραμυθένιο καί φανταστικό, μαλακώνουν τὸν ὄμο, σκληρὸ ρεαλισμὸ τοῦ Verga. Ὁ δικός του εἶναι ἕνας ρεαλισμὸς ρομαντικός, εἰρωνικός καί μελαγχολικός, ξέχειλος ἀπὸ μελωδία καί θρῆνο, ὅταν δὲν γίνεται ἀγωνία ἢ δρᾶμα.

Καί πραγματικά ὁ Di Giacomo εἶναι ἕνας γνήσιος καλλιτέχνης, εἴτε τραγουδάει, νεαρὸς ἀκόμα, στὰ θρανία τοῦ σχολείου τὰ «μαῦρα καί παθητικά μάτια» τῆς Ναννίνας, εἴτε ἔφηβος, ἀσχολεῖται μέ ἠθογραφικὰ σχεδιάσματα στὴ συλλογὴ συνέτων «Ὁ Funneco verde», κι εἴτε στὰ χρόνια τῆς ὀριμότητάς του, διηγεῖται ἕνα ἄγριο αἱματόβρεχτο γεγονός στὸ ἀριστούργημά του «A San Francisco».

Μπροστά σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἢ κριτικὴ στέκεται ἀφοπλισμένη. Εἶναι ἑπτὰ σονέττα, 98 ἑνδεκασύλλαβοι συνολικά, μιᾶς ἀπαράμιλλης δραματικῆς συμπύκνωσης.

Ἐναφέρουμε σύντομα τὴν ὑπόθεση. Ἐνας ἄνδρας, ὁ Γιουβάννο Αἰτσιέττο, πάει φυλακὴ γιατί σκοτώσε τὴν ἀπιστὴ γυναῖκα του καὶ ἐκεῖ σκοτώνει καὶ τὸν ἔραστή της Τορε «Nfamità».

Ὁ διάλογος εἶναι κοφτερός καὶ γρήγορος σὰν ἀστραπή. Οἱ πρωταγωνιστές, τὰ δευτερεύοντα πρόσωπα, τὸ περιβάλλον, ἡ τραγωδία, ὅλα εἶναι καθορισμένα, ὀλοκληρωμένα, παραστατικά: ἡ εἴσοδος τοῦ Τορε Nfamità στὸν ἀπαίσιο καὶ σκοτεινὸ θάλαμο τῆς φυλακῆς καθὼς πέφτει ἡ νύχτα, ἡ συνάντησις μὲ τὸν Γιουβάννο Αἰτσιέττο, ὁ διάλογος μεταξὺ τους, ἡ συναλλαγὴ μὲ τὸν διεφθαρμένον δεσμοφύλακα, ἡ σύντομη σιωπὴ τοῦ μεσολαβεῖ, ὁ Αἰτσιέττο νὰ χυμᾷ στὸν Τορε, ποῦ ἔφαχνε ἕνα χρόνον νὰ τὸν βρεῖ, τὸ μαχαίρωμα, ἡ ἀναστάτωση τῶν κρατουμένων καὶ στὸ τέλος ὁ ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν συγκάλυψη τοῦ δεσμοφύλακα ποῦ κλείνει τὸ ἔβδομον σονέττο :

— *Chiammate 'on Peppe!... Ccà ce sta n'amico  
ca... mme vuleva bene!... E io ll'aggio acciso!  
Mm 'è ccustato na lira... 'A benerico!*

Ὡστόσο μόνο στὰ παρακάτω λυρικά του ποιήματα ἡ ποίηση τοῦ Salvatore Di Giacomo ἔχει βρεῖ ὅλη της τὴν ἐλαφρόδα καὶ καθαρότητα· μιὰ ποίηση ποῦ μαρτυροῦν τὴν ἀποχτημένη ἐκφραστικὴ πληρότητα τοῦ ποιητῆ.

Στὴ ποίησή του ἡ Νεάπολη εἶναι ἡ μητρόπολις μὲ τὰ χίλια πρόσωπα, πολυκατοικημένη καὶ χαωτικὴ, μὲ ἀντιθέσεις τρανταχτές, σοκκάκια σκοτεινὰ καὶ φωτεινοὺς δρόμους, ροῦγες καὶ πλατεῖες, μονοπάτια καὶ σκαλιὰ ποῦ σκαρφαλώνουν στὶς πλαγιὰς τῶν λόφων, κήπους καὶ φαρδύτατες λεωφόρους.

Ὁ ποιητὴς τραγουδοῦν τὸ φεγγάρι.

Τὸ φεγγάρι ποῦ θέλει νὰ μάθει — ἐντύπωση τοῦ ποιητῆ — γιὰ ποιῆς κοπέλλες τραγουδοῦν οἱ ποιητές :

*La luna sta aspettanno,  
pur essa vo' senti:  
vede ca sto cantanno,  
e vo' sapé pe cchi!...*

Καὶ πῶς νὰ μὴ θυμηθοῦμε τοὺς ἄλλους στίχους ποῦ κλείνουν τὸ «Notte 'e luna» (Φεγγαρόφωτα):

*Ma che silenzio!... 'O viento  
mme lassa, e nun me sente...  
'A luna, lentamente,  
turnata n'cielo è già...*

Ένα άπαλό παληό μοτίβο άκούγεται, μέσα στη νύχτα, από ένα πιάνο, κάπου μακριά. Στόν άέρα, οί στεναγμοί τής μουσικής, τó σοκκάκι νανουρισμένο κοιμάται, τά βλέμματα ύψώνονται στόν ούρανό :

*Dio, quanta stelle ncielo !  
Che luna ! E c'aria doce !  
Quanto na bella voce  
vurria senti cantà !*

Ό ούρανόσ, τά άστέρια, τó φεγγάρι ... Τό τραγούδι σκορπίζεται γύρω. Η μελαγχολία, πόθος και θλίψη μαζί, όλο και πιό φανερή, συντροφεύει τήν πλανώμενη μελωδία που στό φεγγαρόφωτο γεμίζει τή σιωπή. Ύστερα, άπρόοπτα, τó μοτίβο παύει και στό σταμάτημα τής μουσικής ή σκοτεινιά του μικρού δρόμου γίνεται πιό καταθλιπτική.

Τό τραγούδι τέλειωσε : ή μαγική παρένθεση κλείνει, σύντομη, όσο κρατάει ένας στεναγμός : ή ψυχή κυριεμένη όμως από τó μεγαλειό βυθίζεται στ' όνειρο :

*... E resta  
ncantannose, a penzà.*

Άλλη φορά ένα «ζώακι κελαδιστικό» του προκαλεί παρόμοια μιá μελαγχολία πιό φανερή. Ένας γρύλλος. Και ό ποιητής σταματάει για ν' άκούσει. Που τραγουδάει; που είναι κρυμμένος; στό βρεμένο χορτάρι τής πηγής; σέ μιá σχισματιά στη κόψη ένός τοίχου; ή ίσως είναι κρυμμένος άνάμεσα στα φύλλα του άπήγανου στό περβάζι ένός παραθυριού;

*arillo,  
ca stu strillo  
mme faie dint' 'o silenzio  
n'ata vota senti...  
Zicri! Zicri!  
Zicri!*

Στό τελευταίο τσικρι ύπάρχει κάτι σαν άπελπισία. Στη θλιμμένη μελαγχολική γαλήνη μιās φθινοπωριάτικης βραδιάς ό ποιητής άναφωνεί :

*accumpagnate 'a casa  
stu pover' ommo,  
stu core confuso,  
sti penziere scuntente,  
e st'anema ca sente  
cadé ncopp'a stu munno  
n'ata malincunia —  
chesta 'e ll'autunno...*

Μέσα σ' αὐτὴ τὴ φθινοπωριάτικη μελαγχολία ὁ Di Giacomo βρίσκει τὴν αἴσθησι τοῦ θανάτου. Εἶναι μιὰ μελαγχολία ἐνδόμυχη καὶ βαθειὰ κι ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ψυχοσύνθεσης τοῦ ναπολιτάνικου λαοῦ. Ὁ ποιητὴς τὴν φανερῶνει μὲ εἰκόνες καὶ ἐκφράσεις ποῦ εἶναι μόνο τραγούδι καὶ ποίηση· μιὰ ποίηση μὲ ὁμοιά της, σὲ ἐλαφράδα καὶ καθαρότητα μέσα σ' ὄλη τὴ παγκόσμια λυρική, μονάχα τὴν ἑλληνική :

*Vienetenne cu mmico chiano chiano,  
malincunia, ca maie nun m'abbandune ;  
iammuncenno p' 'a strata a mano a mano,  
e nun guardammo maie nfaccia a nisciuno.*

Ἡ μελαγχολία τὸν συντρόφεψε ὡς τὸ θάνατο, στὸ κατάφλι τῆς ἀνοιξης τοῦ 1954. Καὶ ἡ συλλογὴ τῶν ποιημάτων του, ποῦ ἀνοιξε μὲ τὰ «ὄνειροπόλα καὶ παθητικὰ μαῦρα μάτια», γραμμένη στὰ σχολικὰ θρανία καὶ συγκίνησε τὸν καθηγητὴ του τῆς ἱστορίας Turiello, κλείνει μὲ μιὰ πικραμένη ἐπίκληση στὴ ἀνοιξη, τὴ χαμένη γιὰ πάντα :

*Aspetta 'a primmavera  
.....  
E 'a bella primmavera  
addurosa, è bbenuta—  
ma pe tant'ata gente e no' pe mme.  
.....  
Ma che buo' ? Ma che guarde,  
tanto lontanamente,  
anema mia scuieta?  
Che desidere cchiù,  
si è troppo tarde?...*

Ξανά τὰ ἐρωτηματικά, ξανά ἡ λέξη «ψυχὴ» εἰπωμένη μὲ πολὺ πάθος, μὲ μιὰ πονεμένη τρυφερότητα. Κι αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ πιεστικὲς ἐρωτήσεις, βίαιες σχεδόν, δὲν παίρνουν ἀπάντησι. Ἡ ποίηση ἀποχωρίζεται τὸν Di Giacomo πάνω στὰ φτερά τοῦ «τί καρτερᾶς ἀκόμα, ἀφοῦ εἶναι τόσο ἀργά;»

Τὸ λεκτικὸ τοῦ Di Giacomo ὅπως σωστὰ τὸ χαρακτήρισε ὁ κριτικὸς Mario Stefanile εἶναι λυρικό, ἀνεπανάληπτο καὶ ἀμίμητο. Ἔχει κάτι ἀπὸ τὴν ψυχὴ τῆς Σαπφῶς καὶ τοῦ Ἀλκαίου, κι αὐτὸ τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἀπεικονίσει γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ μᾶς, μιὰ Νεάπολη, ποῦ θὰ καθρεφτίζει γιὰ πάντα τὶς ἀγωνιώδικες νύχτες του, τὶς μοναχικὲς μέρες του, τὸν ἀνήσυχο δεσμό του μὲ τὶς μυστηριώδικες δυνάμεις τῆς γῆς ὅπου γεννήθηκε.

Χωρὶς νὰ ὀνομάζει τὴν πόλη του, μᾶς δίνει τὰ χρώματα καὶ τὶς λύπες, τοὺς φόβους καὶ τὰ θέληγτρα, τὰ φῶτα καὶ τὶς σκιὲς τῆς Νεάπολης, κοιτά-

ζοντας και μετρώντας τὰ πάντα με τὰ μάτια και τὰ μέτρα τῆς ψυχῆς του.

Ἡ ποίησή του ἔφτασε τὸ ὕψος τῶν μεγαλύτερων λυρικῶν κυριαρχεῖ με τὶς νόχτες, τὶς σιωπές και τοὺς πόθους του, μ' ὅλα ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα ποὺ ἡ φωνή του τὰ μετάδωσε μ' ἓνα λεκτικὸ ὑψηλὸ και διάπυρο.

Ἡ λογοτεχνική του παραγωγή δὲν εἶναι μόνο ποιητική, συμπληρώνεται με τὰ διηγήματα και τὰ δραματικά του ἔργα. Μιὰ νέα φυσιογνωμία, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, παρουσιάζεται σ' αὐτά, ποὺ ἐπικυρώνει, ὅμως, ἐκεῖνη τοῦ ποιητῆ, συνεχίζοντάς την στὶς βασικὲς τῆς γραμμές.

Τὰ διηγήματα τοῦ Salvatore Di Giacomo — ἀπ' ὅπου παίρνουν ζωὴ ὅλα σχεδὸν τὰ δράματά του — ξεκινοῦν ἀπὸ γεγονότα θεατά, ἀπὸ ταπεινὲς λαϊκὲς ὑπάρξεις. Οἱ πρωταγωνιστὲς σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ «Ναπολιτάνικα διηγήματά» του καθὼς και σ' ἄλλα συγκεντρωμένα στὸν τόμο «Ὁ ἄγνωστος» ὅπως και στὰ δράματά του Mala Vita, Ὁ Mese Mariano, Assunta Spina εἶναι ἐργάτες, ζητιάνοι, φυλακισμένοι, ἀνύπανδρες μητέρες, πόρνες, ὅλοι οἱ ναπολιτάνοι ἀδελφοὶ τῆς Nana τοῦ Zolà.

Ὁ ποιητὴς κατεβαίνει στὶς ἀπλὲς καρδιὲς τῶν πλασμάτων του γιὰ νὰ συλλάβει ἐκεῖ τὸν πιὸ γνήσιο και παράδοξο παλμὸ τῆς ζωῆς.

Κι αὐτὸ τὸν παλμὸ, τὸν αἰῶνια και ἔντονα ἀνθρώπινο, ὁ ποιητὴς προσπαθεῖ νὰ τὸν βρεῖ στῆ ψυχῇ τῶν πραγμάτων, ποὺ εἶναι τελικὰ και δική μας ψυχῇ, και ὅπουδῆποτε, με μιὰ ἀτέλειωτη ἠχώ, μιλάει, νὰ μᾶς τὸν μεταδόσει.

Ποιητὴς φιλάνθρωπος, λοιπόν, κι ὅταν ἡ ποίησή του παίρνει μιὰ μορφή διδακτική.

Ὁ Di Giacomo, πέρα ἀπὸ τὶς μελαγχολικὲς και ταπεινὲς ὄψεις τῆς ζωῆς, ἤξερε νὰ βρίσκει και νὰ φανερώνει τὸ ὀδυνηρὸ μυστήριον τοῦ πεπρωμένου μας, τῆ σκιά τοῦ πεπρωμένου ποὺ μᾶς περιβάλλει, τῆ δυσβάστακτη και αἰῶνια σιωπή, ποὺ βασιλεύει πέρα ἀπὸ τὸν ἐφήμερο θόρυβο τῶν παθῶν μας, τὰ ὅποια — χαμένα μέσα στὸ μυστήριον τοῦ αἰώνιου και τοῦ οἰκουμενικοῦ — μοιάζουν, γιὰ νὰ ἐκφραστοῦμε ὅπως κι ὁ ποιητὴς Pascoli στὸ ποίημά του : «Τὰ δυὸ μικρά», με τὸ ἀδιόρατο βόμβισμα τῆς μέλισσας μέσα στῆ κυψέλη.

Ποιητὴς τοῦ μυστήριου τελικὰ. Τὸ κάλεσμα μιᾶς ἐσωτερικῆς φωνῆς τὸν ὀδήγησε μακριά, σὲ ἀναμνήσεις και ἐλπίδες, σ' ἐκεῖνο ποὺ ὁ θάνατος ἰδεοποιεῖ και ἡ προαισθανόμενη ψυχῇ τὸ ὄραματίζεται πέρα ἀπὸ τῆ ζωὴ ἢ στὸ μυστηριώδες μέλλον γιὰ νὰ τὸ ἀντιπαραθέσει στὸν τωρινὸ πόνον :

1. *Φωνᾶχτε τὸν ντὸν Πέππε... Ἐδῶ εἶναι ἓνας φίλος ποὺ μ' ἀγαποῦσε. Ἐγὼ τὸν σκότωσα. Μοῦ κόστισε μιὰ λίρα... ἄς εἶναι εὐλογημένη.*

2. *Τὸ φεγγάρι στάθηκε κι ἀφουγκράζεται*



ἀκούει ποῦ τραγουδάω  
καὶ θέλει νὰ μάθει γιὰ ποιάν.

3. Πόση σιωπή  
ὁ ἄνεμος μ' ἄφησε μονάχο  
καὶ τὸ φεγγάρι ἀργὰ ἀργὰ  
γύρισε ξανὰ στὸν οὐρανό.
4. Θεέ μου πόσα ἀστέρια στὸν οὐρανό,  
Τὶ φεγγάρι. Τὶ ἀεράκι ἀπαλό,  
πόσο λαχταράω  
τὸ τραγουδί μιᾶς ἁμορφῆς φωτῆς
5. καὶ μένει  
μαγεμένη καὶ σκεφτικὴ
6. γρούλλε,  
τὴ δυνατὴ σου τὴ φωνή  
τὴν ἄκουσα κι ἄλλη φορὰ  
μέσα στὴ σιωπή...  
τσικρί! τσικρί!  
τσικρί!
7. Κρατῆστε συντροφιά  
σ' ἓναν ἄνθρωπο δυστυχισμένο  
σὲ μιὰ καρδιά ἀναστατωμένη  
στὶς ἄσχημες σκέψεις  
μιᾶς ψυχῆς ποῦ αἰσθάνεται  
νὰ πέφτει πάνω σὲ τοῦτο τὸν κόσμο  
καὶ μιὰ ἄλλη μελαγχολία —  
τὸ φθινόπωρο
8. Ἐλα μαζί μου, ἀγάλια, ἀγάλια,  
μελαγχολία καὶ μὴ μ' ἀφήσεις πιὰ  
θὰ βαδίζουμε στοὺς δρόμους χέρι μὲ χέρι  
χωρὶς νὰ κοιτᾶμε κανένα στὰ μάτια.
9. Περίμενα τὴν ἀνοιξη  
.....  
ἢ ἁμορφῆ μρωδάτη ἀνοιξη

ἤθε· ἀλλὰ  
γιὰ τοὺς ἄλλους ὄχι γιὰ μένα...

.....  
τί θέλεις, τί κοιτᾶς  
πέρα μακρῶν  
καταλοπημένους,  
τί καρτερᾶς ἀκόμα  
ἀφοῦ εἶναι τόσο ἀργά.

Μετάφραση: Ἀριστέας Πάλλη



## ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

(Έκατό χρόνια από τὸ θάνατό του)

Συμπληρώθηκαν ἑκατό χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σπ. Βασιλειάδη, ποῦ, στὴν ἐποχὴ του, διακρίθηκε σὰν ποιητὴς καὶ κυρίως σὰν θεατρικὸς συγγραφέας. Ἡ τραγωδία του «Γαλάτεια» ἐδότησε ὄσο κανένα ἄλλο νεοελληνικὸ ἔργο τοῦ περασμένου αἰῶνα νὰ γνωρίσῃ μεταφράσεις στὶς περισσότερες ἐυρωπαϊκὲς γλῶσσες καί, ὅπωςδήποτε, νὰ παιχθῇ μὲ ἐπιτυχία σὲ διάφορα ἐυρωπαϊκὰ θεάτρα ὄσο κανένα ἄλλο νεοελληνικὸ θεατρικὸ ἔργο.

Ἀυστοχῶς τὸν ποιητὴ ἐξημίωσαν δύο κυρίως γεγονότα: Πρῶτα ὁ πρόωρος θάνατός του σὲ ἡλικία μόλις 29 χρόνων καὶ ἔπειτα ἡ ἐποχὴ ποῦ ἔζησε μὲ τὴν ἀσπρηρὴ καθαρεύουσα καὶ τὸν ἀρρωστημένο ρομαντισμό. Σ' ἄλλη ἐποχὴ καὶ μὲ μεγαλύτερα περιθώρια δράσεως, ὁ Βασιλειάδης θὰ μπορούσε χωρὶς ἄλλο νὰ καταλάβῃ ἐξέχουσα θέση στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία.

Ὁ «Παρνασσός» ἔχει ἰδιαίτερο λόγο νὰ τρέφῃ ἐδγνωμοσύνη πρὸς τὸν νεαρὸ ποιητὴ, γιατί σὲ δική του πρωτοβουλία ὀφείλεται ἡ ἴδρυση τῶν Νυκτερινῶν Σχολῶν γιὰ ἐργαζόμενα παιδιά, ποῦ τώρα πιά λειτουργοῦν πάνω ἀπὸ ἑκατό χρόνια, ἀποδίδοντας πλούσιους καρπὸς καὶ ἀριθμῶντας σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα πάνω ἀπὸ 100.000 τροφίμους. Μὲ τὴν ἐνκαιρία τῆς ἐκατονταετηρίδος ἀπὸ τοῦ θανάτου του καὶ σὰν ἐλάχιστο φόρο τιμῆς στὴ μνήμη τοῦ μεγάλου Ἐδεργέτου, τὸ περιοδικὸ δημοσιεύει σχετικὴ μελέτη τῆς διευθύντριας τῶν Νυκτερινῶν Σχολῶν Μαρίας Μαντουβάλου γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὸ ἔργο καὶ τὸν λογοτέχνη. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἔγινε ἀνακοίνωση τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1973 στὸ Α' τοπικὸ Συνέδριο Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν, ποῦ ὀργανώθηκε στὴν Πάτρα ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

ΣΗΜ. ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΜΑΡΙΑΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ

## ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

Ἐνακομιδὴ τῆς μνήμης του στὴ γενέτειρα Πάτρα  
(100 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του) <sup>1</sup>

Ἡ ἐδραιωμένη ἀπὸ καιρὸ πίστη μας ὅτι ὁ Βασιλειάδης τοῦ 1874 ἐπιβιώνει στὴν ἐποχὴ μας — καὶ μάλιστα μὲ συγκινητικὲς ἀναλογίες — ἀναζητοῦσε τὴ γενικότερη κατάφαση γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ μομφὴ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καὶ νὰ λάβει ἔτσι ἀντικειμενικότερες διαστάσεις. Ἡ κατάλληλη στιγμή δὲν ἄργησε νὰ φανεῖ. Τὸ Α' αὐτὸ τοπικὸ Ἀρχαῖκὸ Συνέδριο, ἐδῶ στὴν Πάτρα, μᾶς δίνει τὴν κατάλληλη εὐκαιρία νὰ ἀνακοινώσουμε ἐπίσημα, ἐνώπιον τῶν συμπατριωτῶν τοῦ Βασιλειάδη, τὶς ἀπόψεις μας. Ἡ ἀνακοίνωση παίρνει χαρακτῆρα προοιμακοῦ ἑορτασμοῦ 100ετηρίδας ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Βασιλειάδη (30 Αὐγούστου 1874) καὶ μᾶς δίνει εὐλογη εὐκαιρία ἀνακομιδῆς τῆς μνήμης του <sup>2</sup>. Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴ διατύπωση τῆς ὁποιασδήποτε γνώμης μας προκρίνουμε νὰ φέρομε τὸ πατραϊκὸ ἀκροατήριό τῆς «Διακιδείου Σχολῆς» σὲ μιὰ πρώτη ἄμεση, ἔστω καὶ ἀποσπασματικὴ, ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Βασιλειάδη <sup>3</sup>.

1. Ὁ Βασιλειάδης γεννήθηκε στὴν Πάτρα τὸ 1845 καὶ πέθανε στὸ Παρίσι τὸ 1874.

2. Ἀνάλογα ἐπίσημες ἐκδηλώσεις γιὰ τὴ μνήμη τοῦ Βασιλειάδη ἔγιναν καὶ στὴν 50ετηρίδα του. Ὁ Φ. Σ. «Παρνασσός» ἀφιέρωσε εἰδικὸ τεῦχος ποὺ περιλαμβάνει τὴ διοργάνωση τοῦ ἑορτασμοῦ στὸν «Παρνασσό»: Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός», Σπυριδῶν Βασιλειάδης. Ἐπὶ τὴ πεντηκονταετηρίδι ἀπὸ τοῦ θανάτου του. Ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον «Ἐστία» 1925. — Ἐπίσης ἡ ἐφ. «Ἐλεύθερος Λόγος», 15 Δεκ. 1924, ἀφιέρωσε τὴν πρώτη σελίδα τῆς «Ἐἰς μνήμην τοῦ Σπ. Βασιλειάδη. Ἡ πεντηκονταετηρίς ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ποιητοῦ τῆς Γαλατίας». Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε καὶ τὴν ἐφ. «Ἐμπρός», 14 Μαρτίου 1924, 13 Σεπτ. 1924, 11 Δεκ. 1924 κλπ. Ἐλπίζουμε σύντομα νὰ δώσουμε κατὰ τὸ δυνατό πλήρη βιβλιογραφία τοῦ Βασιλειάδη. Μέχρι σήμερα δὲν ὑπάρχει οὔτε στοιχειώδης.

3. Οἱ παραπομπὲς στὰ κείμενα — αὐτοτελῆ καὶ ἀποσπασματικὰ — ἀναφέρονται στὶς ἀκόλουθες ἐκδόσεις τῶν ἔργων του :

«Ἀττικαὶ Νύκτες» I. Τὰ Ἄπαντα Σ. Ν. Βασιλειάδη, Δικηγόρου. Δραματικὰ Δοκίμια: Ἐκδόσεις δευτέρα. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως. Ἐν Ἀθήναις 1884.

«Ἀττικαὶ Νύκτες» II. Τὰ Ἄπαντα Σ. Ν. Βασιλειάδη, Δικηγόρου. Δράματα. Ἐκδόσεις δευτέρα. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως. Ἐν Ἀθήναις 1882.

Ἄς ἀκούσουμε, λοιπόν, μερικές γενικές ἀπόψεις του :

«*Ἐν Ἑλλάδι κυρίως ὑπερέχει ἑκκαλαί πάσης ἀτομικότητος εἰς μέγας ἀναξ, εἰς μέγας ποιητής : ὁ Λ α ὀ ς*»<sup>1</sup>.

«*Ἡ τραγωδία ἢ παλαιὰ καὶ τὰ δημοτικὰ ἡμῶν τραγούδια εἶναι προπαίδεια πολιτικῆς ἰσότητος, ἐκδιδάσκουσα καὶ ἐμπνέουσα ταύτην διὰ τῆς ἀναπαραστάσεως τῶν ἀνθρώπων ἀπάντων ἴσων ἐνώπιον τῆς μοίρας καὶ τῆς συμφορᾶς*»<sup>2</sup>.

«*Ὁ Ἑλληὴν εἶναι δημοκρατικὸς ὑπὲρ τὸ μέτρον*»<sup>3</sup>.

«*Ἐδὴνχῶς ἐὰν παρ' ἡμῖν ἐγένετό τι ἕως σήμερον ἀγαθόν, σημεῖον δηλονότι ζωῆς ἢ προόδου, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἀτομικὴν τοῦ Λ α ο ὕ ἐργασίαν καὶ βούλησιν, αἱ δὲ ἐκάστοτε κυβερνήσεις, ὅσον καὶ ἂν ἐργάζωνται ἐπιβούλως, ὅσον καὶ ἂν ἐνσταλάζωσι δηλητήριον πάσης κακίας εἰς τὸν Λ α ὀ ν . . . διὰ τῆς ταπεινοφρονεστείας καὶ ἀθλιστείας τῶν διοικήσεων, οὐδαμῶς κατορθοῦσιν αὐταὶ νὰ πνίξωσι τὴν μυχιάν τοῦ ἔθνους ζωῆν, νὰ σβέσωσι τὸν ἅγιον τοῦ ἑλληνικοῦ Λ α ο ὕ ἔρωτα πρὸς τὸν ἀνεξάρτητον βίον καὶ τὴν ἀτομικὴν ἐργασίαν . . . οὐδαμῶς αἱ ἑλληνικαὶ κυβερνήσεις ὅσον δήποτε καὶ ἂν ἐργασθῶσιν ἀθλίως καὶ βλακωδῶς, οὐδέποτε θὰ κατορθώσωσι νὰ μιάνωσι καὶ στειωώσωσιν εἰς τὰ στήθη τοῦ ἑλληνικοῦ Λ α ο ὕ τὴν ἀγρίαν ἐκείνην καὶ ἀνδρικήν φιλοτιμίαν ἣν ἔχει, τοῦ νὰ μὴ ὀφείλῃ τὴν τύχην του εἰμὴ εἰς ἑαυτόν, τοῦ νὰ μὴ ἀκολουθῇ οὐδένα πάτρωνά του, οὐδὲ νὰ εὐγνωμονῇ εἰ δυνατόν εἰ μὴ εἰς τὰς χεῖράς του καὶ τὸν Θεὸν του*»<sup>4</sup>.

«*Ὁ Λ α ὀ ς ἡμῶν ἐρέχει καθόλου αἰσθήματα δημοκρατικά*»<sup>5</sup>.

«*Ἄς παιδαγωγηθῇ λοιπόν ὁ Λ α ὀ ς καὶ ἀφοῦ ἢ διοικήσῃ ἐν Ἑλλάδι διοικεῖ καὶ προστατεύει τὸ κόμμα μόνον καὶ οὐχὶ τὸ ἔθνος, ὡς ἀναλάβῃ καὶ τὴν φροντίδα ταύτην τῆς μορφώσεως τοῦ Λ α ο ὕ ὁ Λ α ὀ ς αὐτός*»<sup>6</sup>.

«*Ἄττικαὶ Νύκτες*» III. Τὰ Ἄπαντα Σ. Ν. Βασιλειάδη, Δικηγόρου. Δράματα - Ποιήσεις. Ἐκδοσις δευτέρα. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως. Ἐν Ἀθήναις 1882.

«*Ἄττικαὶ Νύκτες*» IV. Τὰ Ἄπαντα Σ. Ν. Βασιλειάδη, Δικηγόρου. Ἔργα Πεζά. Ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως. Ἐν Ἀθήναις 1884.

1. Ἄπαντα I, σ. 58. Τὰ ἀραὶὰ στὸ κείμενο ὑπογραμμίζω ἐγώ.

2. Ἄπαντα I, σ. 55.

3. Ἄπαντα I, σ. 55.

4. Ἄπαντα IV, σ. 459.

5. Ἄπαντα IV, σ. 460.

6. Ἄπαντα IV, σ. 462.

«Αἱ πατρικαὶ κυβερνήσεις, αἱ πεφωτισμένα καὶ πατρικαὶ κυβερνήσεις, ἐννοοῦσι σήμερον διὸ οὐδαμῶς ἀρκεῖ μόνον τὸ ἀεριόφως ἐν ταῖς ὁδοῖς ἀνάγκη εἰς ἐκάστην οἰκογένειαν νὰ δοθῇ ἄλλος τις φανός, φωτὸς οὐρανοῦ, φωτίζων τὴν διάνοιαν χωρὶς νὰ πυρπολῇ τὴν καρδίαν, ἀνάγκη εἰς ἐκάστην ἐστὶν νὰ παρακαθίσῃ ἄλλος τις ἱερεὺς, ὄχι ὅπως ἕως σήμερον, ἰησουίτης ἐπὶ κοκκοῦλαν θηριοτροφεῖον περιπατοῦν, ἀλλὰ βιβλίον γυμνὸν εἰς τοῦ πατρὸς καὶ συζύγου τὰ ὄμματα, δέλτος σεμνῆ τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀληθείας. Κατὰ μαῶρην μοῖραν παρ' ἡμῖν αἱ ἐκάστοτε κυβερνήσεις πᾶν ἄλλο ἐσκέφθησαν ἢ τοῦτο ὄχι δὲ τοῦτο παρεῖδον μόνον, ἀλλὰ μάλιστα μετὰ καταπληκτικῆς καὶ πενθίμου μαρίας ἀποπειρῶνται νὰ ἀπομαρᾶνωσι καὶ κατασβέσωσι ὅ,τι μέχρι τοῦδε ἐθεωρεῖτο παρ' ἡμῖν παρήγορον, ὅ,τι μέχρι τοῦδε ἐθεᾶτο καὶ ἐλογίζετο ὡς ταμείον τῶν ἐλπίδων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὡς ἱερὰ καὶ ἀλώβητος σιταποθήκη τοῦ Γένους, τὸ ἐθνικὸν ἐκεῖνο Πανεπιστήμιον»<sup>1</sup>.

«Τὸ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐδγενὲς καὶ ὑπερήφανον φρόνημα εἶναι ἀληθῶς ἐκεῖνο ὅπερ διστᾶ τὸν ἐλεύθερον ἄνδρα ἀπὸ τοῦ δούλου. . . Φρόνημα, ποῦ τοῦτο, ποῦ; Τίς ὁ ἐκούσιος παράφρων ἐκεῖνος καὶ στυλοβάτης φρονήματος ἀγαστοῦ καὶ ἐλευθέρου εἰς χώραν ὅπου ἀναβαίνουνσιν, ἀναβαίνουνσιν, ἀναβαίνουνσιν οἱ ἄνθρωποι, οἵτινες μεταλλάσσουνι χαρακτῆρα καὶ θέσιν ὡς ἐν τῷ θεάτρῳ αἱ ὄρχηστρίδες, ἢ κολλῶνται τυφλοὶ καὶ νευρόσπαστοι εἰς κραταῖον ὅπως δῆποτε ἢ δεσπόζον τῆς ἡμέρας ἄτομον, ὅπερ σιγὰ-σιγὰ ὑποκλέπτουσι τὰ τελευταῖα περὶ τὴν γῆν συρόμενα ράκη αὐτοὶ ἐνδύομενοι, ἐκπεπτωκότος δὲ κληρονομοῦσι τὰς χαμερπεστάτας κακίας του μόνου; Ἄλλ' οἱ ἄνθρωποι οἵτινες ἀπομονοῦνται, διότι οὗτοι λέγουσι τὴν ἀλήθειαν, ἢ δ' ἀλήθεια, ὡς τὸ καυτήριον, οὐδένα μωρὸν ἢ ἄρρωστον τέρει, . . . οἱ ἄνθρωποι οἱ πονοῦντες τὰς ἐπερχομένας γενεὰς ὡς αἱ μητέρες τὰ τέκνα των καὶ τιμῶντες τὴν ἀφηρημένην ἀλλ' ἅμα καταφανῆ ἐλευθερίαν καὶ μεγαλειότητα τῆς Ἑλλάδος των, οἱ ἄνθρωποι οἵτινες φέρουσι οὐχὶ οὐρὰν ἵνα σαίνωσιν ὡς οἱ κύνες καὶ οἱ ὄφεις, ἀλλ' ὄμμα ἀνοικτὸν ὡς ἡ ἀλήθεια, γλώσσαν βαρεῖαν καὶ αὐστηρὰν ὡς ὁ πέλεκυς, χεῖρας σχηματιζούσας καμπύλην οὐχὶ διὰ τὴν περιβολὴν ἑταίρας ἀλλ' ἄγκυραν διὰ ναυαγοῦν ὀλόκληρον ἔθνος, χεῖρας κρατούσας πλειότερον πυγμῆν, παρ' ἀπαλὸν χειρόκτιον, αἶ, οἱ ἄνθρωποι οὗτοι. . . ἐν μέσῳ τῶν Ἑβραίων ἐσταυροῦντο ἢ ἐδέχοντο λίθους ἐπὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ στῆθος. . . εἰς τὰς Ἀθήνας ἔπιπον τὸ κῶπειον.

Οἱ δ' εἰλικρινῶς φιλοπάτριδες καὶ εἰλικρινῶς φιλοπόλιδες ἄνδρες καταφρονοῦνται, ὄβριζονται καὶ λιθοβολοῦνται, διότι λέγουσιν εἰς τὸν δῆμον τὴν ἀλήθειαν, αὐστηροὶ τὸ πρόσωπον ὄχι ἱλαροὶ καὶ χαριέντες, ἀδαμάντινοι τὸ φρόνημα, ὄχι εὐφάνταστοι καὶ ὑποκατακλινόμενοι»<sup>2</sup>.

1. Ἄπαντα IV, σ. 458.

2. Ἄπαντα IV, σ. 511.

«Υπάρχουσι θεάματα ὡς οἰνοπνεύματα. Ὁ ὀφθαλμὸς πίνει αὐτά, ἡ δὲ καρδία μεθύει· ὁ μέθυσος μεταβάλλεται εἰς κτῆνος, ὁ ἄνθρωπος ἐντεῦθεν εἰς θηρίον... ἐνώπιον βαρυτίμον ἀνακτόρον προελθόντος ἀπὸ σειρᾶς κακουργιῶν, ἡ καρδία τοῦ ἀνθρώπου ἀγριαίνεται, μεταλλάσσεται, ἐκθηριούται, ὡς ὁ ταῦρος ἐνώπιον ὑφάσματος ἐρυθροῦ... Ἡ θεὰ τῶν τυραννικῶν ἀνακτόρων καὶ ἐγκλημάτων ἐγείρει τὴν τρικυμίαν τῶν ἐπαναστάσεων... Ἐπειτα εἶναι αἱ βαθυμίδες : εἰς βασιλεὺς ὑπὲρ τοῦ στέμματός του σφαγιάζει ἓνα Λαόν : εἰς πρωθυπουργὸς ὑπὲρ μελαίνης ἀρχομανίας ὠθεῖ εἰς νανάγιον ἐν ἔθνος... Φρικτὸν ἀλλὰ γνώμενον. Εἶναι ὁ ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ ἔρωσ τῆς προόδου, ἀλλὰ μαινώμενος. Ἐπειτα πρὸς τέλεσιν τῆς κακουργίας ὡς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἐπιφαίνονται καὶ συντρέχουσιν αἱ στιγμαί... τὸ ρᾶσον εἶναι διηρηκῶς ἡ ἐδμενῆς στιγμὴ τοῦ ἱερέως· ἀλλοίμονον εἰς τοὺς πιστούς»<sup>1</sup>.

«Ἐν τῇ νεφέλῃ ταύτῃ τῶν ἱερῶν τοῦ Ὀλύμπου φαράγγων ὁ πότνιος θεὸς τῶν Ἑλλήνων μετεβλήθη εἰς ταῦρον ὡς σήμερον παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλῆσι ταῦροι ἀληθεῖς μεταμφιένονται ἐν τῷ ἱερῷ τῶν ναῶν εἰς ἐδσχήμονας καὶ ἀπαστράπτοντας μετ' ὀλίγον ἐπισκόπους πρὸ τῶν πιστῶν»<sup>2</sup>.

«Ἡ ἀμάθεια εἶναι ὁ ἀληθὴς τῶν τυράννων θρόνος... μόνη ἡ παιδεία καταρτίζει πεφωτισμένας συνειδήσεις καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐλευθέρους πολίτας καὶ μεγαλόφρονας ἀνδρας»<sup>3</sup>.

«Καὶ αἴφνης τὴν ἀλήθειαν κηρύξας ὡς θεὸν μου  
Ὁργίλους δλους ἔβλεφα, αὐτὸν τὸν ἀδελφόν μου.

Καὶ τοῦ τυράννου - Κάτω!

Ἄν κράξω, τὸν ἀσχένα μου ὑπὸ πελέκεις τάττω»<sup>4</sup>.

«Θούριος [ὑπηρέτης τοῦ βασιλέως Κίσσου] :

Εἶμαι βασιλεὺς ἐγὼ

Καὶ εἰς βοσκὴν εὐδαιμονίας τὸν λαόν μου ὀδηγῶ.

Ὀδτος εἶναι ὁ λαός μου! εἶναι σκῆπτρόν μου αὐτό,

Ἡ περιχρυσος καλάμη ἦν ἀγέρωχος κρατῶ.

Τοῦ λαοῦ μου τὰ πτερά

Ἔγιναν τῆς κεφαλῆς μου στέμμα, δύναμις, χαρά...

1. Ἄπαντα IV, σ. 75 - 76.

2. Ἄπαντα IV, σ. 160.

3. Ἄπαντα IV, σ. 455 - 456.

4. Ἄπαντα III, σ. 11.

Καὶ ἔλεω τῶν θεῶν  
Εἶναι μόνη ἢ δρεξίς μου νόμος ἐπὶ τὸν λαόν. . .

“Ὀπλον μου αὐτὸ καὶ μόνον : ἡ ψαλὶς μου κοπτερὰ  
Κόπτει μόλις ἀξήθῶσι τοῦ λαοῦ μου τὰ πτερά.  
Ὀδτος, εἶναι ὁ λαός μου! Πόσον εἶνε εὐτυχής. . .

Λαὸς ἄφρονος παχύς!  
Λησμονῶν τὰς πτέρυγας του, δύο βάρη περιττά,  
“Ἄς θεὸς μωρὸς τοῦ δίδει ἐλευθέρως νὰ πετᾷ. . .  
Ὀδτος εἶναι ὁ λαός μου εὐπειθής, φιλοσοφῶν,  
Καὶ τὴν γῆν ἀναφιδῶν.

(Ἀναβαίνων ἐπὶ πέτρας καὶ ὑποτεινόμενος πρὸς τὰς χῆνας) :

“ὦ λαέ μου, ὦ λαέ μου, τοῦ στομάχου μου ἐγγύς  
“Ἐρπε, ἔρπε κατὰ γῆς!

Μὴ τὸ βλέμμα σου ἐγείρεις εἰς τὸ φῶς τοῦ οὐρανοῦ  
“Ὅπου ἄρχει τοῦ ἀέρος καὶ τοῦ νέφους πτερωτὸς  
“Ὁ γελοῖος ἀετός  
Θὰ καῖ αὐτός, πλησίον θὰ καῖ τοῦ κεραυνοῦ. . . »<sup>1</sup>.

«Ἐσχον [οἱ παλαιοὶ] πρῶτον βασιλέα τὸν Κόδρον οὗτος προεκάλεσε τὸν  
ιερὸν ἐκεῖνον ὑπὸ τοῦ ἰδίου στρατιώτου ὑπὲρ τῆς πατριδος θάνατον, καὶ ἔκτο-  
τε ἀπατηθεῖσα ἡ ἀνθρωπότης λατρεύει ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἔτι τοὺς βασιλεῖς»<sup>2</sup>.

«Τὸ σύνθημα σὺ ἔδωκες, Χριστέ μου — Ἀδελφότης!  
“ὦ! δταν κόλπους ἀδελφοῦ ἀνοίξῃ ἡ ἀνθρωπότης. . .  
Εἰς σὲ ἦν στέφει πάντοτε, Ἑλλάς μου, ἡ αἰθρία,  
Καὶ πλέεις εἰς τὰς αἴθρας σου θεότης Ἀρμονία,  
Εἶναι σκληρὸν, παράτονον, ἀνθρώπων διαιρέσεις.  
Καὶ αἱ πλουσίων καὶ πτωχῶν φρικώδεις ἀντιθέσεις.

Φεῦ! μήτηρ καὶ ἄν εἶσαι  
Δὲν δίδοντ' εἰς τὰ τέκνα σου στοργῆς μερίδες ἴσαι. . .  
Καὶ πότε, πότε ἡ θυμηδὴς θὰ ρεῦσῃ ἀδελφότης  
Καὶ θ' ἀνατελεῖ πανταχοῦ ἀγάπη καὶ ἰσότης»<sup>3</sup>.

1. Ἐπαντα II, σ. 206-207 (ἀπὸ τὸ δράμα «Σκύλλαν»).

2. Ἐπαντα I, σ. η'.

3. Ἐπαντα III, σ. 20.



«Εγὼ νομίζω ὅτι ἦσαν πάρα πολὺ ὀλίγοι αἱ ἐξ ἐκείναι ἡμέραι διὰ τὰ γράφη καὶ ἐκδόση ὁ Θεὸς τὸ μέγα του δράμα περὶ κόσμον ἀπεκάλεσεν. Ἴσως διὰ τοῦτο παρενέπεσαν τόσα λάθη, τόσοι βαρβαρισμοί, τόσοι σολοικισμοὶ καὶ παροράματα!»<sup>1</sup>.

«Υπὲρ ὅλα τὰ εἶδη τῆς ποιήσεως τὸ δράμα εἶναι ἡ ἀληθὴς δημοτικὴ ποιήσις· ὡς ἐν τοῖς πολιτεύμασι, ἐν τοῖς εἶδεσι τῆς ποιήσεως τοῦτο εἶναι ἡ δημοκρατία. Τὸ ἔπος ἤκμασεν ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τοὺς βασιλεῖς, ὅταν οἱ λαοὶ καθῆνται περὶ τὴν ἐστίαν νοχελεῖς καὶ ὑπότρομοι, ὡς τὰ ἐπικρατῆ ἔξω πύξ καὶ χειμῶν. Τὸ μέλος προησθάνθη, ὡς τὰ πτηνὰ τὴν προσανατέλλουσαν αὐγὴν τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας. Τότε δέ, ὅταν τὸ φῶς καὶ ἡ ἐλευθερία ἔφθασαν εἰς τὸ ἄκρον ἄκρον, τότε ὁ Λαός, παυσάμενος τὰ περιγράφη τοὺς ἀνακτας καὶ τὸν ἥλιον, τὰ ἀνομνῆ τοὺς ἥρωας καὶ τοὺς ἡγεμόνας, συνέλαβε δημοκράτης τοὺς βασιλεῖς καὶ κατήγαγεν ὡς ὑποδίκους αὐτοὺς ἐν τῇ σκηνῇ, ἀνέκρωε καὶ ἐδίδασκε Ἀγαμέμνονα καὶ Κλυταιμνήστραν, Κρέοντα καὶ Οἰδίποδα τυράννους. . . Ἀπορρεῦσαν ἀπὸ τὰς δημοφιλεῖς ἐορτὰς τοῦ Λαοῦ κατὰ τὰ Διονύσια τὸ δράμα. . . ἡγαπήθη καὶ ἐτιμήθη ὑπὲρ πᾶν ἄλλο εἶδος ποιήσεως. Διότι ἐν αὐτῷ ὁ Λαός οἶονεῖ ἀντεκδικούμενος ἐπιχαίρει, οἰκτεῖρων ἄμα, εἰς τὰς συμφορὰς καὶ θεομηρίας τῶν μεγάλων καὶ τυραννικῶν οἴκων»<sup>2</sup>.

«Οἱ ἄνδρες τῆς ἑλληνίδος ἐκείνης ἀρχαιότητος, ἀφελεῖς καὶ ἐλεήμονες, χάριν τοῦ λαοῦ πᾶσαν ἠφάνιζον ἰδίαν ἀτομικότητα εἰς τὰ ἔργα των· οἱ ῥομαντικοὶ τῶν νέων χρόνων, ἐγωῖσται καὶ ὑπερήφανοι, αἰσθάνονται καὶ λαλοῦσιν ἀτομικώτατα ξέναις μόνον παρειαῖς»<sup>3</sup>.

Ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἀποσπασμάτων ποῦ ἐπιλέξαμε φάνηκε, νομίζω, ὅτι πρόθεσή μας δὲν εἶναι τὰ παρουσιάσουμε τὸν λυρικό Βασιλειάδη οὔτε τὸ θεατρικὸ συγγραφέα· ἄλλος εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς στιγμῆς : Νὰ βοηθήσουμε στὴ διαγραφὴ τῶν ἰδεῶν ποῦ προσανατόλισαν τὰ βήματά του στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Πηγὴ καὶ προορισμὸς τοῦ ἔργου τοῦ Βασιλειάδη εἶναι τὸ κοινωνικὸ σῶμα, ἡ συγκρότησή του καὶ τὰ προβλήματα του. Ἡ φαντασία ἐδῶ δὲν ἔχει θέση. Ἡ τέχνη εἶναι ἀπαραίτητη σὰν μέσο ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς ἀνθρώπους καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἀγνόητη τάξη αὐτῶν, τὸ Λαός, καθὼς καὶ μέσο προετοιμασίας τοῦ Λαοῦ γιὰ τὴν ἀπαραίτητη ἀλλαγὴ του, ἀνάμεσα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, κοινωνικὴ, θρησκευτικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ λειτουργία. Ἡ πλευρὰ αὐτῆ τοῦ ἔργου τοῦ Βασιλειάδη, ποῦ ἀποτελεῖ ὡστόσο πολὺτιμη πηγὴ ὕλικου

1. Ἄπαντα IV, σ. 47.

2. Ἄπαντα I, σ. ζδ' - ζη'.

3. Ἄπαντα I, σ. λδ'.

για τή γνωριμία του ιδεολογικού περιεχομένου της ρομαντικής σχολής των Ἀθηνῶν στήν περίοδο της άκμής της, ποτέ μέχρι σήμερα δέν μελετήθηκε στήν πληρότητά της και ιδιαίτερα κάτω από τις πρωτοποριακές άρχές που τή συνθέτουν.

Ἡ κριτική, και ἡ παλαιότερη και ἡ σύγχρονη, ἑλληνική και ξένη <sup>1</sup>, περιορίστηκε νά παρατηρήσει μόνο τὸ βαθμὸ που ἀντιστοιχεί τὸ λογοτεχνικό ἔργο τοῦ Βασιλειάδη με ἓνα προσχεδιασμένο ὄρισμό : «τυπικός ἀντιπρόσωπος τοῦ ἀθηναϊκοῦ ρομαντισμοῦ», «λυρικός ποιητής», μέσα στὰ «συνηθισμένα θέματα τοῦ ρομαντισμοῦ», «τάφοι, δάκρυα, θάνατοι» και δέν ἀσχολήθηκε νά διακρίνει με πόση πληρότητα ἀνταποκρίνεται στοὺς νόμους που διέπουν τὴν ἴδια του τὴ φύση <sup>2</sup>. Και τὸ ἔργο τοῦ Βασιλειάδη διέπεται ἀπὸ εἰδικὸς νόμους, που σὲ συνολικὴ θεώρηση μᾶς δίνουν τὸ πνεῦμα τῆς ἐνότη-  
τας τῶν διαφόρων μερῶν αὐτοῦ, καθὼς και τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς που ἀνήκει. Τὸ ἔργο τοῦ Βασιλειάδη τὸ ἐκτρέφουν εἰδικοί κοινωνικοί ὄροι, τοὺς ὁποίους και ἐκφράζει. Πρέπει, λοιπόν, νά μελετηθεῖ και αὐτό, ἀλλὰ και

---

1. Σὲ ὅλες τις «Ἱστορίες τῆς Λογοτεχνίας» ἐξαντλεῖται ἡ μελέτη τῆς προσφορᾶς τοῦ Βασιλειάδη σὲ ἐλάχιστες γραμμές. Εἶναι καιρός, νομίζω, νά ἀσχοληθοῦμε εἰδικότερα με τὸ ιδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῶν ἔργων τῆς Λογοτεχνίας. Και ἂν ὑποθέσουμε ὅτι συγχωρεῖται σὲ μᾶς τοὺς Ἕλληνες ἡ γλωσσικὴ προκατάληψη για τὰ ἔργα τῆς νεότερης λογοτεχνίας μας, ποιά δικαιολογία θά μπορούσαμε νά βροῦμε για τὴν ἀνάλογη συμπεριφορὰ τῶν ξένων πρὸς τὰ ἔργα μας και ὅταν μάλιστα αὐτὰ ἀριθμοῦν πολλές και ἀξιόλογες μεταφράσεις και εἰδικές μελέτες στὴ γλώσσα τους; Στὰ ἰταλικά π.χ. ἡ «Γαλάτειο» τοῦ Βασιλειάδη μεταφράστηκε διαδοχικά :

Basiliadis, Galatea, traduzione dal greco per A. Frabasile, Atene 1877.

Basiliadis, Galatea, dramma. Versione libera di A. G. Garlato, Venezia Fontana 1882, 8°, σ. 53.

Vasiliadis V. Spiridione, Galatea, dramma in prosa in cinque atti. Versione italiana con traduzione e note di F. de Simone - Brouwer, Napoli, T. d. R. Università 1906, 8°, σ. 80. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο XX τῶν Rendiconti della R. Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti, 1906. Βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν Pavolini, σὺν περ. Atene e Roma, X, 1907, σ. 255.

C. Cessi, Spiridione Vasiliadis e la sua Galatea, Firenze, Le Cronache Letterarie, 19 Febbraio 1911.

Il canto d'Orfeo del Vasiliadis (Galatea II, 2) tradotto da F. Pavolini στὴς Poesie tradotte, Venezia 1889, σ. 57 - 58. Ξαναδημοσιεύθηκε στὴ συλλογὴ τοῦ Ciampoli - Morandi: Poeti Stranieri I, σ. 440 - 441.

Ἐπίσης θεωρήθηκε ἀπὸ ἔγκριτους ἱστορικούς τοῦ θεάτρου (ὅπως τὸ Ν. Λάσκαρη) «ἀριστοῦργημα» και ὁμῶς στήν Ἱστορία τῆς Λογοτεχνίας τοῦ Vitti μόνον ὡς ὄνομα ἀναφέρεται για τὸ συνδεθεῖ ἀπλῶς με τὸ Βασιλειάδη (Mario Vitti, Storia della Letteratura Neogreca, Torino 1971, σ. 207).

2. Πρβλ. R. L. Brett, Φαντασίωση και φαντασία. Μετάφραση Ἰουλιέττας Ράλλη - Καίτης Χατζηδήμου. Ἡ γλώσσα τῆς Κριτικῆς (Ἐκδόσεις Ἑρμῆς), Ἀθήνα 1973, σ. 74.

γενικότερα ή νεότερη έλληνική λογοτεχνία σέ συνδυασμό με αυτούς τους δρους, αλλά και χωρίς προκαταλήψεις.

Στό σημείο αυτό θά ήταν ένδιαφέρον νά δούμε τις συγχρονικά διατυπωμένες θέσεις τών κριτικών του έργου του Βασιλειάδη πενήντα χρόνια μετά τὸ θάνατό του, στὰ 1924. Ὁ παιδαγωγός Α Κουρτίδης εκφράζει τὴν ἐλπίδα γιὰ μιὰ καλύτερη μελλοντική τύχη του Βασιλειάδη : «Ἐχω τὴν ἐλπίδα ὅτι θά ἔλθῃ μιαν ἡμέραν ὁ κριτικός, ὁ ὁποῖος θά μᾶς εἶπῃ ὅχι τί δὲν εἶναι ὁ Βασιλειάδης, ἀλλά τί εἶναι, καὶ διὰ ποίους λόγους εἶναι ὅ,τι εἶναι». Ἀκολουθῶς προτείνει νά διδαχθεῖ τὸ ἀριστούργημα του Βασιλειάδη, τὸ θεατρικό του ἔργο «Γαλάτεια», στὴ «σύγχρονον σκηνικὴν γλῶσσαν»<sup>1</sup>.

Ὁ ἱστορικός του θεάτρου Ν. Λάσκαρης μετὰ τὴ διατύπωση του ἀνεπιφύλακτου θαυμασμοῦ του γιὰ τὸ θεατρικὸ ἔργο του Βασιλειάδη, τὴ «Σκύλλα», τοὺς «Καλλέργας», καὶ κυριότερα τὴ «Γαλάτεια», διατυπώνει ἀποκαλυπτικούς ὑπαινιγμούς : «Δὲν εἶναι ὥρα εὐκαιρος νά ἀναλύσωμεν διὰ μακρῶν καὶ ὡς πρέπει τὸ μέγα αὐτὸ ἔργον του Βασιλειάδου, ὅστις καὶ δι' αὐτοῦ εὑρε πλέον τὸν δρόμον, ὃν ἐπὶ τόσα ἀνεζήτει ἔτη καὶ δι' ὃν διὰ τὴν ἀτυχίαν του νεοελληνικοῦ θεάτρου βάσκανος του ἀνέκοψε μοῖρα. Ἄλλως τὸν κόπον αὐτὸν ἀνέλαβον ἄλλοι πρὸ ἐμοῦ, κρείττονες καὶ εἰδικότεροι. Καὶ οἱ ἄλλοι αὐτοὶ ὅλοι εἶναι ξένοι, διότι οἱ Ἕλληνες, οἱ συμπατριῶταί του, προσεπάθησαν κατὰ περιόδους νά θολώσουν τὰ νερά καὶ νά πνίξουν ἐντὸς αὐτῶν ἐκεῖνον ὅστις ἐτίμα τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα καὶ πέραν τῶν ἑλληνικῶν ὁρίων»<sup>2</sup>.

Τρεῖς μῆνες πρὶν ὁ Παλαμᾶς (W) ἀπὸ τις στήλες τῆς ἐφημερίδας «Ἐμπρός», «σοβαρότατα» αὐτὸς, ἀμφισβητεῖ τὴ σοβαρότητα καὶ τὴ διανοητικὴ ἱκανότητα (!) τῆς πρὸ πρωτότυπης καὶ ρωμαλαίας φυσιογνωμίας τῆς τελευταίας περιόδου του ρομαντισμοῦ, του θεατρικοῦ συγγραφέα, διηγηματογράφου, ποιητῆ καὶ κριτικοῦ Σπ. Βασιλειάδη : «Ἴσως ἐὰν ὁ νοῦς του [του Β.] ἦτο ἐπιδεκτικός κάποιας ἀναπτύξεως θά ἠδύνατο, τίς οἶδε! νά ἐπιτύχῃ σοβαρότερα πράγματα». Καὶ συνεχίζει, με τὸν ἴδιο ταπεινὸ σαρκασμὸ, ὁ «κριτικός» Παλαμᾶς τις κρίσεις του γιὰ τὸ Βασιλειάδη καὶ ἐπιδιώκει ἔτσι νά μειώσῃ τὴν εὐγνωμοσύνη ὅλων τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸ ὑψιστὸ κοινωνικὸ ἔργο, ποὺ ἔγινε με ἔμπνευση καὶ πρόταση δική του, τίς «Νυκτερινὲς Σχολᾶς Ἀπόρων» του Φ.Σ. «Παρνασσός», ποὺ ἐδῶ καὶ δύο χρόνια, τὸ 1972 κλείσανε καὶ αὐτὲς 100 χρόνια συνεχοῦς σχολικῆς ζωῆς<sup>3</sup> : «Τοῦ χρεωστεῖται καὶ κ ἄ π ο ι α (!)

1. Φ. Σ. «Παρνασσός», Σπ. Βασιλειάδης, ὁ.π., σ. 13.

2. Φ. Σ. «Παρνασσός», Σπ. Βασιλειάδης, ὁ.π., σ. 38 - 39.

3. Βλ. λεπτομέρειες στὸ : Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός», Ἡ Πεντηκονταετηρίς τῶν Σχολῶν τῶν Ἀπόρων παιδῶν. Ἐν Ἀθήναις 1923. Αὐτὲς τίς μέρες ἐκδόθηκε

εὐγνωμοσύνη κοινωνική, διότι συνετέλεσεν ἐκ τῶν πρώτων εἰς τὴν ἴδρυσιν τῆς Σχολῆς τῶν Ἀπόρων Παίδων. Αἱ Πάτριαι ἐσκέφθησαν νὰ συγκρατήσουν διὰ λιτῆς προτομῆς τὴν μνήμην τοῦ ἐκλεκτοῦ τέκνου των. Αἱ Ἀθηναὶ ἐλησμόνησαν καὶ τ' ὄνομά του (!)»<sup>1</sup>. Καὶ αὐτὰ ὁ «κριτικός» μας Παλαμᾶς τὰ γράφει τὸν ἴδιο χρόνο, ποῦ ἡ ἐφημερίδα «Ἐλεύθερος Λόγος» ἀφιερῶνει ὀλόκληρη τὴν πρώτη τῆς σελίδα στὴν «Πεντηκονταετηρίδα ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ποιητοῦ τῆς Γαλάτειας», μὲ κριτικές, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τοῦ Γρηγ. Ξενόπουλου καὶ τοῦ Παντελεῆ Χόρν, ποῦ μὲ ἀκράτητο καὶ ἄδολο ἐνθουσιασμό καὶ οἱ δύο «ἀνακαλύπτουν» τὸν Βασιλειάδη.

Ἐγραφε ὁ Γρ. Ξενόπουλος<sup>2</sup>: «Καὶ νά, πηγαίνω κεῖνο τὸ βράδυ στὸν Παράδεισο, γιὰ νὰκούσω μιὰ τραγωδία τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου, ποῦ ἔλεγε τὰ χρήματα χρυσίον!

Κι ὅμως, ἀπὸ τὴν πρώτη πράξι, ἡ παράστασι ἐκείνη ἦταν γιὰ μένα σὰ μιὰ ἀποκάλυψι. Κι ὅσο προχωροῦσε τὸ ἔργο, τόσο δυνάμωνα μέσα μου ἡ ἐντύπωσι πὼς βρισκόμουν μπροστὰ σ' ἓνα γερό, ἀληθινὸ δραματικὸ ποιητῆ. Ἐφυγα καταγοητευμένος. Συλλογιζόμουν πὼς ἂν αὐτὴ ἡ «Γαλάτεια» ἦταν γραμμένη σὲ μιὰ γλῶσσα λιγώτερο σχολαστική, τίποτα τελειότερο δὲ θάχαμε στὴ θεατρικὴ μας λογοτεχνία. Κι ὅταν τὴν ἄλλη μέρα, στὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ Κορομηλά, ὁ μακαρίτης ὁ Γιαννόπουλος, ὁ κατ' ἐξοχὴν θεατρικὸς κριτικὸς τῆς ἐποχῆς, ἔγραψε ὅτι «ἡ Γαλάτεια» εἶν' ἐν ἀριστοῦργημα κι ὅτι ἡ μεγάλη ἐκείνη σκηνὴ μεταξύ Ρέννου καὶ Πυγμαλίωνος στὴν προτελευταία πράξι, εἶνε ἀπὸ τίς πιὸ δυνατὲς τοῦ συγχρόνου θεάτρου, εἶπα ὅτι ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποῦ ὁ κριτικὸς αὐτὸς μ' ἔβρισκε σύμφωνο. Σὲ λίγον καιρὸ, μὲ μεγάλη μου εὐχαρίστησι — ἂν θέλετε καὶ μὲ κάποια ἐθνικὴ περηφάνεια — εἶδα ὅτι εἶπαν τὸ ἴδιο καὶ στὸ Παρίσι, ὅπου ἡ «Γαλάτεια», μεταφρασμένη καὶ διασκευασμένη κάπως ἀπὸ τὴν κυρία Ζουλιέττα Ἀντάμ, εἶχε μίαν ἔκτακτὴ ἐπιτυχία. Καὶ συλλογίστηκα πὼς ἔτσι μεταφρασμένη καὶ διασκευασμένη, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσῃ ἓνα θεμέλιο λίθον τοῦ Ἐθνικοῦ μας θεάτρου, ὄνειρευτοῦ ἀπὸ τότε, ὄνειρευτοῦ ἀκόμα καὶ σήμερα...».

Καὶ ὁ Παντελεῆς Χόρν<sup>3</sup>: «Βρέθηκα ὅμως καὶ μερικοὶ τάχατες νεοιδεάτες ν' ἀρνηθοῦν τὸ Βασιλειάδη, γιὰ κίτταξαν μόνο τὴ γλωσσικὴ μορφή, χωρὶς νὰ μπορούν νὰ δοῦν βαθειὰ μέσ' στὴν ψυχὴ του. Αὐτοὶ ὅσο καὶ ἂν θέλουν νὰ κάνουν τὸ νέο ἄνθρωπο, εἶνε ἴδιοι μὲ τοὺς παλιούς δασκάλους καὶ λογάδες, γιὰτί, καθὼς ἐκεῖνοι στὸ ἀρχαῖο κάλλος ἐβλεπαν μόνο μορφή καὶ ὄχι οὐσία,

---

ἀπ' τὸν ἴδιο Σύλλογο καὶ τεῦχος ἀφιερῶμένο στὴν 100ετία τῶν Σχολῶν (Ἐκατονταετηρὶς Νεοτερνῶν Σχολῶν 1872 - 1972. Ἀθήναι 1973).

1. W. (Κ. Παλαμᾶ), Πρὸ πενήντα χρόνων, ἐφ. «Ἐμπρός», 13 Σεπτ. 1924.

2. «Ἐλεύθερος Λόγος», 15 Δεκ. 1924.

3. Στὴν ἴδια ἐφημερίδα, 15 Δεκ. 1924.

ἔτσι καὶ αὐτοὶ σήμερα βλέπουν σὲ κάθε δημιουργήμα μόνο μορφὴ καὶ ὄχι ψυχὴ : Τί τὰ θέλετε, εἶχε καὶ ἡ γλωσσικὴ ἐπανάστασις πού μᾶς ἔφερε σὲ σημαντικὴ πρόοδο τὰ μοιραῖα κακὰ κάθε ἐπαναστάσεως.

Ἐκανε νὰ ἐπιπλεύσουν μέσα στὴν τρικυμίᾳ τῆς καταστροφῆς κάθε παλιοῦ μερικοὶ ἐπιτήδειοι τῆς στιγμῆς, μερικοὶ θερμοκέφαλοι πού ἔντυσαν μὲ τὰ φορέματα τῆς μόδας τὰ ἄψυχα καὶ κακοφτιαγμένα κατασκευάσματά τους, χωρὶς νὰ νοιώθουν βέβαια πὼς στὴν Τέχνη δὲν ὑπάρχει παλιὸ καὶ καινούργιο, δὲν ὑπάρχουν σχολές, δὲν ὑπάρχουν ὄρια· ὑπάρχει μόνο ὄραϊο καὶ ἄσχημο, ὑπάρχει μόνο ψυχὴ, καὶ ψυχὴ θὰ πῆ καὶ αὐτὸ ἄβυλο, ἔξω ἀπὸ τόπο καὶ χρόνον, ἔξω ἀπὸ συνήθειες καὶ μόδες παροδικῆς ἔξω ἀπὸ συνθήκες. Μόνο ὅ,τι ἔχει μέσα του ψυχὴ ἔζησε καὶ θὰ ζήσῃ. Καὶ νά, αὐριο τὸ βράδυ στὸ θέατρο «Ὀλύμπια» ἡ μοναδικὴ μας Κυβέλη μαζί μὲ τοὺς ἀξιους συνεργάτες της, θὰ ζωντανέψῃ τὴ «Γαλάτεια». Ἡ ψυχὴ τοῦ Βασιλειάδη θὰ φτερουγίξῃ ἀνάμεσά μας. Ὁ Βασιλειάδης θὰ ζῆ ὅσο καὶ ἂν κάποια κακὴ Μοῖρα θέλησε νὰ κόψῃ τὸ νῆμα τῆς ζωῆς του καὶ δὲν τὸν ἄφησε νὰ ξαναζωντανέψῃ ὅλα τὰ γύρω μας ἀρχαῖα μάρμαρα, νὰ φέρῃ τὴ θεατρικὴ ἀναγέννησι σὲ μιὰ ἐποχὴ μαρμάρινη πού οἱ ἄνθρωποι θωρῶντας τὰ μάρμαρα μαρμαρῶναν καὶ αὐτοί».

Ἐτσι δίνει ἄμεσα τὴν ἀπάντησι στὸν Παλαμᾶ γιὰ τὸ παραπάνω δημοσίευσμά του στὸ «Ἐμπρός» : «Τὸ δυστύχημα εἶναι, ὅτι προσέκρουεν ἐναντίον ριζικοῦ ἐμποδίου ἢ ποιήσις τοῦ καιροῦ ἐκεῖνου. . . Τὸ ἐμπόδιον ἦτον ἀπλούστατα ἢ χρήσις τῆς καθαρευούσης ὡς γλώσσης τῆς ποιήσεως». Δικαιολογημένα, λοιπόν, ὁ Κουρτίδης, μὲ ἀφορμὴ προφανῶς τῆς ἀδικεῖας καὶ μικρόψυχες κρίσεις τοῦ Παλαμᾶ, παρατηρεῖ «ὅτι ὁ σαρκασμὸς δὲν εἶναι αἰσθητικὴ ἀνάλυσις οὐδ' ἢ ἄρνησις εἶναι κριτικὴ»<sup>1</sup>. Καὶ δὲν εἶναι βέβαια ἡ πρώτη φορὰ πού ὁ Παλαμᾶς προσπαθεῖ μὲ τὴν κριτικὴν του νὰ μειώσῃ τὴν ἀξία καὶ τὴν φήμην τοῦ συμπολίτη του Βασιλειάδη, καθὼς ἔβλεπε ὅτι ἡ φήμην τοῦ τελευταίου εἶχε περάσει τὰ ἑλληνικὰ σύνορα<sup>2</sup> καὶ μάλιστα σὲ λογοτε-

1. Ἀριστοτέλους Κουρτίδου, Ὁ Βασιλειάδης καὶ ἡ Σχολὴ τῶν Ἀπόρων παιδῶν, ὀ.π., σ. 12.

2. Βλ. Ν. Ἀάσκαρη, Ὁ ποιητὴς τῆς «Γαλάτειας», ὀ.π., σ. 39 : «Ξένοι, πλέον ἢ ἅπασι ἠμίλησαν μετὰ θαυμασμὸν περὶ τοῦ θεατρικοῦ ἔργου τοῦ Βασιλειάδου καὶ ἰδίως περὶ τῆς Γαλατείας του, διότι ἡ Γαλάτεια εἶναι τὸ μόνον — τονίζω καὶ πάλιν τὴν λέξιν — τὸ μόνον σύγχρονον ἑλληνικὸν δραματικὸν ἔργον, τὸ ὅποιον κατάρθωσε ἢ ἀνοίξῃ διάπλατες τῆς πόρτες τῶν ξένων θεάτρων. Ἐν Γαλλίᾳ δις καὶ τρίς μεταφρασθεῖσα ἡ Γαλάτεια, ἐπαίχθη κατὰ τὸ 1880 ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου Ὠδείου, τῆς διασήμου τότε ἠθοποιοῦ κυρίας Barretta ὑποδυθείσης τὸν ρόλον τῆς Γαλατείας. Ἐν Ἰταλίᾳ εἰς τρία διάφορα θεάτρα καὶ κατὰ τρεῖς διαφόρους μεταφράσεις ἐδόθη ἡ Γαλάτεια ἀπασχολήσασα ἐπὶ μακρὸν τὸν καθημερινὸν καὶ περιοδικὸν τύπον τῆς Ἰταλίας. Τῆς αὐτῆς τιμῆς ἔτυχεν ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Σερβίᾳ. Ἄλλ' ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐτίμησεν ὑπερβαλλόντως τὸν ἀείμνηστον ποιητὴν μας εἶναι, ὅτι ἡ

χνικό είδος από τὰ δυσκολώτερα, τὸ θεατρικό, στὸ ὁποῖο ὁ Παλαμᾶς βρισκόταν ἀκόμη σὲ παιδικὲς ἀπόπειρες καὶ ἡ «Τρισεύγενή» του εἶχε ἀποσπάσει τὴ σύγχρονη καὶ μελλοντικὴ καταδίκη τῆς ἀπὸ τὸν Κων. Χρησιμοποιήσαντο : «Ὁ κ. Παλαμᾶς ἔγραψε ἓνα ὀλόκληρο ἄρθρο γιὰ νὰ ἐξιστορήσῃ τὴν τύχη τῆς «Τρισεύγενῆς του». Ἐγὼ βέβαια δὲν βρίσκω ν' ἀξίζη τὸν κόπο νὰ πολυμιλᾷ κανεὶς γι' αὐτὴ καὶ ποῦ γι' αὐτὸ δὲν ἠθέλησα νὰ τὴν ἀνεβάσω στὴ σκηνή, ὅπως εἶναι γραμμμένη»<sup>1</sup>. Μὲ ἀφορμὴ, πάλι, τὴ συζήτηση γιὰ τὰ «θαμμένα χειρόγραφα» τοῦ Βασιλειάδη, ὁ Παλαμᾶς ἀναλίσκεται σὲ ὑποθέσεις πού ἐκφράζουν τὶς δικές του περισσότερο ἐσωτερικὲς διαστάσεις παρὰ τοῦ κρινόμενου ποιητῆ : «Τόσος ἐνθουσιασμὸς τὸν διέκαιε [τὸν Β.] διὰ τὴν ποιησίν του καὶ τοιαύτην θὰ ὠνειροπόλει τὴν δόξαν του εἰς τρόπον ὥστε θὰ ἐφρόντιζε πρῶτος πάντων πῶς νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀθανασίαν του, ὑποδεικνύων τὰ δέοντα διὰ τὴν γνῶσιν καὶ διάδοσιν τῶν ἔργων του πάντως»<sup>2</sup>.

Ἄλλὰ μᾶς εἶναι γνωστὸ, καὶ δὲν τὸ ἀγνοοῦσε βέβαια καὶ ὁ Παλαμᾶς, ὅτι ὁ Βασιλειάδης τὰ περισσότερα ἔργα του τὰ δημοσίευσε ἀνώνυμα («Εἰκόνες καὶ Κύματα», «Οἱ Καλλέργαι», «Λουκᾶς Νοταρᾶς» κλπ.) : «Ἀπέφευγε πάντοτε νὰ προβάλλῃ τὰ ἔργα του ὡς τίτλον ἐν τῇ κοινονίᾳ καὶ παραδόξως ἐπέμενε νὰ προβάλλῃ αὐτὰ π ἄ ρ ε ρ γ α. Ἦθελε νὰ λέγηται δ ι κ η γ ὁ ρ ο ς καὶ ἀπέφευγε τὴν ἐπὶ τῶν ἔργων του συζήτησιν, οὐδ' ἐβασίζετο εἰς αὐτὰ ἐπιζητῶν τὴν ὁδὸν τοῦ σταδίου του»<sup>3</sup>. Αὐτὰ πρὶν 50 χρόνια. Σήμερα, ποῦ μᾶς χωρίζει χρονικὸ διάστημα αἰῶνα ἀπὸ τὸ Βασιλειάδη, ἀναμένεται ὁ καινούργιος λόγος τοῦ κριτικοῦ. . .

Στὸ ὀλιγόχρονο (ἀπὸ τὸ 1866 ποῦ δημοσιεύεται ἡ πρώτη ποιητικὴ συλλογὴ του μὲ τίτλο «Εἰκόνες καὶ Κύματα» καὶ παίρνει ἔπαινο στὸ Βουτσινάιο διαγωνισμὸ) μὰ πυκνότατο καὶ ποικίλο ἔργο του — ποίηση, θέατρο, διήγημα, δοκίμιο, κριτικὴ — ὁ Βασιλειάδης συμπεκνώνει τὴν κοινωνιολογικὴ του θεώρηση μὲ διττὴ μορφή ἐκφράσεως καὶ σὲ ἔργα πρακτικὰ καὶ σὲ θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες. Στὰ πρῶτα ἀνήκει ἡ ἴδρυση τῶν «Νυκτερινῶν Σχολῶν Ἀπόρων τοῦ Παρνασσοῦ», μὲ ἔμπνευση δική του. Στὰ 26 του χρόνια ὁ Β.

---

Γαλάτεια τοῦ μεταφρασθεῖσα εἰς τὸ οὐγγρικὸν ἰδίωμα ὑπὸ τοῦ Βενεαμὶν Κάλλαθ, παρεστάθη τὴν 9 Ὀκτωβρίου 1877 ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Οὐγγρικοῦ θεάτρου, τὸ πρῶτον τότε δεχομένου ἔργον ξένου συγγραφέως! . . .».

Ἄς προστεθεὶ καὶ ἡ πληροφορία ποῦ παίρνομε ἀπὸ τὴν ἐφ. «Ἐλεύθερος Λόγος», ὁ.π., ὅτι τὸ 1913 ἡ «Γαλάτεια» παραστάθηκε καὶ στὴ Βομβάν. Πρβλ. ἐπίσης καὶ ὅσα σχετικὰ μὲ τὶς παραστάσεις καὶ μεταφράσεις τῆς «Γαλάτειας» γράφει ὁ Γιάννης Σιδέρης, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ θεάτρου 1794 - 1944, τ. Α' (1794 - 1908), Ἰκαρος [χ.χρ.], σ. 69.

1. Βλ. Γιάννη Σιδέρη, Ἡ «Τρισεύγενη» στὴ «Νέα Σκηνή» 1903, Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά 1947, σσ. 191 - 192.

2. Κ.Π., Τὰ θαμμένα χειρόγραφα, ἐφ. «Ἐμπρός», 11 Δεκ. 1924.

3. Βλ. Σπυρίδων Ν. Βασιλειάδης, ἐφ. «Ἐφημερίς», 14 Σεπτ. 1874, σ. 5.

νοιώθει βαθιά τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Ζεῖ τὴν ἀνθρώπινη δυστυχία καὶ ὅσο μπορεῖ γίνεται προστάτης τῶν ἀδικημένων τῆς κοινωνίας. Τὸ 1872 προτείνει καὶ γίνεται δεκτὴ ἡ πρόταση γιὰ ἴδρυση Σχολῶν ποὺ θὰ συγκεντρῶσουν «τοὺς μάγκες»<sup>1</sup>, ποὺ ἀπροστάτευτοι γύριζαν στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας καὶ ἔπεφταν θύματα θλιβερῶν κακοποιῶν. Ἡ προκήρυξη ποὺ ἀπευθύνει τότε ὁ Βασιλειάδης στὸ κοινὸ τῆς Ἀθήνας μοιάζει σὰν σοσιαλιστικὸ μανιφέστο ποὺ πράγματι εἶχε πανελλήνια ἀπήχηση στὸν καιρὸ του. Κατηγορηματικὸς στὶς ἰδέες, ποὺ φαίνονται σὰν πρῶτες ἀπηχήσεις μιᾶς σοσιαλιστικῆς πολιτικῆς στὴν Ἑλλάδα<sup>2</sup>.

Τῆ θεωρητικῆ, ἐξ ἄλλου, ἐπεξεργασία τῶν ἀντικειμένων τοῦ ὀπτικοῦ καὶ νοητικοῦ πεδίου του («Εἰκόνες») συναντᾶμε σ' ὀλόκληρο τὸ ἔργο του. Βέβαια ἡ σημαντικότερη λογοτεχνικὴ παρουσία τοῦ Βασιλειάδη εἶναι στὸ θέατρο. Νοιώθει ὥστόσο ὅτι τὸ θέατρο στὴν Ἑλλάδα τὸ πνίγουν οἱ προσπάθειες τῆς ἐπιστροφῆς σὲ τυποποιημένες μορφές (Ζαμπέλιος) ἢ καὶ τὶς δυτικὲς — κυριότερα σαιξπηρικὲς — (Βερναδάκης). Νὰ ξαναβρεῖ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση, αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπιθυμία του. Καὶ γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει, βρίσκει μόνον καταφύγιο τῆ δημοτικῆ ποίηση. Ποιὰ ἄλλη γνησιότερη καὶ ἀγνότερη πηγὴ; Μήπως καὶ οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος στὴ λαϊκὴ παράδοση δὲν εἶχαν στραφεῖ; «Ἡ τραγωδία, λέει ὁ Βασιλειάδης, ἡ παλαιὰ καὶ τὰ δημοτικὰ ἡμῶν τραγούδια εἶναι προπαίδια πολιτικῆς ἰσότητος, ἐκδιδάσκουσα καὶ ἐμπνέουσα ταύτην διὰ τῆς ἀναπαραστάσεως τῶν ἀνθρώπων ἀπάντων ἴσων ἐνώπιον τῆς μοίρας καὶ τῆς συμφορᾶς»<sup>3</sup>. Καλλιεργεῖ, λοιπόν, τὸ δρᾶμα γιὰτὶ πιστεύει ὅτι σαυτὸ ἐνυπάρχει, ἀνανεῶνεται καὶ διατηρεῖται τὸ πηγαῖο στρῶμα τῆς λαϊκῆς παράδοσης. Τὴν ἐφαρμογὴ τῆ βλέπουμε στὴ «Γαλάτεια» ποὺ σὰν βάση διαλέγει τὸ δημοτικὸ τραγούδι «Ἡ ἄπιστη γυναίκα», καὶ σὰν ἰδέα (Ἀντιγόνη, Ἡλέκτρα) καὶ δομὴ (σύντομο, ἀπλὸ μὲ λίγα πρόσωπα) τὴν ἀρχαία τραγωδία. Ἡ συνταύτιση νέας καὶ ἀρχαίας Ἑλλάδας φαίνεται ἀναμφίβολη.

Ἡ ἀπέραντη ἀγάπη του στὸ Λαὸ<sup>4</sup> τὸν βοηθεῖ νὰ κατευθύνει σωστὰ τὴν ἀναζητήσή του στὸ δημοτικὸ τραγούδι μὲ τὶς ἀνανεωμένες παλαιότερες ἀξίες καὶ νὰ θελήσει νὰ ἐκφράσει μέσα ἀπὸ τὴ σύγχρονή του λαϊκὴ κοινω-

1. Σπ. Βασιλειάδης, Ἄπαντα, IV, σσ. 75 - 76, 521, 527 - 531, III σ. 184 - 192 (Laboremus), 397, 400 («Ἡ Μοσχομάγκα τῶν Ἀθηνῶν») κλπ.

2. Ἄπαντα IV, σ. 528: «Σήμερον ὑπὸ τὴν κοινωνικὴν ἐλευθερίαν τοῦ πολιτισμοῦ οὔτε δοῦλοι οὔτε πάροικοι διακρίνονται· οἱ πάντες ἐσμὲν ἴσοι».

3. Ἄπαντα I, σ. 56'. Θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ ἰδιαίτερα ὁ τρόπος ποὺ προτείνει ὁ Βασιλειάδης νὰ γίνῃ ἡ σύζευξη ἀρχαίου δράματος καὶ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ γιὰ τὴ δημιουργία «σύγχρονου ἔθνικοῦ θεάτρου».

4. Καὶ μόνον ἡ ἀποδελτίωση τῆς λέξης: Λ α ὅς μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ δρου στὴν ψυχὴ τοῦ Βασιλειάδη.

νική πραγματικότητα τὰ ιδεώδη τῆς ἐλευθερίας, τῆς μόρφωσης<sup>1</sup>, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἰσότητος, μοναδικὰ συστατικά ποὺ συντηροῦν καὶ ἀνανεώνουν τὴν ἐθνικὴ συνείδηση καὶ τὴν κατευθύνουν στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν «κ ο ι ν ῶ ν» καὶ ὄχι τῶν «ἀ τ ο μ ι κ ῶ ν» ἐπιδιώξεων<sup>2</sup>. Σκοπεῖ μετὰ τὸ θεατρικὸ κυρίως ἔργο του νὰ φέρει «τὴν πρῶταν ἐθνικῆς καὶ λαμπρᾶς δραματογραφίας» καὶ ὁμολογεῖ ὅτι, «γράφων τοὺς Καλλέργας ἠθέλησα νὰ στηλιτεύσω τὴν ἀλλοκολακείαν, ἣτις ὑπὸ ποικίλας μορφᾶς ἐκάστοτε ἐπρόδωκε καὶ ἐδούλωσε τὸ ἔθνος, νὰ στηλιτεύσω καὶ κατακαύσω μᾶλλον τὴν δουλοπρέπειαν καὶ φιλοδеспοτεῖαν τοῦ Ἀλεξίου παρὰ νὰ ἀνυμνήσω τὸν πατριωτισμὸν τοῦ Λέοντος»<sup>3</sup>.

Δικηγόρος σὲ «Εἰρηνοδικεῖο» στὸ ἐπάγγελμα τῆς ζωῆς, μὰ συνήγορος μαχητικὸς στὴν τέχνη γιὰ μιὰ ἀναδιοργάνωση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας<sup>4</sup> ἐπάνω στὶς βάσεις τῶν νέων ἠθικῶν - κοινωνικῶν - ἀνθρωπιστικῶν ἐννοιῶν, καθὼς διαμορφώνονται στὴν ἐποχὴ τοῦ σ' ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπῃ. Ἡ δράση του καὶ ἡ πίστη του γιὰ ἀλλαγὴ εἶναι ἀπεριόριστες. Ἐχει ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸ «νόσημα τοῦ αἰῶνος». Ὁ Βασιλειάδης δὲν κάνει πεισιθάνατη λυρική ποίηση, ἀλλὰ θὰ λέγαμε, κοινωνικο - πολιτικὴ μεταφυσική, καὶ μετὰ τὴν ἐξυπνὴ καὶ ζωερὴ νιότη του χαράζει τὴν πρωτοπορία τῆς ἐποχῆς του στὴν Ἑλλάδα καὶ γίνεται ὁ ἐκπρόσωπος τῶν ἀμφιταλαντεύσεων, ποὺ χαρακτήριζαν τὴ διεθνή κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ στὴν περίοδο τῆς μεγαλύτερης δραστηριότητάς του. Εἶναι σοσιαλιστὴς καὶ συζητεῖ τὸν ὕλισμὸ (Laboremus)<sup>5</sup>.

Στὸ ἔργο του ὁ Βασιλειάδης μεταφέρει τὸ πιστεύω του καὶ δημιουργεῖ μιὰ νέα τέχνη, ποὺ ὑποτάσσει τὸν αἰσθητικὸ σκοπὸ σ' ἓνα κοινωνικὸ (σοσιαλιστικὸ) σκοπὸ, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ προβάλλει στὴν Εὐρώπῃ, ἐκφράζοντας τοὺς νέους προσανατολισμοὺς τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ποὺ ἀργότερα μεταγίγεται μετὰ τὸ Βασιλειάδη καὶ στὴν Ἑλλάδα. Θὰ λέγαμε πὼς διαμορφώνεται μιὰ «Νέα Σχολή» στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ Βασιλειάδης θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους θεμελιωτὴς τῆς καὶ νὰ περιληφθοῦν σαυτὴ ὁ Δημ. Ταγκόπουλος, ὁ Ρήγας Γκόλφης, ὁ Κ. Χατζόπουλος, ὁ Κ. Θεοτόκης, ὁ Κ. Παρορίτης γιὰ νὰ φτάσει ὁ κατάλογος τῶν ἐνεργῶν μελῶν μέχρι τὶς ἡμέρες μας. Καὶ θὰ πρέπει, αὐτὴ ἡ Νέα Σχολή, ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀρχίζει

1. «Βιβλιοθήκη τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Συλλόγου», Ἄπαντα, IV, σ. 455 - 462. «Εἰς νεάνιδα πτωχὴν», III, σ. 388 - 391.

2. Ἄπαντα I, σ. ιε', ξδ' - ξη', σα'.

3. Ἄπαντα I, σ. οβ' - οε'.

4. Ἄπαντα IV, σ. 527-531 κλπ. καὶ ἰδιαίτερα «Εἰς νεάνιδα πτωχὴν»: «Ἡ κοινωνία καὶ οἱ νόμοι συνῆλθον, ἵνα περιφρουρήσωσι τὸν ἰσχύοντα, ἵνα βιώσιν εὐφρόσυνοι καὶ ἀλώβητοι οἱ πλοῦσοι. . . Ἔως πότε θὰ δ ι α ρ κ έ σ η ὁ συρμὸς τῆς κοινωνίας οὗτος, ἡ ἐκτραῦσις αὕτη τῆς φιλαυτίας τοῦ πλουσίου. . .».

5. «Τὸ σήμερον εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ ὕλισμοῦ». Ἄπαντα IV, σ. 94.



περίπου γύρω στὰ 1866 μὲ τὸ Βασιλειάδη, νὰ ἐξετάζεται κάτω ἀπὸ τὶς πραγματικές τῆς διαστάσεις καὶ τελείως ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴ «ρομαντικὴ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν»<sup>1</sup>.

Γνωστὸ εἶναι ἐπίσης ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα στὴ Δύση φιλόσοφοι καὶ ποιητὲς εἶχαν δώσει ἓνα καινούργιο νόημα στὶς λέξεις *μ ο ἰ ρ α* καὶ *π ε π ρ ω μ ἔ ν ο*. Δὲν ἀποτελοῦσαν πιά ὑπόθεση σχέσεων ἀνάμεσα στὸ ἀνθρώπινο καὶ τὸ θεῖο, ἀλλὰ σχέσεων ἀνθρώπων μεταξύ τους καὶ μὲ σκοπὸ τὴν κοινὴ τους πρόοδο. Στὸ σύνολό του τὸ ἔργο τοῦ Βασιλειάδη φέρνει αὐτὴ τὴν καινούργια ἀντίληψη καὶ θὰ ἦταν ἄδικο νὰ σχηματίζαμε εἰκόνα θρησκευτικῆς διάστασης, ποὺ βέβαια γεννιέται μόνο μετὰ ἀπὸ μία ἐπιδερμικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔργο του. Τοῦ καταλόγισαν ὅτι «ἐκτρέπεται εἰς ἀσεβεῖς ἀποστροφὰς κατὰ τῆς θρησκείας, ἥτις διεδέχθη τὴν λατρείαν τῶν Ὀλυμπίων, ἐπισύρας μάλιστα διὰ τοῦτο τὰς αὐστηρὰς ἐπιπλήξεις τῶν κριτῶν τοῦ διαγωνισμοῦ»<sup>2</sup>. Βέβαια ἡ ἀρχαιολατρεία του ὑποτάσσει τὴν πίστη του. Γράφει στὴν εἰσαγωγή του στοὺς «Καλλέργας»: «Ὁ Ἕλλην εἶναι δημοκρατικὸς ὑπὲρ τὸ μέτρον, ὑπὲρ τὸ μέτρον ἐπιεικῆς. . . Θέλει νὰ εἶναι ἴσος ἐν μέσῳ τῶν ἀνθρώπων. Πέπεισμαι δὲ ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς ἐνεκοιλώθη τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ διέμεινεν αὐτὴ ἀκλόνητος λάτρις, οὐχὶ διότι ἐπειθετο εἰς τὰς ἀγίας τοῦ Εὐαγγελίου ἀληθείας τόσον, ὅσον διότι ἐβλεπε τὸν Υἱὸν τοῦ Ἀνθρώπου τοσοῦτον ἥπιον, τοσοῦτον ἐλεήμονα, τοσοῦτον μάλιστα τεθλιμμένον, τοσοῦτον ἅμα ταπεινόν, μηδέποτε λησμονῶν ὅτι αὐτὸς θεὸς ἔπλυνε τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν του»<sup>3</sup>.

Δημοκρατικὸς στοχαστὴς ὁ Βασιλειάδης θεωρεῖ τὸ «δημοκρατικὸ σύνταγμα τοῦ Χριστοῦ» μέσο ποὺ θὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ συμφιλίωσις τῶν ἐχθρῶν, ἡ ἔνωσις τῶν ἐναντίων, ἡ σύνθεσις τῶν ἀντιθέσεων. Χριστιανικὴ θρησκεία καὶ ρομαντισμὸς ταυτίζονται ἀπὸ τὸν Βασιλειάδη καὶ καταδικάζονται σὰν συζυγικὲς ἀφορμὲς τῆς ταπεινῆς καὶ ἀπαισιόδοξης συμπεριφορᾶς τῶν συγχρόνων του<sup>4</sup>. Ὁ Βασιλειάδης εἶναι ὁ δημοκράτης ποὺ ταραάζεται βαθιὰ ὅταν βλέπει ὅτι οἱ ιδέες τῆς ἀξιοπρεπῆς ὑπερηφάνειας, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος καταφρονοῦνται καὶ ὅτι οἱ θεμελιώδεις μοχλοὶ τοῦ κράτους, *ἐ κ κ λ η σ ἰ α* καὶ *π α ἰ δ ε ἰ α*, ἀντὶ νὰ ἀπαλύνουν, βαθαίνουν τὶς κοινωνικὲς ἀντιφάσεις.

Βέβαια ἡ ὅλη ἐποχὴ δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ φανατικὴ θρησκευτικό-

1. Πρβλ. Ἀλεξ. Ἐμπειρικοῦ, Ἡ ἐπίδρασις τῶν ἀνθρωπιστικῶν θεωριῶν εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν, ἔφημ. «Δημοκρατία», 1 Ἰανουαρ. 1926, σ. 3 (Ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ γαλλικὸ περιοδικὸ «Ἐδρώπη», τῆς 15 Ὀκτ. 1925).

2. Βλ. Χ. Ἀννινοῦ, Βασιλειάδης, Παπαρρηγόπουλος καὶ οἱ περὶ αὐτοῦς (Διάλεξι στὸν Παρνασσὸ τὸ 1914 στὴ σειρά τῶν «Διαλέξεων περὶ Ἑλλήνων ποιητῶν τοῦ 19 αἰῶνος» [= Παρνασσὸς 10 (1968) 502]).

3. Ἀπαντα III, σ. 20, 40 κλπ.

4. Ἀπαντα I, σ. ι' - ια' κλπ.

τητα. Τὸν κίνδυνο πού περνοῦσε τότε ἡ ἐκκλησία μαθαίνομε ἀπὸ ἐγγραφο πού ἔστειλε ἡ Ἱερά Σύνοδος, στίς 25 Φεβρ. 1874, πρὸς τὸν «Ἑλληνικὸ Διδασκαλικὸ Σύλλογο», ἕνα χρόνο περίπου μετὰ τὴν ἰδρυσή του : «Βεβαίως ἡ ἐκκλησία ὀρῶσα τὴν ὁσημέραι ἀνὰ πάσας τὰς τῆς ἡμετέρας κοινωνίας τάξεις ἐξαπλουμένην, ὡς μὴ ὄφειλε, ψυχρότητα καὶ θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν, ἧς ἔνεκα ἡ οὕτως ἀνατρεφομένη νέα γενεά, ἥκιστα ἔσεται ἀρμοδιά εἰς αἰσιώτερον τῆς πατρίδος μέλλον. . . , διὰ τοῦτο τὸ ἔργον τῆς ἐκπαιδεύσεως, μάλιστα τῆς τοῦ λαοῦ, οὐδενὶ ἄλλῳ ἀρμόζει μᾶλλον ἢ τ ο ῖ ς ἰ ε ρ ε ὕ σ ι ν »<sup>1</sup>. Σκληρῆ βέβαια ἡ θέση τοῦ Βασιλειάδη στὸ θέμα, ἀλλὰ ἡ γλώσσα τῆς ἀληθείας ὅταν εἶναι γιὰ τὰ «κοινὰ» συμφέροντα δὲν γνωρίζει συμβιβασμούς. Ἐκφράζεται ἔμμεσα ἡ γνώμη τοῦ Βασιλειάδη στὴν Ἱερά Σύνοδο μετὰ τὴν κριτικὴ τῆς «Βιβλιοθήκης τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγου» : «Ἀνάγκη εἰς ἐκάστην ἐστὶν νὰ παρακαθῆσθαι ἄλλος τις ἱερεὺς, ὄχι ὅπως ἕως σήμερον Ἰησοῦίτης ὑπὸ κουκουῶλαν θηριοτροφείον περιπατοῦν, ἀλλὰ βιβλίον γυμνόν, δέλτος σεμνὴ τῆς ἐπιστήμης καὶ ἀληθείας»<sup>2</sup>.

Ὁ Βασιλειάδης γίνεται δέκτης διεθνῶν ἀληθειῶν, σύμφωνα μετὰ τὶς ὁποῖες ἡ αὐξηση τῆς γνώσης καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς πολὺ εὐρύτερης ἀνακατανομῆς τῆς συνοδεύει μίαν τροποποίησιν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς : ἡ ὕ π α ρ ξ ῆ δὲν εἶναι πιά ἕνα πέρασμα πρὸς ἕναν ὑπερφυσικὸ κόσμον, ἀλλὰ βρίσκει τὴν δικαίωσίν της μέσα στὴν γῆινὴ δραστηριότητα<sup>3</sup>.

Δασκάλους στίς ἰδέες του ἔχει ἰδιαίτερα τοὺς γάλλους πολιτικοὺς - φιλοσόφους. Ἐνδεικτικὰ σταματοῦμε στὸν περίφημο γάλλο πολιτικὸ καὶ ἀκαδημαϊκὸ Prevost - Paradol (1829 - 1870)<sup>4</sup>, πού συχνὰ ἀναφέρεται στὸ ἔργο του.

1. Βλ. «Ἡ μεταρρύθμιση πού δὲν ἐγίνε» (Τεκμήρια ἱστορίας). Α' 1821 - 1894. Ἐπιμέλεια Ἀλέξης Δημαρᾶς (Ἐκδόσεις Ἑρμῆς), Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη. Ἀθήνα 1973.

2. Μία πολὺ καλὴ εἰκόνα τῶν «ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων» τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλειάδη, τῶν κρατικῶν συστημάτων ἀγωγῆς καὶ τῶν ἀπογοητεύσεων γιὰ τὰ ἀποτελέσματα μπορεῖ νὰ σχηματίσει ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀπὸ τὸ παραπάνω βιβλίον τοῦ Ἀλέξη Δημαρᾶ. Ἰδιαίτερα στὴ σελ. 212 (1872), ἀπὸ τὴν ἐκθεση τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων : «Ἡ παρούσα κατάστασις τῶν δημοτικῶν ἡμῶν σχολείων ἀφήνει, κύριοι, τὸ ἔθνος ἀνευ ἀγωγῆς. Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ τὰ γυμνάσια ἡμῶν, ὡς νῦν ἔχουσιν, ὠθοῦσιν αὐτὸ εἰς τὴν ἡμιμάθειαν. Τὸ δὲ Πανεπιστήμιον, ζητοῦν νὰ οἰκοδομήσῃ ἐπὶ τῆς ἄμμου ἢ ἐπὶ τῆς ἰλῶς καὶ εὐχερῶς διασκορπίζον ἀφθονα τὰ διπλώματα αὐτοῦ, ἀναβιβάζει εἰς τὰς ἐνωτέρας κοινωνικὰς βαθμίδας ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπαιδαγωγῆτον καὶ ἡμιμαθὲς πλῆθος. . . Ἄλλοι δὲ διὰ χάριτος ἢ πολλάκις καὶ δι' ἀπειλῆς ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν προαγόμενοι, γοργῶ βήματι φθάνουσιν εἰς τὰ πανεπιστημιακὰ ἐδῶλια, ἀνίκανοι νὰ φέρωσι τὸ βαρὺ τῆς ἐπιστήμης φορτίον». Βλ. τὴ θέση πού πῆρε ὁ Βασιλειάδης στὴν κριτικὴ του γιὰ τὴ «Βιβλιοθήκην τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Συλλόγου».

3. Ἄπαντα IV, σ. 455 - 462, 467. Ἰ σ. ιε' κλπ.

4. Prevost-Paradol Lucien Anatole (1829 - 1870). Γάλλος πολιτικὸς καὶ δημοσιογράφος, πολιτικὸς χρονογράφος τῆς ἐφημερίδος τῶν Συζητήσεων, πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας

Είπαμε ότι πνεύμα κοινωνικής (σοσιαλιστικής) δημοκρατίας καθορίζει το δρόμο του έργου του. Είναι υπερήφανος κοσμοπολίτης, δεν καταγίνεται με τα έπουςιάδη. Το διευκρινίζει ο ίδιος στον Πρόλογο της συλλογής «Εικόνες και Κύματα»: «**Ημείς τουλάχιστον γράφοντες τās “Εικόνες” έφανταζόμεθα την ανθρωπότητα σύμπασαν, κατά συνέπειαν δεν ήτο δυνατόν νά εικονίσωμεν ρωπογραφίαν. Ναι, ή ζώσα και αληθής ποιήσις είναι υπερήφανος, μεγαλοπρεπής, κοσμοπολίτις.**»

Ή αναζητεί στο ποιητικό και κυριότερα στο πεζό έργο του — θεατρικό, διηγηματικό, κριτικό, δοκιμογραφικό — το ιδανικό κράτος στο όποιο ή εργασία και τα κέρδη θά μοιράζονται με ισότητα. Έτσι δεν θά έχουμε αποτελέσματα αντίθετα τών αρχικών προθέσεων, όπως συνήθως συμβαίνει, με την υπερβολική επιδίωξη του πλούτου και ταυτόχρονα θά καταργηθούν και οι ταξικές διαφορές, που γεννά ή φιλαντία του πλούσιου και ή φιλοδοξία του ισχυρού. «**Όλοι είμαστε σ υ ν ο δ ο ι π ό ρ ο ι . Σέ σχόλιο, που γράφει ο ίδιος ο Βασιλειάδης στο ποίημά του «Είς νεάνιδα πτωχήν», μεταξύ άλλων λέει :** «**Ω ιδιοτροπία του ανθρώπινου βίου! σήμεραν ή έπαυξις τών αναγκών καλείται πρόοδος, καλείται πολιτισμός . . . Καταργούσι τὰ πεπολιτισμένα έθνη τόν πολιτικόν θάνατον, αλλά μήπως ή πτωχεία δεν είναι πολιτικός θάνατος, και έτι πρός; Δεν είναι; . . . Η κοινωνία και οι νόμοι συνήλθον ίνα περιφρουρήσωσι τόν ισχύοντα, ίνα βιώσιν ευφρόσυνοι και αλώβητοι οι πλουτούντες, ούχι όμως και νά εγείρωσι την δυστυχίαν' αυτή ως εγερθή μόνη της . . . Και έως πότε θά διαρκέση ο συρμός της κοινωνίας ούτος, ή έκτρωσις αυτή της φιλαντίας του πλουσίου και της φιλοδοξίας του ισχυρού, ο διαιρών τους αδελφούς ανθρώπους εις τάξεις και τίτλους; Έλπίζωμεν ότι ή κοινωνική πορεία του κόσμου θέλει αλλάξει τρεπομένη επί τὰ βέλτιστα, όταν αι γυναίκες λάβωσι μέρος εις την πολιτείαν τών εθνών . . . Έλεημοσύνην, καρδία ευγενείς, υπέρ τών άτυχών και αδυνάτων συνοδοιπόρων του βίου τούτου!»<sup>1</sup>.**

Ο ανθρωπισμός του είναι φανερό ότι έχει σοσιαλιστικό χαρακτήρα και σαν χρέος του προβάλλει ο άγώνας για την αποκατάσταση της κοινωνικής ισότητας<sup>2</sup>. Αναφέρεται περιστασιακά στην «Κοιμόυνα τών Παρι-

---

στις ΗΠΑ (1870), και άκαδημαϊκός. Αυτοκτόνησε όταν ή Γαλλία εκήρυξε τόν πόλεμο κατά της Πρωσίας (19 Σεπτ. 1870). Από τὰ έργα του αναφέρουμε τὸ «Δοκίμια πολιτικής και φιλολογίας (1859 - 1863)».

1. «Είς νεάνιδα πτωχήν».

2. Σχετικά με τή φιλάνθρωπη επίδειξη θά ήθελα νά τονίσω ότι είναι άστοχο νά εϋθυγραμμίζουμε τίς επικλήσεις του Βασιλειάδη πρὸς τοὺς «εὐπλοῦτους» Ἀθηναίους και τίς αἰτήσεις έλεημοσύνης που έκφράζει στα έργα του, με την πλαστή και άγονη αισθηματολογία τών συγχρόνων του ρομαντικῶν (Παράσχου, Παπαρρηγόπουλου). Ἡ πρόσκληση σέ έλεημοσύνη πρὸς τὸ «φτωχὸ» και «όρφανὸ» ἀπὸ τόν Βασιλειάδη προβάλλει σαν κοινωνικό

σίων» τὸ 1871 καὶ ὑποβάλλει φιλελεύθερες «κοινωνιστικὲς» δημοκρατικὲς ἰδέες γιὰ τὴν Ἑλλάδα : «Ἐν Γαλλίᾳ ὁ κ. Εὐγένιος Ποατοῦ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1857 ἐν τῷ στεφθέντι συγγράμματί του *Du roman et du théâtre contemporain* προέλεγε φωνῆ ἱερᾶ καὶ μεγάλη τὸ ἀφευκτον μέλλον τῆς πατρίδος του καὶ προεφῆτευεν ἐν Γαλλίᾳ τὴν ἠθικὴν ἐκείνην ἀναρχίαν, ἣτις ἦλθε ταχύτερον μάλιστα παρ' ὅσον ὁ βαθύνους πατριώτης ἐσκέφθη, ἦλθεν ἀνιδρύσασα ὡς βασιλείαν τὸ χάος καὶ ὡς διοίκησιν τὴν *Commune!*»<sup>1</sup>.

Βέβαια, οἱ ἰδέες τοῦ Βασιλειάδη ἀπροκάλυπτα καὶ μὲ δξύτητα διατυπωμένες πάντα εἶναι προκλητικὲς καὶ ἀνησυχητικὲς, ὅμως αὐτὲς κάθε φορὰ διακρίνουν τοὺς «πρωτοπόρους» τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐποχῆς. Ἀνάμεσα σαυτοὺς θὰ πρέπει νὰ πάρει τὴ θέση του καὶ ὁ Βασιλειάδης καὶ νὰ θεωρηθεῖ πρόδρομος τοῦ Κ. Θεοτόκη καὶ συνεχιστῆς τῶν ἔθνοφωτιστικῶν πολιτικῶν ἰδεῶν τοῦ Κοραῆ, καθὼς καὶ πιστὸς δέκτης τῶν ἰδεῶν τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας». Λαός, δημοκρατία, ἐλευθερία, δουλεία, κληρος, τυραννία, ταξικὲς διακρίσεις ἀσυνέπεια ἡγεσίας, εἶναι θέματα, πού, ὅπως μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε, ἐπανειλημμένα ζαναγουρίζουν στὸ ἔργο του.

Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει τὸ γλωσσικὸ ἔνδυμα τῶν ἰδεῶν του, σημεῖο πού ἐξαντλεῖ ἀπαράδεκτα τὴν κριτικὴ τοῦ ἔργου του μέχρι σήμερα, ἀλλὰ ἡ φωνὴ τοῦ ἔργου του, πού εἶναι ὁ ὑγιέστερος σὲ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο δυτικὸς ρομαντισμὸς, μεταγγισμένος μέσα στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι. Καὶ αὐτὸ χωρὶς τὴν παραμικρὴ στιγμὴ λήθης ἢ «φρόνιμης» ὑπαναχώρησης στὴ ζωὴ του καὶ στὸ ἔργο του.

Ἡ προκατάληψη γιὰ τὴ γλώσσα δὲν εἶναι ὀρθὸ νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ παρασύρει τὴν κριτικὴ σὲ δογματικούς ἀφορισμούς. Εἶναι γνωστὴ ἀλλὰ καὶ μεροληπτικὴ ἡ θέση τῶν δημοτικιστῶν : «Πρὶν τὸ δημοτικιστικὸ κίνημα, οἱ διανοούμενοί μας ἀφωσιωμένοι στοὺς ἀρχαίους προγόνους πολὺ λίγο ἐνδιαφε-

---

χρὸς καὶ πηγάζει ἀπὸ τὴν πεποίθηση, ὅτι στὸν φτωχὸ κρύβεται ὁ τίμος ἐργάτης τοῦ μέλλοντος. Ἡ «Μοσχομάγκα τῶν Ἀθηνῶν» θὰ εἶναι ἡ αὐριανὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ δὲν χαρίζει λεπτὰ μὲ ἑράνους, ἀλλὰ ἐμπνέεται τὴ θεμελίωση σχολείου καὶ στὸ σχολεῖο αὐτὸ δημιουργεῖται καὶ ταμειυτήριον γιὰ τὴν κατάθεση τῆς ἀτομικῆς περιουσίας τοῦ κάθε «μάγκα», ἐλάχιστης στὴν ἀρχὴ καὶ σεβαστῆς ἀργότερα. Ἡ ἐλεημοσύνη στὸ φτωχὸ δὲν περιορίζεται στὴν κατὰ καιροὺς ἱκανοποίηση τῶν βιολογικῶν του ἀναγκῶν, ἀλλὰ πηγάζει ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένον κοινωνικὸ πρόγραμμα πού ἀκολουθεῖ ὁ Βασιλειάδης μὲ συνέπεια στὰ λίγα δυστυχῶς χρόνια τῆς ζωῆς του. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι τὸ πνεῦμα πού γέννησε τὴς «Σχολὲς τοῦ Παρνασσοῦ» βρῆκε τὴν ἐμπράγματι ἐκφρασὴν του σὲ ἓνα μαθητὴ πού ἀποφοίτησε ἀπὸ αὐτὲς, τὸ Σπυρ. Τσαγκάρη, καὶ πού ἔγινε ὁ ἱδρυτὴς τῶν πρακτορείων τοῦ Τύπου στὴν Ἑλλάδα. Ἐτσι ἡ πνευματικὴ κληροφύραση τῆς μικρῆς κοινωνίας τῶν ἀπόρων ἐφευγε ἀπὸ τὴς Σχολὲς γιὰ νὰ καλύψει ὅλη τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία μὲ τὴν κατάλληλη διάδοση τῶν μέσων κοινῆς ἐνημέρωσης, τῶν ἐφημερίδων.

1. Ἄπαντα IV, σ. 458.

ρόντανε για τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ ζωὴ»<sup>1</sup>. Μὰ ὁ λόγος ἀκριβῶς ποῦ σ' αὐτὴ τὴ μελέτῃ τονίζουμε τὴν ἰδιαίτερη ἀτομικότητα τοῦ Σπ. Βασιλειάδη — ποῦ ἦταν καὶ ἀφοσιωμένος στοὺς ἀρχαίους προγόνους καὶ ἔγραφε καθαρεύουσα — εἶναι πῶς σὲ ὅλο τὸ ἔργο του, κριτικὸ καὶ λογοτεχνικὸ ἐκφράζεται καίρια ὄχι μόνο ἢ σύγχρονη πρὸς αὐτὸν ἑλληνικὴ ζωὴ, ἀλλὰ ἐνυπάρχει καὶ ὁ προφητικὸς δραματισμὸς τῆς μεταγενέστερης καὶ μάλιστα πάνω ἀπὸ ἑκατοντάχρονης καὶ σύγχρονης σὲ μᾶς πιά ἑλληνικῆς ζωῆς. Καὶ νομίζουμε πῶς σωστά ὁ Ι. Ζερβὸς στὸν πρόλόγὸ του στὴν ἔκδοσιν τῶν Ἀπάντων τοῦ Βασιλειάδη ἀπὸ τὸν ἑκδοτικὸ οἶκο Φέξη, τὸ 1915, καταλογίζει ἑλλειψὴ ἀμεροληψίας καὶ φωτισμένης κριτικῆς ἰκανότητας σὲ ὅσους πιστεύουν ὅτι κύριον ἐλάττωμα τῶν ποιητῶν τῆς ρομαντικῆς σχολῆς ἦταν ἢ «γλῶσσα, σχολαστικὴ καὶ πλημμελὴς καθαρεύουσα»<sup>2</sup>. Μὲ μόνο κριτήριον τὴ γλῶσσα θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγνοήσουμε σύμπασα τὴ λογοτεχνία μας πρὶν ἀπὸ τὸ δημοτικιστικὸ κίνημα, καὶ ἀκόμη καὶ τὸν Κάλβο, τὸν Παπαδιαμάντη, τὸν Ροῖδη. «Δὲν ἀποτελεῖ, συνεχίζει ὁ Ζερβός, ἢ γλωσσικὴ μορφή τὴν λυδῖαν λίθον τῆς ἀξίας ἐνὸς συγγραφέως μας, ὅπως εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων ἀπλοϊκῶς οἱ φανατικοὶ πιστεύουν»<sup>3</sup>. Ὁ Παλαμᾶς ὁμῶς ἐπιμένει «τὸ ἐμπόδιον ἦτον ἀπλούστατα ἢ χρῆσις τῆς καθαρευούσης ὡς γλώσσης τῆς ποιήσεως»<sup>4</sup>. Ὁ Βασιλειάδης, ὅπως διαπιστώνει ὁ μελετητὴς τοῦ ἔργου του καὶ θεωρητικὰ ὑποστήριξε τὴ δημοτικὴ, σὰ γλῶσσα τοῦ Λαοῦ, μὲ τρόπο ἐπαναστατικὰ πρωτόγνωρο γιὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐποχῆς καὶ ἀπόδειξιν ἔδωσε τῆς μεγάλης ἰκανότητάς του νὰ χειρίζεται τὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ τὸ δημοτικὸ μέτρο, τὸ 15σύλλαβο, στὰ λίγα, δυστυχῶς, ποιήματά του στὴ δημοτικὴ<sup>5</sup>. Ὁ θάνατος δὲν τὸν ἄφησε νὰ προχωρήσει στὸν καινούργιον του δρόμον καὶ τὰ ἀριστουργηματικὰ στὴν καθαρεύουσα δημιουργήματά του μᾶς ἀφαιροῦν λίγο ἀπὸ τὴν ἡδονὴ τῆς γλωσσικῆς ἐπαφῆς.

Γιὰ νὰ κατορθώσουμε νὰ περάσουμε στὴν οὐσιαστικὴ καὶ βαθύτερη προσφορὰ τοῦ ἔργου τοῦ Βασιλειάδη θάπρεπε νὰ τὸν παρακολουθήσουμε στὶς ποικίλες ἰδέες του, ποῦ ὥστόσο ἔχουν ἐνιαῖον χαρακτῆρα, ὅπως αὐτὲς

1. Γιώργος Θεοτοκάς, Ἐλευθέρου Πνεύμα, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρῆς (Ἐκδόσεις Ἐρμῆς), Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, σ. 13.

2. Λογοτεχνικὴ Βιβλιοθήκη Φέξη. Σ. Βασιλειάδου, Ἀττικαὶ Νύκτες. (Τὰ Ἀπαντα) Ἐκδόσεις Τρίτη... Ἐν Ἀθήναις 1916, σ. δ' [Δὲν εἶναι βέβαια Ἀπαντα].

3. Ὁ.π.

4. W. Πρὸ πενήντα χρόνων, ὅ.π., μ' αὐτὸ τοῦ τὸ ἄρθρον ὁ Παλαμᾶς ἀναμφισβήτητα στιγματίζεται ὡς «κριτικὸς». Ἡ περίπτωση τοῦ Βασιλειάδη μᾶς δημιουργεῖ ὑποψίες γιὰ τὸ «ἄθος τοῦ κριτικοῦ λόγου» τοῦ Παλαμᾶ, ποῦ ὥστόσο καὶ πρόσφατα ὑποστηρίχθηκε σὲ μελέτῃ γιὰ τὸν Παλαμᾶ, ὡς «κριτικὸ» καὶ ἰδιαίτερα κριτικὸ τοῦ Σολωμοῦ. Βλ. : Κωστής Παλαμᾶς : Διονύσιος Σολωμός. Ἐπιμέλεια Μ. Χατζηγιακουμῆς. (Ἐκδόσεις Ἐρμῆς). Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα σ. 13.

5. Ἀπαντα III, σ. 84 - 87, 49 - 51, 17 - 19, 143 - 144.

διατυπώνονται με οξύτητα ή συχνά διαφαίνονται, εκτός από το υπόλοιπο έργο του, ακόμη και στα σχόλια που προηγούνται ή ακολουθούν σε αρκετά μεγάλα μέρη αυτού. Η εργασία όμως αυτή δεν είναι δυνατόν να συμπληρωθεί σε μία σύντομη ανακοίνωση γι' αυτό περιοριστήκαμε στη σχηματική διατύπωση, που πρέπει όμως να βρεί την πλατύτερη ανάπτυξη. Θα άρκεσθούμε, λοιπόν, για τώρα στην προσθήκη ελαχίστων ακόμη παρατηρήσεων με την έλπίδα στο μέλλον να ολοκληρωθεί ή σημερινή απόπειρα.

Ο Βασιλειάδης στα όκτώ χρόνια της δημιουργικής ζωής του (1866-1874) προσπαθεί να άπαλλαγεί ο ίδιος από τη στατικότητα της εποχής του και άργότερα να την μεταβάλει, και γι' αυτό καυτηριάζει ο,τι θεωρεί υπεύθυνο, το ροματισμό<sup>1</sup>, τον κληρο<sup>2</sup>, το εκπαιδευτικό σύστημα — ή μάλλον το χάος που επικρατεί στα εκπαιδευτικά θέματα —, την κυβερνητική συμπεριφορά, την κοινωνική ύποκρισία, τις έπιτροπές των ποιητικών διαγωνισμών<sup>3</sup>. Αυτά έπιβεβαιώνονται από τη βαθύτερη έλαφή με το έργο του ποιητή, που πιστεύω να δικαιώνουν και τις κρίσεις μου γι' αυτόν και να μου δίνουν το δικαίωμα να προτείνω στον Πατραϊκό Λαό, να τοποθετήσει την ώραιότατη μορφή του Βασιλειάδη στην κεντρικότερη πλατεία της πόλεως των Πατρών και έδω μέσα επίσης στην Διακίδειο Σχολή, που είναι ή θέση της δίπλα και ισάξια (άν και στο θεατρικό έργο κατά πολύ άνωτερη) στο άλλο πολύτιμο γέννημα της Πατραϊκής γής, τον Παλαμά. Και πρέπει να είναι υπερήφανη ή Πάτρα που έδωσε στο Πανελλήνιο δύο κορυφαίες μορφές των ελληνικών γραμμάτων, τον Παλαμά στην ποίηση και τον Βασιλειάδη στο θέατρο. Ο Βασιλειάδης έχει όλα τα έφοδια για να μη πεθάνει ποτέ. Και στους καιρούς μας, φέτος μετά από αιώνα, ως αναζητήσει ο ελληνικός Λαός μέσα στο έργο του έθνοφωτιστή συγγραφέα Βασιλειάδη τους δρόμους για την πορεία που άρχισε με το Φεραίο, τον Κοραή, τον Άνώνυμο της Έλληνικής Νομαρχίας και που ακόμη δεν μπόρεσε να φτάσει. Η έλλειψη της διαδοχής εκείνων άνάγκασε τον Έλληνισμό να βηματίζει επί τόπου ή και να αναπαύεται.

Δέν θα ήταν υπερβολή, αν έλεγα, ο,τι ή θέση του επάξια είναι και μπροστά στο σχολείο και μπροστά στην εκκλησία, συνήγορος αυτός, των λιγότερο προνομιούχων, του Λαού, στράφηκε πάντα ένάντιος στο άδικο και έμπνεύσθηκε το «κοινωνικό Εύαγγέλιο» ένάντια σε κάθε κυρίαρχη τάξη.

Άναμορφωτής των παραμορφώσεων της άστικής κοινωνίας. Πάντοτε άκάματος, έβαλε με το παράδειγμά του και το έργο του ένα δρόσημο στο δρόμο προς την έλευθερία. Έλευθερία άπέναντι σε κάθε καταναγκασμό,

1. Άπαντα I, σ. ξε' - ξε', οα' - οβ' λδ' κλπ.

2. Άπαντα III, σ. 20, 40 κλπ.

3. Άπαντα IV, σ. 166.

δποιο σχήμα και άν φέρνει<sup>1</sup>. Είπε : «Τό μέλλον τών παιδιών κείται εις τάς χείρας τών άνδρῶν». Δέν πρόλαβε νά άνδρωθει, πέθανε στα 29 του χρόνια. 'Η βαθειά του αυτογνωσία στα 26 μόλις χρόνια τής ζωής του τόν οδηγεί στην προφύλαξη τών άφελών του μέλλοντος : «'Ο ποιητής άποκαλύπτει νέον και άγνωστον κόσμον· διά τουτο, άν δέν έννοηται, δίκαιον και εύγενές είναι νά μήν ύβρίζηται»<sup>2</sup>.

Άς τόν μελετήσουμε καλύτερα· τό έργο του άνήκει στο ιδεολογικό θησαυροφυλάκειο του Έλληνισμού. 'Ο Βασιλειάδης ζεί παρά τό μειονέκτημα τής γλώσσας. Άς μου έπιτραπεί ή βλασφημία, δέν ξέρω πόσο θά ζούσε ό Παλαμάς χωρίς τη δημοτική.

Και θά μου έπιτρέψετε νά κλείσω αυτή την ανακοίνωση με δύο στίχους από τό «'Ελεγείο» του Άχ. Παράσχου στο Βασιλειάδη :

*Γουπετήσατε, και μη επάνω έγερθήτε,  
άν δέν τό άνεγείρετε και ζώντα τόν ιδήτε!*

Άθήνα - Πάτρα, Δεκέμβρης 1973.

---

1. Θα πρέπει νά γίνει λαϊκή έκδοση τών κριτικών του τουλάχιστον δοκιμίων και μελετών. Στο Βασιλειάδη άρχαίος κόσμος, δημοτικό τραγούδι, θεατρικό έργο, ποίηση, παίρνουν τελείως συγχρονισμένες διαστάσεις και άγνωστες για την ελληνική σκέψη του καιρού εκείνου. 'Ο σημερινός μελετητής, άν κάνει τη σύγκριση στην έρμηνεία του δράματος από τόν Thompson και από τό Βασιλειάδη, θά βρεθεί μπροστά σε έκπλήξεις. Βλ. George Thompson, 'Η άρχαία ελληνική κοινωνία. Τό προϊστορικό Αιγαίο. Μετάφραση Γιάννη Βιστάκη (Έκδοτικόν 'Ινστιτούτον Άθηνών), Άθήνα 1954. Το υ Ι δ ι ο υ, Διαλέξεις για τόν Άρχαίο ελληνικό πολιτισμό. 'Η γένεση τής τραγωδίας κλπ. (Έκδοτικόν 'Ινστιτούτον Άθηνών), Άθήνα 1962.

2. 'Από τόν «Πρόλογο» στις «Εικόνες και Κύματα».

## Η ΚΥΠΡΟΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΩΔΑΣ ΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ

Εἰς πέντε χωρία τῶν ᾠδῶν του ὁ Κόιντος Ὀράτιος Φλάκκος (Q. Horatius Flaccus) ἀναφέρει τὴν ἑλληνικὴν<sup>1</sup> νῆσον Κύπρον ἐν συνεχεῖ ἀναφορᾷ πρὸς τὴν θεότητα τῆς Παφίας Ἀφροδίτης<sup>2</sup>, εἰς ἕκτον δ', ἐξ ἴσου χαρίεν καὶ σπουδαῖον, μνημονεύει τὸν ἀποικισμὸν τοῦ μυθικοῦ ἥρωος Τεύκρου εἰς τὴν ἐτέραν σημαντικὴν πόλιν τῆς νήσου, Σαλαμίνα<sup>3</sup>.

Ἡ τοσαύτη ἀναφερομένη μεσογειακὴ νῆσος, ἡ ἀποκαλουμένη ὑπὸ τοῦ Ὀρατίου *dilecta*<sup>4</sup> καὶ *beata*<sup>5</sup>, ἡ προσαρτηθεῖσα τὸ ἔτος 58 π.Χ. καὶ μέχρι τοῦ 395 μ.Χ. διατελέσασα ρωμαϊκὴ ἐπαρχία<sup>6</sup>, δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖον, ὅτι συνεχῶς εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ὀρατίου συνδέεται πρὸς τὴν Ἀφροδίτην· ἡ θεὰ προσδίδει εἰς τὴν νῆσον τὴν ὄνειρώδη ἀγλὸν τοῦ μύθου καὶ τὴν δροσερὰν φυσικὴν ὀφαιότητα, τὴν ὁποίαν κατ' ἐξοχὴν ἐκείνη ἐνσαρκώνει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φαντασίαν. Δύναται, ὅμως, νομίζομεν, καὶ ἕτερος λόγος, πολιτικὸς παρὰ τὸν ποιητικόν, νὰ ἐνυπάρχη εἰς τὴν μνειάν τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὰς ᾠδὰς τοῦ Ὀρατίου· ὁ ὕμνητὴς τῆς νέας τάξεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου δὲν παρέλειψε νὰ ὑμνήσῃ μὲ τὴν λύραν του καὶ τὴν γενέτειραν

1. Ἀναλόγους μελέτας διὰ τὸν ἑλληνικὸν χῶρον παρὰ Λατίνοις ποιηταῖς βλ. L. Alfonsi, Ἡ Ἑλλάδα στὸν Βιργίλιο (μτφρ. Κ. Ἀλέπη), Παρνασσός 4 (1962) 187-201· Κ. Χ. Γρόλλιου, Ὀράτιος· ὁ ἑλληνικώτατος ποιητὴς. Ἀθήνα 1969 (= Ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν Λατίνων, 2)· Γ. Α. Τουρλίδου, Σύμμεικτα Λατινικά. Ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 13-18 : «Ὁ Ἑλικὸν παρ' Ὀρατίου»· Ἰω. Γ. Ταϊφάκου, Λακωνικά παρ' Ὀρατίου. Ἐν Ἀθήναις 1971, σσ. 3-8.

2. Carm. I 3, 1. 19, 10. 30, 1-2· III 26, 9. 28, 13-15.

3. Αὐτ. I 7, 29.

4. Αὐτ. I 30, 2.

5. Αὐτ. III 26, 9· συνήθως οἱ ὑπομνηματογράφοι συνάπτουν ἐδῶ τὸ σχόλιον τοῦ Ἐδσταθίου, Εἰς Διον. Περιηγ. 508 : «ὀλβιώτατοι δὲ νησιωτῶν οἱ Κύπριοι διὰ τὸ θαλατοκρατῆσαι».

6. J. Marquardt, Römische Staatsverwaltung I. Leipzig<sup>2</sup> 1881 (= Handb. der röm. Alterthümer, 4), σσ. 390-392· G. Hill, A history of Cyprus. I : To the conquest by Richard Lion Heart. Cambridge 1949, σσ. 226-256. A. H. M. Jones, The cities of the eastern Roman provinces. Oxford<sup>2</sup> 1971, σσ. 363-373.



θεάν (*Venus Genetrix*)<sup>1</sup> τοῦ οἴκου τῶν Ἰουλίων, οἱ ὅποιοι διετείνοντο, ὅτι κατήγοντο ἐκ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Ἰούλου<sup>2</sup>. Τοῦτο μάλιστα δημοσίᾳ διεκήρυξεν ἐν ἀρχῇ τῆς σταδιοδρομίας του ὁ Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ: *a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra*<sup>3</sup>. Τὸν ἐκ τῆς θείας ταύτης γενεᾶς καταγόμενον Ὀκταβιανὸν Αὐγούστον ὡς θεὸν ὕμνησεν εἰς τὰς ᾠδὰς του ὁ Ὀράτιος<sup>4</sup>.

Τὴν θεάν Ἀφροδίτην εἰς τέσσαρα μὲν χωρία τῶν ᾠδῶν συνδέει μεθ' ὀλοκλήρου τῆς νήσου ἀδιακρίτως, εἰς δύο δὲ μετὰ τῆς πρωτευούσης πόλεως Πάφου, ἡ ὁποία εἰς ἐπιγραφὰς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καλεῖται *Σεβαστὴ Κλαυδία Φλαυία Πάφος, ἡ ἱερὰ μητρόπολις τῶν κατὰ Κύπρον πόλεων*<sup>5</sup>. Ρητέον ἐνταῦθα, ὅτι δι' ἰδιαιτέρων δεσμῶν συνδέεται μετὰ τῆς Πάφου καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ Αὐγούστος. Μεταγενέστερα βεβαίως τῶν ᾠδῶν τοῦ Ὀρατίου εἶναι τὰ ἐφεξῆς ἀναφερόμενα ἐνταῦθα γεγονότα, ἐρμηνεύουν ὁμως αὐτὰς εἰς τὸ ἐν γένει πολιτικὸν κλίμα τῶν Αὐγουστείων χρόνων καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ

1. Svet. Iul. 61,1. 78,1. 84,1. — Εἰς τὴν γένεσιν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης ἀναφέρεται καὶ χαρακτηριστικὸν τῆς θεολογίας τοῦ Λουκανοῦ χωρίον (VIII 458 - 459):

Undae diva memos Paphiae — si numina nasci  
credimus aut quamquam fas est coepisse deorum.

Διακρίνεται, νομιζόμεν, ἐνταῦθα ὑπαινιγμὸς εἰς βάρος τῆς θείας καταγωγῆς τῶν Ἰουλίων - Κλαυδίων, γνωστῆς οὐσης τῆς θέσεως τοῦ ποιητοῦ ἐναντι τῆς πολιτικῆς πραγματικότητος τοῦ καιροῦ του, περὶ ἧς βλ. G. K. G r e s s e t h, *The quarrel between Lucan and Nero*, CPh 52 (1957) 24 κέ. Σημειοῦμεν πάντως, ὅτι ὕπῃρχον εἰς τὴν λατινικὴν λογοτεχνίαν καὶ ἀσεβεῖς περὶ τῆς θεᾶς ἀπόψεις, ὡς λ.χ. τὰ παρ' Ἐννίῳ, ἐν Euhemerus s. *Sacra Historia* (fr. 142 - 145 V<sup>3</sup> = Lact. Inst. I 17,9): *Prima... artem meretriciam instituit auctorque mulieribus in Cypro fuit uti vulgo corpore quaestum faceret; quod idcirco imperavit ne sola praeter alias mulieres inpudica et virorum adpetens videretur*. Πβ. ὅσα γράφει ὁ Ἀλεξίς, FGtHist 539 F 1, περὶ τῆς Σαμίας Ἀφροδίτης, κατασταθείσης ὑπὸ ἄττικῶν ἐταιρῶν.

2. Vell. Pat. II 41,2: *Hic (sc. Caesar) nobilissima Iuliorum genitus familia et, quod inter omnis antiquitatis studiosos constabat, ab Anchise ac Venere deducens genus*. Πβ. Verg. Aen. I 286, VI 789 - 790· Ov. Met. XV 843 - 846. — Διὰ τὴν Ἀφροδίτην ἐν Ρώμῃ βλ. R. Schilling, *La Vénus romaine*, REL 20 (1942) 44 - 46· A. Wlosok, *Die Göttin Venus in Vergils Aeneis*. Heidelberg 1967 (= Bibliothek der klass. Altertumswiss., B 21).

3. Svet. Iul. 6,1.

4. Βλ. D. Norberg, *La divinité d'Auguste chez Horace*, Eranos 49 (1945) 389 κέ· J. Aymard, *La politique d'Auguste et l'ode III 4 d'Horace*, Latomus 15 (1956) 26 - 36. Πβ. D. Pippidi, *Le numen Augusti*, REL 9 (1931) 83 - 112.

5. IGRR III 937, 939, 947· SEG VI 810. Πβ. Marquardt, ἔ.ἀ., σ. 392· Hill, ἔ.ἀ., σ. 232. 2· J. S. Reid, *The municipalities of the Roman empire*. Cambridge 1913, σ. 367· T. R. S. Broughton, *Roman Asia Minor*, ἐν T. Frank (ed.), *An Economic survey of ancient Rome*. IV. Baltimore 1938, σ. 743.

αυτοκράτορος ακολουθουμένης πολιτικής. Ούτω, κατὰ μαρτυρίαν Δίωνος τοῦ Κασσίου *Παφίους τε σεισμῶ πονήσασσι καὶ χρήματα ἐχαρίσατο καὶ τὴν πόλιν Αὐγουσταν καλεῖν κατὰ δόγμα ἐπέτρεψε* (15-13 π.Χ.)<sup>1</sup>. Ἡ εὐνοϊκὴ αὕτη μεταχειρίσις τῆς πόλεως καί, κυρίως, ἡ ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τῆς *Σεβαστῆς - Augusta*, παρέχει ἐνδειξίν τινα, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ εἰπώμεν, ὅτι εἰς τὰς μεταξὺ τοῦ αυτοκράτορος καὶ τῆς κυπριακῆς πόλεως πολιτικὰς σχέσεις καταλλήλως προεβάλλετο ὑπὸ τῆς τελευταίας ἢ ἐκ τῆς ἐπιχωρίας θεᾶς Ἀφροδίτης καταγωγή τῆς Ἰουλίας γενεᾶς καὶ οἱ μέσῳ ταύτης ὑπάρχοντες δεσμοὶ τοῦ Αὐγούστου μετὰ τῆς Πάφου. Τὰ ἀρχαιολογικὰ εἰρημίματα δὲν διαφωτίζουν ἐπαρκῶς τὸ πρᾶγμα· εὐρέθησαν ἀγάλματα Λιβίας καὶ Ἀγρίππα, ἀφιέρωμα εἰς Γάιον Καίσαρα ἐν Πάφῳ<sup>2</sup> καὶ εἰς Αὐγουστον, ὅπωςδῆποτε πρὸ τοῦ 12 π.Χ., τὸ ἐνδέκατον μιλίαιον τῆς ὁδοῦ Πάφου - Κουρίου<sup>3</sup> καὶ ἄγαλμα τῆς Ἰουλίας μᾶλλον ὡς θεᾶς Σεβαστῆς<sup>4</sup>. Ἀκολουθοῦν ἀφιέρωματα εἰς Τιβέριον καὶ ἄγαλμα αὐτοῦ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀφροδίτης<sup>5</sup>.

Ἡ σπουδαιότερα ὅμως πολιτικὴ ἐκδήλωσις τῶν Παφίων εἶναι ἡ ἐπὶ Αὐγούστου, περὶ τὸ 15 π.Χ., μετατροπὴ τοῦ ἡμερολογίου αὐτῶν καὶ ἡ μετονομασία τῶν μηνῶν διὰ νέων ὀνομάτων, ληφθέντων ἐκ τῶν κύκλων τῆς Ἰουλίας γενεᾶς. Εἰς τὴν νέαν ὀνοματοθεσίαν παρακολουθεῖ τις ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν γενεαλογίαν τῆς gens Iulia, ἀπὸ τῆς Ἀφροδίτης μέχρι τοῦ Δρούσου<sup>6</sup>: Ἀφροδίσιος (Μάιος), Ἀγχισαῖος, Ῥωμαῖος, Αἰνεαδαῖος, Καπιτώλιος (Σεπτέμβριος), Σεβαστός, Ἀγριππαῖος, Λιβαῖος, Ὀκτάβιος, Ἰουλαῖος, Νερωναῖος, Δρουσαῖος. Ἀναθεώρησις ὅμως τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἐκρίθη ἀναγκαῖα ὑπὸ τῆς πόλεως μετὰ τὰς ποικίλας περιπετείας, αἱ ὁποῖαι συνέβησαν ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Αὐγούστου. Ἐθεωρήθη τότε σταθερωτέρα καὶ μονιμωτέρα ἢ προσαρμογὴ τοῦ μηνολογίου εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ αυτοκράτορος· τὸ ἔτος ἤρχιζε πλέον τὴν 23 Σεπτεμβρίου, γενέθλιον τοῦ Αὐγούστου, ἐνῶ ὀνοματοποιημένοι τίτλοι αὐτοῦ ἀντικατέστησαν

1. Δίων Κάσσ. LIV 23,7. Πβ. F. F. Abbott - A. C. Johnson, *Municipal administration in the Roman empire*. Princeton 1926, σ. 148. Ἡ Πάφος ἐξ ἄλλου ἦτο ἡ ἔδρα τοῦ ἀνθυπάτου (Broughton, *ἔ.ἀ.*, σ. 710), ἐξ ἐπιγραφῶν δὲ γνωρίζομεν τοὺς ἐπὶ Αὐγούστου P. Paquius Scaeva, Paulus Fabius Maximus, A. Plautius, [V]arius Rufus (Hill, *ἔ.ἀ.*, σ. 254· πλήρη κατάλογον τῶν Ῥωμαίων ἀρχόντων βλ. αὐτ. σσ. 254 - 256 καὶ Marquardt, *ἔ.ἀ.*, σ. 391. 4). Προσωπογραφία καὶ μνημεῖα τῆς ρωμαϊκῆς Πάφου παρὰ Broughton, *ἔ.ἀ.*, σ. 794.

2. T. B. Mitford, *A Cypriot oath of allegiance to Tiberius*, JRS 50 (1960) 79.

3. T. B. Mitford, *Three milestones of western Cyprus*, AJA 70 (1966) 89 - 99.

4. IGRR III 940.

5. IGRR III 941 κέ.

6. Εἰς χαρακτηριστικὴν ἐπιγραφὴν αυτοκρατορικῆς λατρείας (SEG XI 923) τὸ ὄνομα τοῦ Δρούσου ἔχει συζευχθῆ μετὰ τῆς Ἀφροδίτης.

τὰ ὀνόματα : Ἀφροδίσιος, Ἀπογονικός, Αἰνεῖος, Ἰουλος, Καισάριος, Σεβαστός, Αὐτοκρατορικός, Δημιαρχεξούσιος, Πληθύπατος, Ἀρχιεφεύς, Ἔστιος, Ῥωμαῖος<sup>1</sup>. Εἰς τὸ ἡμερολόγιον λοιπὸν δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν ἐνδεικτικῶς πῶς οἱ Πάφιοι προέβαλον πολιτικῶς τὰς ἐκ τῆς μυθολογίας ἀντληθείσας σχέσεις των μετὰ τῆς *gens Iulia* καὶ τοῦ Αὐγούστου. Ἐρχόμεθα νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κυπριακῶν χωρίων τοῦ Ὀρατίου.

*Carm. I 3, 1.* Ἀποχαιρετῶν ὁ ποιητὴς τὸν ἀπερχόμενον εἰς Ἑλλάδα Βεργίλιον, ἀπευθύνεται πρὸς τὸ φέρον ἐκεῖνον πλοῖον καὶ εὐχεται αὐτῷ τὴν βοήθειαν κατ' ἐξοχὴν θαλασσίων θεοτήτων, τῆς Κύπριδος καὶ τῶν φωτεινῶν διδύμων Διοσκούρων<sup>2</sup>.

*Sic te diva potens Cyprī,  
sic fratres Helenae, lucida sidera.*

Ἐπικαλεῖται λοιπὸν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ὁ Ὀράτιος τὴν ποντίαν Ἀφροδίτην (*Venus Marina*), τὴν ὁποίαν καὶ ἀλλαγῶ ἀναφέρει, ὡς λ.χ. ἐκεῖ, ἐνθα προτρέπει ἑορτασμὸν διὰ τὸ γενέθλιον τοῦ Μαυκίηνα :

*... Idus tibi sunt agendae,  
qui dies mensem Veneris marinae  
findit Aprilem<sup>3</sup>.*

*Carm. I 19, 9 - 10.* Εἰς δύο χωρία τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν ᾠδῶν ἐμπλέκεται ἡ Κύπρος καὶ ἡ τρυφερὰ αὐτῆς θεότης τοῦ Ἔρωτος μετὰ τῆς φίλης τοῦ ποιητοῦ Γλυκέρας, διὰ τὴν ὁποίαν παθητικώτατα ὁμολογεῖ :

*urit<sup>4</sup> me Glycerae nitor  
splendentis Pario marmore purius;  
urit grata protervitas  
et vultus nimium lubricus aspicī.*

Τὸ πάθος τοῦτο ἦναπεν εἰς τὴν καρδίαν του ἡ ἰδία ἡ Ἀφροδίτη, ἡ ὁποία καλεῖται ὅπ' αὐτοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς ᾠδῆς : *mater saeva Cupidinum*, διότι εἰσέρρουσεν ὅλη ἐν αὐτῷ, ἐγκαταλείψασα τὴν Κύπρον :

1. Hill, ἔ.ἀ., σ. 235.

2. Πβ. Ταῖφάκον, ἔ.ἀ., σ. 5, ὅπου τὰ περὶ τῶν ἐν θαλάσῃ Διοσκούρων.

3. *Carm. IV 11, 15*· πβ. *III 25,5*· Εὐρ. Ἰππόλ. 415 ~ 522 : «δέσποινα ποντία Κύπρι» 447 - 448 : «φοιτῆ δ' ἀν' αἰθέρ', ἔστι δ' ἐν θαλασσίῳ | κλύδωνι Κύπρις, πάντα δ' ἐκ ταύτης ἔφω».

4. Πβ. *On. Am. II 17 (18), 3 - 4* :

*sim licet infamis, dum me moderatius urat  
quae Paphon et fluctu pulsa Cythera tenet.*

*in me tota ruens<sup>1</sup> Venus  
Cyprum deseruit.*

Ἐνταῦθα, σημειωτέον, μιμείται ὁ Ὅρατιος τὸν Ἀλκμῶνα ὁ ὁποῖος ἐν ἀρχῇ κλητικῶς ὕμνου, συντεθέντος διὰ τοὺς ἐν Σπάρτῃ τελουμένους χοροὺς πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς, ἦδεν :

*Κύπρον ἱμερτὰν λιποῖσα καὶ Πάφον περιφρόταν<sup>2</sup>.*

*Carm. I 30, 1-2.* Ἑλληνικὴν ὁσαύτως ἀρχὴν ἔχει καὶ τὸ κυπριακὸν χωρίον τῆς τριακοστῆς ᾠδῆς τοῦ πρώτου βιβλίου, ἐνθ' ἀναφέρεται καὶ πάλιν ἡ Κύπρος μετὰ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Γλυκέρας. Ἐνταῦθα ἡ βασίλισσα Κνίδου καὶ Πάφου καλεῖται ὅπως ἐγκαταλείψῃ τὴν ἠγαπημένην αὐτῆς νῆσον Κύπρον διὰ νὰ προσέλθῃ εἰς τὸν οἶκον τῆς Γλυκέρας :

*O Venus, regina Cnidi Parhique,  
sperne dilectam Cypron et vocantis  
ture te multo Glyceræ decoram  
transfer in aedem.*

*Fervidus tecum puer et solutis  
Gratiæ zonis properentque Nymphae  
et parum comis sine te Iuventas  
Mercuriusque.*

Ὁλόκληρος ἡ ᾠδὴ ἀποτελεῖ ἐν κλητικὸν ἄσματιον εἰς τὴν θεάν, ὡς ἀκριβῶς ἦτο τὸ τῆς Σαπφῶς ἀρχόμενον διὰ τοῦ μόνου σωζομένου στίχου :

*ἢ σε Κύπρος καὶ Πάφος ἢ Πάνορμος<sup>3</sup>.*

*Carm. III 26, 9.* Ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλην αὐτοῦ ἱστορίαν ἐπικαλεῖται ὁ ποιητὴς τὴν ἐνεργὸν τῆς θεᾶς ἐπέμβασιν· ἂν καὶ ἀφιερώνει εἰς τὴν Ἀφροδίτην τὰ ἐρωτικά του ὄπλα, ὅμως, εἰς προκεχωρημένην ἡλικίαν, ζητεῖ ἀπὸ τὴν θεάν νὰ πλήξῃ μὲ τὸ μαστίγιόν της τὴν ἀλαζόνα Χλόην, ἡ ὁποία ἀντικρούει τὸ αἶσθημά του :

*o quæ beatam diva tenes Cyprum et*

1. Εὐρ. Ἰππόλ. 443 : «Κύπρις γὰρ οὐ φορητός, ἦν πολλὴ βουή».

2. PMG (1962) 55 : Alcman fr. 55 P (= Στράβ. VIII 3,8, p. 341 C)· πβ. C. M. Bowra, Greek Lyric Poetry from Alcman to Simonides. Oxford<sup>2</sup> 1967, σσ. 36-37.

3. PLF (1955) 33 : Sapph. fr. 35 Lo. - P· πβ. D. Page, Sappho and Alcaeus. Oxford 1970, σσ. 126-128.

*Memphim carentem Sithonia nive<sup>1</sup>,  
regina, sublimi fragello  
tange Chloen semel arrogantem.*

*Carm. III 28, 13-14.* Τὴν ἐπιθυμίαν ἑορτασμοῦ τῶν Ποσειδωνίων (Neptunalia) μετὰ τῆς Λύδης ἀναγγέλλει ἐν εὐχαρίστῳ ᾠδῇ, ἐνθα, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ὑποστηρίζει ὁ ποιητής, ὅτι εἰς τὸ τελευταῖον ἄσμα τῆς Λύδης, ὡς ἀκριβῶς πράττουν οἱ ἑρῶντες, πρέπει νὰ ὑμνῆται ἡ Ἄφροδίτη, ἡ ὁποία καὶ ἐπιθεωρεῖ ἐπὶ ἐξευγμένων κύκνων τὴν Πάφον :

*tu curva recines lyra  
Latonam et celeris spicula Cynthiae,  
summo carmine, quae Cnidon  
fulgentisque tenet Cycladas et Paphum  
iunctis visit oloribus.*

*Carm. I 7, 29.* Ἐτέρα πόλις τῆς Κύπρου, ἀκμάσασα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ἡ Σαλαμίς<sup>2</sup>, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ὀρατίου χάριν τοῦ οἰκιστοῦ αὐτῆς Τεύκρου<sup>3</sup>. Συμβουλευὼν δηλονότι ὁ Ποιητής τὸν φίλον του L. Munatius Plancus νὰ καταπνίγη τὴν ἀθυμίαν ἢ τὴν αἰσθησιν τῆς ἀσταθείας τοῦ βίου εἰς τὸν μαλακὸν οἶνον, φέρει τὸ παράδειγμα τοῦ Τεύκρου, προτρέψαντος τοὺς ἑταίρους αὐτοῦ εἰς τὴν λησμοσύνην τῆς μέθης, εἰπόντος σὺν τοῖς ἄλλοις — εἰς λογύδριον ἀνάλογον πρὸς τὸ τοῦ βεργιλιανοῦ Αἰνείου —, ὅτι ὑπεσχέθη ὁ Ἀπόλλων νέαν γῆν, τὴν ἐν Κύπρῳ ἀποικίαν, ὁμώνυμον τῆς μητροπόλεως Σαλαμίνοσ :

*certus enim promisit Apollo,  
ambiguum tellure nova Salamina futuram<sup>4</sup>.*

1. Ἀντιπαράθεσιν Κύπρου - Θράκης βλ. καὶ παρ' Ὀβιδίου Ars II 588 :

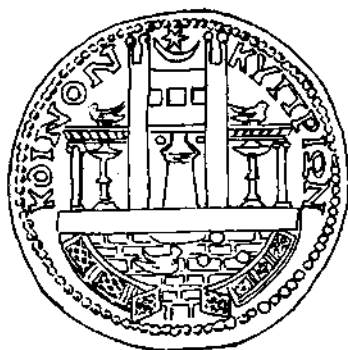
Mars Thracen occupat, illa (sc. Venus) Paphon.

2. Βλ. Broughton, ἔ.ἀ., σσ. 710, 733, ὅπου αἱ πηγαί.

3. Βλ. Εὐρ. Ἐλ. 148 - 150 : «ΤΕΥΚΡΟΣ. Ἐς γῆν ἐναλίαν Κύπρον, οὐ μ' ἐθέσπισεν | οἰκεῖν Ἀπόλλων, ὄνομα νησιωτικόν | Σαλαμίνα θέμενον τῆς ἐκεῖ χάριν πάτρας». Πβ. Π. Παττίχη, Διορθωτικά καὶ κριτικά εἰς τὴν Ἑλένην τοῦ Εὐριπίδου. Λευκωσία 1972, σ. 7 ἐνθα ὁ σ. δικαιολογεῖ τὴν παρουσίαν τοῦ Τεύκρου ἐν τῷ δράματι καὶ συσχετίζει αὐτὴν πρὸς τὸν Τευκρίδην Εὐαγόραν.

4. Ἡ ἱστορία τοῦ Τεύκρου ἦτο ἐνωρίς γνωστὴ εἰς τὴν Ρώμην ἐκ δραμάτων τοῦ Πακουβίου (fr. 313 R<sup>2</sup> κ.έ.) καὶ τοῦ Ἀκκίου (fr. 333 R<sup>2</sup> κ.έ), γραφέντων ἐπὶ Σοφοκλείων προτύπων. — Εἰς Ὀλβην τῆς Κιλικίας ὑπῆρχεν ἤδη μέχρι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων δυναστεία Τευκρίδων, ἀνάγουσα τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τὸν Αἶαντα (Στράβ. XIV 5, 10, p. 672 C), εὐνοηθεῖσα δὲ ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου. Βλ. Jones, ἔ.ἀ., σσ. 195, 197, 436· Hill, ἔ.ἀ., σ.

Ἐξ ὧν ἀνωτέρω εἶπομεν περὶ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχει εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Ὀρατίου ἢ ἑλληνικῆ νῆσος Κύπρος, κατεδείχθη ὁποίας μυθολογικὰς παραστάσεις ἀνεπὸλει<sup>1</sup> ὁ Ῥωμαῖος ποιητὴς περὶ αὐτῆς καὶ κατεβλήθη προσπάθεια τοποθετήσεως τῆς ποιητικῆς ἐμπνεύσεως ἐντὸς τοῦ Αὐγουστείου πολιτικοῦ κλίματος, τὸ ὁποῖον ἐπηρέασε τόσοσ τὸν Βεργίλιον ὅσον καὶ τὸν Ὀράτιον. Λάτρης τῆς ἑλληνικῆς φύσεως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ μυθικοῦ συμβολισμοῦ, ἐταύτιζε πάντοτε τὴν Ἀφροδίτην πρὸς τὴν μακρυνὴν Κύπρον<sup>2</sup> καὶ τὴν ἱερὰν αὐτῆς πόλιν Πάφον.



Νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Κυπρίων,  
τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

---

86· Broughton, *ε.ά.*, σσ. 596, 647· G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*. Oxford 1965, σσ. 48 - 49.

1. Τοῦτο συμβαίνει καὶ δι' ἄλλους τόπους· ὁσάκις λ.χ. ἀναφέρει τὴν Κρήτην, ἐνθυμεῖται τὴν φημισμένην αὐτῆς ἑκατόμπολιν (*carm.* III 27, 33 - 34· *epod.* IX 29).

2. Πβ. *Lucan.* III 164 : *longinqua Cypro.*

## 1. ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΑΓΟΡΑΠΩΛΗΤΗΡΙΑ

Ἐπιζητώντας στὸ χωριό μου, Κανάλια Καρδίτσης, καὶ εἰδικότερα σὲ ὑποτυπώδη ἀρχεῖα ὀρισμένων γνωστῶν οἰκογενειῶν, παλιὰ βιβλία καὶ χειρόγραφα, βρῆκα ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα, καὶ δυὸ τούρκικα χειρόγραφα. Τὰ βρῆκα στὰ «ἄχρηστα» χαρτιά τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Ἡρ. Γηράση.

Εἶναι γραμμένα στὴν παλιὰ μουσουλμανικὴ γραφὴ μὲ μαῦρο μελάνι σὲ λευκὸ ἀρρίγωτο χαρτί. Διατηροῦνται σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση μὲ γράμματα ἀρκετὰ εὐδιάκριτα. Οἱ σελίδες τους εἶναι διαστάσεων 0,22×0,31.

Τὸ πρῶτο, χρονολογίας μουσουλμανικῆς 1255, ἴτοι χριστιανικῆς 1839<sup>1</sup>, εἶναι μονόφυλλο καὶ πιάνει μισὴ σελίδα ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ μέσο. Μόνο στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ἴδιας σελίδας ὑπάρχει ἓνα σημεῖο φθόγγου ποῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἑλληνικὸ Α καὶ ὑποδηλώνει τὸ ὄνομα Ἀλλάχ, γιὰτὶ οἱ Τούρκοι συνήθιζαν νὰ τὸ γράφουν πρὶν ἀπὸ πολλὰ γραφτά τους σὰν ἐκδήλωση θρησκευτικῆς λατρείας. Κάτω ἀριστερὰ στὴ δευτέρη σελίδα ὑπάρχει ἡ τούρκικη σφραγίδα.

Τὸ δεύτερο, χρονολογίας μουσουλμανικῆς 1265, ἴτοι χριστιανικῆς 1849, εἶναι δίφυλλο, ἀλλὰ μὲ μιὰ μόνο σελίδα γραμμένη κι αὐτὴ ἀπὸ τὸ μέσο καὶ κάτω. Ἐπάνω ἀριστερὰ ὑπάρχει ὁ σουλτανικὸς θυρεὸς καὶ λίγο πρὸς κάτω ὁ τίτλος τοῦ κειμένου. Κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο ὑπάρχει ἡ τούρκικη σφραγίδα.

Παραθέτομε τὴ μετάφραση καὶ τῶν δύο χειρογράφων στὰ ἑλληνικά<sup>2</sup>:

---

1. Ἀρχὴ τῆς μουσουλμανικῆς χρονολογίας εἶναι ἡ Ἐγίρα, δηλαδὴ ἡ φυγὴ τοῦ Μωάμεθ ἀπὸ τὴ Μέκκα. Γιὰ τὴν εὕρεση τῆς ἀντίστοιχης χριστιανικῆς χρονολογίας προσθέτομε 584 χρόνια. Οἱ μῆνες δὲν μεταφράζονται, γιὰτὶ, σὰν σεληνιακοί, δὲν ἔχουν ἀντιστοιχία στὴ γρηγοριανὴ χρονολογία.

2. Τὴν ἀνάγνωση, τὸ μεταγραμματισμὸ στὴ σύγχρονη τούρκικη γραφὴ καὶ τὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικά ἔκαμεν ὁ κ. Λάζ. Λαζάρογλου, ἐπίσημος μεταφραστὴς τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν.

A'

Ἡ αἰτία συντάξεως τοῦ παρόντος ἐγγράφου ἔχει ὡς ἐξῆς :

Ἐν ἔτει χίλια διακόσια πενήκοντα πέντε (1255 - 1839) ἡ δι' Αὐτοκρατορικοῦ χρυσοβούλλου κάτοχος καὶ κυρία τοῦ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ χωρίου Φράγκου καὶ παρὰ τὴν θέσιν «Φτέρες» εὕρισκομένου ἐκτάσεως δέκα πέντε καὶ ἡμίσεος (15 1/2) στρεμμάτων ἀγροῦ, ὀριζομένου ἐκατέρωθεν ὑπὸ τῆς ὁδοῦ, τοῦ ἀγροῦ τοῦ ἐξ Ἑρκιλὲτ Κασίμ καὶ τοῦ ἀγροῦ τοῦ Φέζε Μουσταφᾶ, Οὐμμου Γκιουλσούμ, θυγάτηρ τοῦ ἐκ τοῦ χωρίου Φράγκου Καρὰ Λίμπα, ἐπώλησεν αὐτὸν οἰκεία βουλήσει ἔναντι τιμήματος τετρακοσίων ἐξήκοντα πέντε (465) γροσίων εἰς τὸν ἐκ τοῦ χωρίου Κανάλια Γεωργάκην Θεόν, ὁ ὁποῖος ἀπεδέχθη τὴν ἐν λόγῳ πώλησιν καὶ ἐπειδὴ θὰ πρέπει νὰ δοθῆ ἡ σχετικὴ ἄδεια παραλαβῆς, κατοχῆς καὶ διαχειρίσεως τοῦ ἐν λόγῳ ἀγροῦ εἰς τὸν ἀγοραστήν, εἰσεπράχθη δὲ τὸ κατὰ νόμον κτηματολογικὸν τέλος, παρεσχέθη εἰς τὸν ἀγοραστήν Γεωργάκην Θεόν ἡ ἄδεια παραλαβῆς καὶ διαχειρίσεώς του, ἐπὶ τῷ ὄρω ὅπως καταβάλλῃ εἰς τὸν ἀρμόδιον ὑπάλληλον τὸν ἐτήσιον φόρον τῆς δεκάτης. Ἐφ' ᾧ καὶ εἰς πίστωσιν παρέχεται αὐτῷ ὁ παρῶν τίτλος μὲ τὴν παραγγελίαν ὅπως τοῦντεῦθεν οὐδὲν κώλυμα παραβληθῆ εἰς αὐτὸν ὑπὸ οὐδενός.

Τῆ 11 Σεφὲρ 1255 (1839)

Χουσεῖν Μουσταφᾶ (Σφραγίς)

ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΠΡΑΞΕΩΣ

Καρὰ Ἰμπραχίμ ἐκ Φράγκου

Μουσταφᾶ Ἀγᾶς ἐκ Φράγκου

Μαξούτ ἐκ Φράγκου.

B'

(Σουλτανικὸς θυρεὸς)

ΤΙΤΛΟΣ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ

Ὁ ἐντὸς τοῦ σαντζακίου Τρικάλων, ἀποτελῶν τμήμα τοῦ τιμαρίου Φράγκου παρὰ τὴν θέσιν «Φτέρες» τοῦ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Γενῆ Σεχίρ Φανάρ ὑπαγομένου χωρίου Φράγκου εὕρισκόμενος ἀγρός, ὀριζόμενος ἐκ μιᾶς πλευρᾶς ὑπὸ τοῦ ἀγροῦ τοῦ Κοντογεώργου, ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τοῦ ἀγροῦ τοῦ Γεωργάκη Θεοῦ καὶ ἐκατέρωθεν ὑπὸ δάσους καὶ τῆς ὁδοῦ, ἐκτάσεως δέκα ἐξ (16) στρεμμάτων, τοῦ ὁποίου ἡ κυριότης δυνάμει κτηματολογικοῦ τίτλου ἀνήκει εἰς τὸν ἐκ τοῦ χωρίου Φράγκου Μεχμέτ τοῦ Χουσεῖν, ἐπωλήθη οἰκεία βουλήσει του καὶ ἐνώπιον τοῦ ἀρμοδίου ὑπαλλήλου τοῦ κτηματολογίου ἔναντι τιμήματος δύο χιλιάδων (2.000) γροσίων εἰς τὸν ἐκ τοῦ χωρίου



Κανάλια Σωτήριον τοῦ Γεωργάκη, Ἐπειδὴ ὁ ἀγοραστὴς ἀπεδέχθη τὴν ἔναντι τοῦ ὡς ἄνω ἀντιτίμου ἀγοράν, ὁ δὲ πωλητὴς παρέλαβε καὶ εἰσέπραξε τὸ ὡς ἄνω ποσόν, κατεβλήθη δὲ εἰς τὸν ἀρμόδιον ὑπάλληλον τοῦ Θεσαυροφυλακείου τὸ συμφώνως τῷ νόμῳ τέλος πέντε τοῖς ἑκατὸν πωλήσεως, ἐγένετο ἀναφορὰ ὑπὸ τοῦ ἐνδιαφερομένου διὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ σχετικοῦ τίτλου καὶ ἵνα δυνηθῆ καὶ λάβῃ αὐτὸν ὑπὸ τὴν κατοχὴν καὶ διαχειρισίν του. Κατακυρωθείσης τῆς πράξεως διὰ τῆς καταχωρίσεως αὐτῆς ἐν τῷ οἰκείῳ βιβλίῳ τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Κτηματολογίου, ἐδόθη ἄδεια παραλαβῆς, κατοχῆς καὶ διαχειρίσεως τοῦ προαναφερομένου ἀγροῦ εἰς τὸν Σωτήριον, ἵνα ἐξωραίσῃ αὐτὸν καὶ καταβάλλῃ κατ' ἔτος εἰς τὸν ἀρμόδιον ὑπάλληλον τὸν φόρον τῆς δεκάτης. Ἐφ' ᾧ καὶ εἰς πίστωσιν καὶ ἵνα μὴ προβληθῆ ὑπὸ τρίτων οἰαδήποτε παρέμβασις, συνταχθὲν τὸ παρὸν ὑπὸ τῆς ἀρμοδίας ἀρχῆς ἐπεδόθη εἰς τὸν ἀγοραστήν.

Τῆ 11 Σεφὲρ 1265 (1849)

(Σφραγὶς τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Κτηματολογίου)

\* \*

Ἐχομε ἐδῶ δυὸ ἀγοραπωλησιὰς χωραφιῶν ποῦ ἐγιναν λίγα χρόνια μετὰ τὴ λήξῃ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα τοῦ 21. Πωλητὲς εἶναι Τοῦρκοι ἀπὸ τὸ Φράγκον, ἓνα χωριὸ λίγα χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὴν Καρδίτσα, ποῦ οἱ ἀφηγήσεις γερόντων λένε πὼς ἦταν τότε σχεδὸν τουρκοχώρι, καὶ ἀγοραστὲς κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Κανάλια, ποῦ ἀπὸ τὴν Ἡπειρο, τὴ Μακεδονία καὶ τὰ ὑψηλότερα ὄρεινά τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγραφῶν οἱ περισσότεροι, ἄρχισαν νὰ ξεθαρρεύουν καὶ ν' ἀγοράζουν κτήματα στὸ θεσσαλικὸ κάμπο. Ἄλλωστε, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν κατοπινῶν ἀγοραπωλησιῶν χωραφιῶν καὶ οἰκοδομῶν, οἱ Τοῦρκοι τῆς περιοχῆς ἄρχισαν νὰ χάνουν τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφάλειας καὶ ἐσπευδαν νὰ πωλήσουν σπίτια καὶ χωράφια σὲ καλὴ γιὰ τοὺς ἀγοραστὲς τιμῇ. Πολλοὶ μάλιστα ἐφευγαν ἀφίνοντας πληρεξούσιους Ἕλληνας γιὰ νὰ διαχειρίζωνται τὴν περιουσίαν τους καὶ οἱ ἴδιοι πότε - πότε ἔρχονταν γιὰ νὰ εἰσπράττουν τὰ δικαιώματά τους.

Στὰ ἀγοραπωλητήρια ἀναφέρονται ἀγοραστὲς οἱ Γεωργάκης Θεός καὶ Σωτήριος τοῦ Γεωργάκη. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια οἰκογένειαν. Ὁ Σωτήριος εἶναι γιὸς τοῦ Γεωργάκη καὶ ὁ Γεωργάκης γιὸς ἢ ἐγγονος τοῦ Θεοῦ, ποῦ κατέβηκε μετὰ τὰ γιδοπρόβατά του ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Τζουμέρκων πρὸς τὰ θεσσαλικά βοσκοτόπια. Ἐνας ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν Θεοῦ ἦταν προεστὸς καὶ μάλιστα «κρατοῦσε τὴ βούλλα», δηλαδὴ τὴ σφραγίδα, σὰν ἐκπρόσωπος τοῦ χωριοῦ καὶ ὑπεύθυνος στοὺς Τοῦρκους. Στὸ δίπλωμα σπίτι του ποῦ σωζόταν πρὶν 30 χρόνια, ἀπῆρχεν εἰδικὴ ἀποθήκη γιὰ τὴ συγκέντρωση τῆς δεκάτης. Σ' αὐτὸ τὸ σπίτι, μετὰ ἰδιοκτίητι πιά τὸν Ἡρακλῆ Γηράση,

σύζυγο μιᾶς ἀπογόνου τοῦ Θεοῦ, βρήκα μαζί με ἄλλα τὰ δυὸ τούρκικα χειρόγραφα.

Ἄξιζει νὰ παρατηρήση κανεὶς πὼς τὸ ἓνα χειρόγραφο, τοῦ 1839, εἶναι ἀπλῶς ἓνα ἔγγραφο βεβαιωτικὸ τῆς ἀγοραπωλησίας μετὰ τὴν ὑπογραφή καὶ σφραγίδα κάποιου ἀρμοδίου, καθὼς καὶ μετὰ τὰ ὀνόματα τριῶν μαρτύρων, Τούρκων κατοίκων τοῦ χωριοῦ Φράγκου. Τὸ ἄλλο, ὅμως, ποῦ γράφηκε 10 χρόνια ἀργότερα, εἶναι ἐπίσημο, ἀναφερόμενο σὲ ὑπάρχον κτηματολόγιον καὶ ἔχει τὸ σουλτανικὸ θυρεὸ καὶ τὴ σφραγίδα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κτηματολογίου. Ἰσως ἀργότερα νὰ συντάχθηκε τὸ κτηματολόγιον, μετὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν εὐχερῆς ἡ ἀπόκτηση τίτλων ἰδιοκτησίας ἀπὸ τοὺς ἀγοραστῆς.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ πὼς καὶ στὰ δυὸ χειρόγραφα ἀναγράφεται ρητῶς ἡ ὑποχρέωση τῶν ἀγοραστῶν νὰ πληρώνουν τὸν ἐτήσιον φόρον τῆς δεκάτης, σὲ κάθε δὲ ἀγοραπωλησίᾳ κτημάτων νὰ πληρώνουν εἰδικὸ τέλος 5%.

Ὅσο γιὰ τὸ ὕψος τῶν ἀναγραφομένων τιμῶν ἀγορᾶς τῶν χωραφιῶν σὲ συσχετισμὸ πρὸς τὶς σημερινές, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ πὼς δὲν ἦταν ὑψηλές. Ἡ περιφέρεια «Φτέρες», ὅπου βρίσκονται τὰ ἀγορασθέντα χωράφια, εἶναι ἀπὸ τὶς εὐφορώτερες. Ἐάν ὑπολογισθῇ πὼς ἡ ἀξία τοῦ γροσιοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης σήμερα ὑπερδεκαπλασιάσθηκε, τὰ 15,5 στρέμματα — ἀσφαλῶς παλαιά<sup>1</sup> — τῆς ἀγοραπωλησίας τοῦ 1839, ποῦ ἀγοράσθησαν μετὰ 465 γρόσια, πωλήθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους σὲ τιμὴ πολὺ συμφέρουσα γιὰ τοὺς ἀγοραστῆς. Εἶναι τοῦτο, ὅπως ἀναφέραμε, ἐνδεικτικὸ τῆς ἀνασφάλειας ποῦ κατεῖχε τοὺς Τούρκους καὶ τῆς ἐπιθυμίας τους γι' αὐτὸ νὰ πωλήσουν ἐγκαίρως τὰ κτήματά τους καὶ νὰ φύγουν.

---

1. Ἐνα παλαιὸ στρέμμα ἔχει 1270 τ.μ.

## 2. ΕΝΘΥΜΗΣΕΙΣ

### ΑΠΟ ΕΝΑ ΨΑΛΤΗΡΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Συνήθιζαν τὸν παλιὸν καιρὸ, στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ὅσοι ἤξεραν λίγα κολλυβογράμματα, νὰ σημειώνουν στὰ κενὰ σελίδων ἢ στὴ δευτέρα σελίδα τοῦ ἐξωφύλλου τῶν Ψαλτηριῶν, τῆς Σύνοψης καὶ ἄλλων βιβλίων τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ σπιτιοῦ, γιὰ ἀνάμνηση, διάφορα γεγονότα εἴτε τῆς ἀτομικῆς καὶ οἰκογενειακῆς τους ζωῆς (γεννήσεις, βαφτίσια, θάνατοι, ἀτυχήματα, ἀρρώστιες, ποσότητα παραγωγῆς κλπ.) εἴτε καὶ γενικότερου ἐνδιαφέροντος (ληστεῖες, λοιμοί, σεισμοί, πλημμύρες, μάχες κλπ.). Τὶς σημειώσεις αὐτὲς τὶς ὀνομάζομε ἐνθυμήσεις.

Οἱ ἐνθυμήσεις ἀποτελοῦν πολλὲς φορές σημαντικότερες πηγὲς καὶ ντοκουμέντα γιὰ τὴ μελέτη γλωσσικῶν, ἱστορικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἄλλων ποικίλων θεμάτων.

Εἶχα τὴν τύχη, ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια, νὰ βρῶ καὶ νὰ διαβάσω μερικὲς ἐνθυμήσεις, ποὺ κρίνω σκόπιμο νὰ τὶς δημοσιεύσω γιὰ νὰ μὴ χαθοῦν μαζί μὲ τὸ φθαρμένο πιά παλιὸ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο, στὸ ὁποῖο εἶναι γραμμένες. Τὶς βρῆκα σὲ ἓνα παλιὸ Ψαλτήρι τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁΐ - Γιάννη τῆς Σαρακίνας. Ἡ Σαρακίνα ἦταν ἓνα χωριὸ στὴν περιφέρεια Καναλιῶν Καρδίτσας, πάνω ἀπὸ τὸ Ἰσαρι (Παλαιοκλήσιον), ποὺ στὴν πρώτη ἀπογραφὴ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας (1881) ἀριθμοῦσε 96 κατοίκους. Σήμερα δὲν ἔχει πιά κανέναν κάτοικο. Μερικὰ μόνο πλιθόχτιστα ντάμια (ἀποθήκες) ὑπάρχουν, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα στὸν περίβολο τῆς ἐκκλησίας λένε πὼς ἦταν τὸ σχολεῖο. Ἡ ἐκκλησιά του, χάρι στὶς φροντίδες τῶν Καναλιωτῶν διατηρεῖται σχετικῶς καλὰ. Ἐχει σχῆμα βασιλικῆς καὶ στοὺς τοίχους τῆς σώζονται ἀρκετὲς εὐδιάκριτες εἰκονογραφίες. Μία χρονολογία δείχνει πὼς χτίστηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1731.

Οἱ ἐνθυμήσεις τοῦ Ψαλτηριοῦ ποὺ ἀντιγράφω καὶ μεταφέρω ἐδῶ εἶναι γραμμένες ἀπὸ τὸ δάσκαλο, ἀπὸ τὸν παπὰ καὶ ἀπὸ ἓνα μαθητὴ. Μερικὲς λέξεις εἶναι δυσανάγνωστες καὶ γι' αὐτὸ στὴ θέση τους ἀφίνω κενὸ ἢ βάζω ἐρωτηματικὸ.

1. γράφο δηα ένθνημησην των καιρών  
φώντας<sup>1</sup> ηρθα εδώ ης τω χωρίον σαρακίνα  
και πηκα διδάσκαλος εγώ ή Βαρος από χωρηων  
... (;) και ημαν χρωνον καιρόν  
γρ<sup>2</sup> 150 ήτι εκατόν πενήντα και όχι άλλο  
του 1850 Ὀκτωβριος 15  
... και τὸ μισὸ σιταρι και τὸ μισὸ καλαμπόκη και ταρχινησα  
απο τήν ἀλφα ἀφτὼ εἶχα όχι άλλο

2. θημηση τὸν καιρόν ἀπὸ ημαν δηδασκαλος εις το χωρίον σαρακίνα και  
δοιαβάξω τα πεδγὰ διγὰ χρόνον κερὸν γρ. 300 ήτι τριοκσια... μοι ἔθριφεν  
το χοριό.

3. γραφο δια ενθιμηση των κηρών φοντας  
εφημερηβα ής χωριον σαρακινα καγω ανα-  
ξιως ηερευς ευχών παντος... (;) δια χρόνον  
κηρόν κήχα παζαρη ρογα... (;) και καλαμπόκη: 30  
κ ηταν ετος: 1842: Οκτωμβριόν 21

4. γράφο διὰ ένθνημησην τὸν καιρόν φόντας ήρθα ής τήν σαρακίνα και  
ιερημέρηβα ἀπο άγιων Δημητριον εος άγιον Δημήτριον και εἶχαμε παζάρι... (;)  
ρόγαν<sup>3</sup> λοντζέκια<sup>4</sup> 30 ήτη τριάντα λοιπόν γραφω τήν θήμησην να θυμῶντι  
μικρι κ μεγαλι πως εξιξη κε ενα χρονη ος μια πιθαμή γιναρίον: 25 κ ηταν  
ή μιμι τοῦ άγιου γριγοριου, καγω αναξιος εδχετης... ευχετης... χορας  
Σαρακίνας

5. Το παρον πεντηκοσταριον αν αεδοθη (;) διὰ χοιρός καὺ Χαντικηρηάκου  
κατοικος εις χοριον Παλαπαρει ὄπαρχειαν Δαμοκοῦ υπαρχει εν ρακινα  
1866 μαῖος 7 Δημητριος Βασ. γογος' μαθητής

\* \* \*

Όλες αὐτές οἱ ένθνημῆσεις ἀποτελοῦν σημαντικὰ γλωσσικὰ μνημεῖα  
τῆς διαλέκτου τῆς περιοχῆς. Ἀξίζει νά σημειωθῆ ἰδιαίτερα ἀπ' αὐτὴ τήν

1. Φώντας = ὅταν.

2. Μὲ τὴ συντομογραφία γρ ἀσφαλῶς έννοεῖ γρόσια.

3. Ρόγα εἶναι ἀμοιβή σὲ εἶδος.

4. Τὸ λυτσέκι, συνθησιμένο παλιὰ στοὺς ἀγρότες τῆς Θεσσαλίας μέτρο, ἰσοδυναμοῦσε περίπου μὲ 20 ὀκάδες.

ἀποψη ή χρήση τοῦ θηλυκοῦ ἄρθρου σὰ ἀρσενικά ὀνόματα (ή Βάνος), ποῦ συνηθίζεται ἀκόμη καί σήμερα σέ ὀρισμένα χωριά, καί ή τροπή τοῦ ἄτο-  
νου ε σέ ι (θυμῶντι, ἔριξι). Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι ή διαπίστωση τῶν  
ἐλάχιστων γραμματικῶν γνώσεων (ὀρθογραφία - σύνταξη) ποῦ εἶχαν τότε οἱ  
δασκάλοι, φυσικό ἄλλωστε γιά τήν ἐποχή ἐκείνη γεγονός, ποῦ ὡστόσο μέ  
τά κολλυβογράμματα αὐτά καί μέ τίς πενιχρότατες ἀμοιβές ἔδιναν κι αὐτοί  
κι οἱ φτωχοί παπάδες ὄλη τήν ψυχή τους γιά νά κρατήση τό δουλωμένο  
γένος τή θρησκεία του καί τόν ἔθνισμό του.



WILLY AESCHIMANN

## LE VOYAGE D'EDGAR QUINET EN GRÈCE AU LENDEMAIN DE L'INDÉPENDANCE<sup>1</sup>

Depuis un demi-siècle, Edgar Quinet est tombé dans l'oubli. A preuve l'ouvrage paru en 1968 chez Plon, *Visitez la Grèce avec*, où ne figure aucun extrait de son «tableau de la Grèce en 1829». Et pourtant, il est un des penseurs les plus perspicaces du XIX<sup>e</sup> siècle. Né en 1803, professeur à l'Université de Lyon, puis au Collège de France, député de la II<sup>e</sup> République, il passe dix-neuf ans en exil, dont douze à Veytaux, près de Montreux, pour être élu enfin député de la III<sup>e</sup> République. Il meurt à Versailles en 1875. Par son père, il se rattache à la bourgeoisie dirigeante de la Bresse et du Lyonnais; par sa mère, il compte une centaine d'ascendants dans le patriciat genevois. Il épouse d'abord une Allemande, Minna Moré, qui meurt peu avant le coup d'Etat, puis, pendant l'exil, une Roumaine, Hermione Asaki, fille du ministre de l'Instruction publique de Moldavie. Quinet est un représentant généreux de ce libéralisme qui a fait craquer en France les structures de la monarchie. De plus, c'est un écrivain à la prose attachante et un philosophe de l'histoire comme Michelet, son ami, bref, un romantique chez qui l'amour de la science s'allie à l'enthousiasme de l'âme. C'est pourquoi je me propose de retracer son voyage aventureux, puis son itinéraire spirituel, tels qu'ils se présentent dans *La Grèce moderne et ses rapports avec l'antiquité* et le *Journal de mon voyage* inédit<sup>2</sup>.

### I

Agé de vingt-deux ans, bachelier ès lettres, formé aux mathématiques en vue d'entrer à Polytechnique, licencié en droit, Quinet vient de toucher

---

1. Conférence donnée le 24 avril 1969 à Genève sous les auspices de l'Association gréco-suisse Jean - Gabriel Eynard.

2. Je suis le texte de 1857, *Œuvres complètes*, Paris, Pagnerre, t. 5, Germer-Bailière ou Hachette, t. 9. La première édition a pour titre : *De la Grèce moderne et de ses rapports avec l'antiquité*, Paris, Levrault, 1830.

*La Grèce moderne* ne contient que trois dates, 2 mars, 12 et 30 avril. Une autre indication est fautive : «un soir du mois de mai» au lieu d'avril. Les quelque trente lettres se rapportant à ce voyage ne permettent pas non plus de préciser l'itinéraire journalier. J'ai pu reconstituer celui-ci grâce au *Journal*, que j'ai l'intention de publier vu son intérêt documentaire et littéraire.

de l'éditeur Berger-Levrault un premier acompte de cinq cents francs pour sa traduction des *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité* de Herder, en trois volumes, mille cinq cents pages. Il écrit tout fier à sa mère, le 3 septembre 1825 : « Mon premier écu a été pour les Grecs, tu verras mes initiales dans ton *Constitutionnel*. »<sup>1</sup> Puis, comparant au début de l'année suivante sa situation à celle de lord Byron, mort trois ans plus tôt, il s'écrie avec l'impatience de la jeunesse : « Les malheureux Grecs me désespèrent. Dire que pendant ce temps je serai en repos au lieu d'avoir une balle dans la poitrine sur les murailles de Missolonghi! »

Ces « malheureux Grecs », je le rappelle, ont connu un siècle de domination ottomane, depuis que les Vénitiens, en 1715, se sont retirés de la Morée — du Péloponnèse. Or la guerre d'Indépendance, qui s'amorce en 1821, dure un peu moins d'une décennie; elle se déroule en deux temps, sur terre et sur mer. Dans le premier, l'insurrection grecque, héroïque, sanglante triomphe grâce aux succès de Canaris, Miaoulis « le felouqueur », Botzaris, Mavromichalis, Colocotronis et Nikitas. Dans le second, le conflit prend une ampleur internationale avec l'intervention du pacha d'Égypte, qui reconquiert presque tout le pays.

L'opinion européenne s'est alarmée. En 1823 déjà, s'était constitué un « comité des Grecs », sous la présidence du duc de La Rochefoucauld, dont font partie Benjamin Constant, Guizot, et auquel Quinet s'intéresse en août 1825. Chateaubriand, membre lui aussi du « comité grec », publie la même année une *Note sur la Grèce*, dans laquelle il demande aux puissances de la Sainte-Alliance d'intervenir pour obtenir du sultan l'émancipation des Grecs. L'intervention décidée, les flottes russe, française, anglaise détruisent la flotte turco-égyptienne à Navarin le 20 octobre 1827. En octobre 1828, sous la pression des Grecs eux-mêmes et d'un corps expéditionnaire français commandé par le général Maison, les Turcs et les Égyptiens d'Ibrahim-Pacha évacuent la Morée, mais la citadelle d'Athènes reste encore aux mains des Turcs. Egine devient la capitale provisoire de la Grèce.

C'est dans ce contexte historique que Quinet s'est éveillé à l'hellénisme. A l'âge de douze ou treize ans, il avait lu le *Voyage du jeune Anacharsis* de l'abbé Barthélémy, évocation complète de la vie en Grèce au IV<sup>e</sup> siècle avant J. - C. Il avait abordé la littérature grecque par certaines œuvres de Herder empruntées en novembre 1825 au baron de Gérando, son protecteur. Mais la civilisation hellénique, il ne l'a vraiment découverte qu'en 1827 et 1828, lors de son séjour à Heidelberg. Sous l'influence de Frédéric Creuzer, auteur d'une *Symbolique et mythologie des peuples de l'anti-*

---

1. Le journal conservateur libéral de la Restauration.

quité, et surtout des Grecs (1810 - 1812), il se met au courant des travaux les plus récents de l'érudition germanique; il étudie le grec et l'allemand, les «deux langues de tout penseur», comme le lui écrit Victor Cousin, le philosophe de l'éclectisme et traducteur de Platon, son maître et ami depuis 1825.

Dès lors, notre enthousiaste n'a plus qu'un désir : voir «la Grèce de Pausanias et de Strabon»<sup>1</sup>. Au début de 1828, il conçoit avec Creuzer «le plan d'une commission d'antiquités sur le modèle de celle d'Egypte, dans le cas d'une expédition en Morée», dont il est «peut-être, dit-il, le premier à avoir eu l'idée». Il commence ses démarches au printemps, en écrivant au ministre de l'Intérieur, à Cousin, à Benjamin Constant, à Chateaubriand, aux membres de l'Institut dont dépendront les nominations.

Dans une lettre à de Gérando, il précise diplomatiquement pour quelles raisons, intellectuelles et professionnelles, il désire faire ce voyage : «Depuis que la marche de mes études m'a conduit à entreprendre une *Histoire des traditions épiques*, je sens que la vue des lieux les plus riches en mythes me donnera l'explication d'une foule d'énigmes que la spéculation seule [...] est incapable de déchiffrer.» Il espère que s'il rend «quelques services dans cette expédition», il pourra «acquérir des droits à une fonction dans l'Instruction publique».

Pour ces recherches sur l'antiquité, Quinet pense à une sorte de coopération scientifique franco-allemande. Il emportera les questions concernant le Péloponnèse posées par «différentes universités d'Allemagne», ce qui servira «à compléter le point de vue d'une société française», en l'occurrence l'Institut.

Il peut enfin annoncer le 22 décembre qu'il a été choisi sur cent candidats. Il fera partie de la section d'archéologie pour l'histoire et la philologie, il aura le «rang d'officier de marine et, sur terre, d'officier d'armée». «Peut-être, écrit-il peu après, obtiendrai-je de faire une grande partie de mon voyage par l'Italie.» En fait, il quitte précipitamment le Palatinat, où habite sa fiancée. Il passe par Strasbourg et Paris, séjourne trois jours à Charolles chez ses parents, rencontre Lamartine à Mâcon, et arrive à Toulon vers la fin de janvier. Là, il se fait envoyer par Michelet le *Recueil des inscriptions grecques* de Boeckh, et un dictionnaire allemand-grec moderne. A M. Pons, professeur de rhétorique au Collège de Toulon, il emprunte même un Strabon. Il loge pendant les jours d'attente à l'Hôtel de la Croix-

---

1. Pausanias le Périégète, le Guide, a laissé une *Description* [des monuments] de la Grèce au II<sup>e</sup> s. apr. J. - C. Strabon a écrit une *Géographie* du monde antique au début de notre ère.



d'Or. Le 7 février, il commence son *Journal* par des adieux à l'Allemagne; il décrit Heidelberg et la «vallée si bien enclose», où son âme «se resserre autour d'une pensée», celle de Minna, sa fiancée.

Le 10 février, Quinet embarque sur la *Cybèle*, de quarante canons, avec son domestique Louis Ducarouge et son cheval. Il jouit intensément du voyage. De la frégate, il voit défiler la Corse (le 14), l'île d'Elbe (le 15), la campagne de Rome (le 18), Naples et le Vésuve, les îles d'Ischia et de Caprée (le 23), «la fumée de la flamme du volcan de Stromboli» (le 26). C'est par cette vision globale que débute son livre : «Après un long calme dans le golfe de Salerne, un soir toutes les voiles s'arrondirent autour des mâts en coupoles vivantes, qui respiraient sous la brise de l'Italie.»<sup>1</sup> Il ressent «une joie étrange à [se] suspendre sur les haubans au-dessus des vagues», il aspire à pleins poumons la poésie de la mer. Déjà il a l'intention, sitôt arrivé en Morée, de fausser compagnie à la Commission et de s'élancer «sur Sparte» avec deux compagnons.

Après une traversée de vingt-deux jours, il note dans son *Journal* : «3 mars à 4 heures du soir, entrée dans le port de Navarin», et date sa carte allemande du Péloponnèse antique : «En rade de Navarin, à bord de la *Cybèle*, 3 mars 1829, Edgar Quinet.» «En face de l'île de Sphactérie», il lit et relit la description de Thucydide au début du livre IV.

Il touche le sol grec le lendemain entre dix et onze heures, et monte aussitôt à Navarin. Le 6, il prend à cheval le chemin de Modon, où se trouve le quartier général de l'armée française. Ses premières impressions sont pour sa fiancée : «J'aime la Grèce telle qu'elle est. Je la trouve belle dans sa misère [...] Je ne te dis rien de la terre, tout est brûlé.»

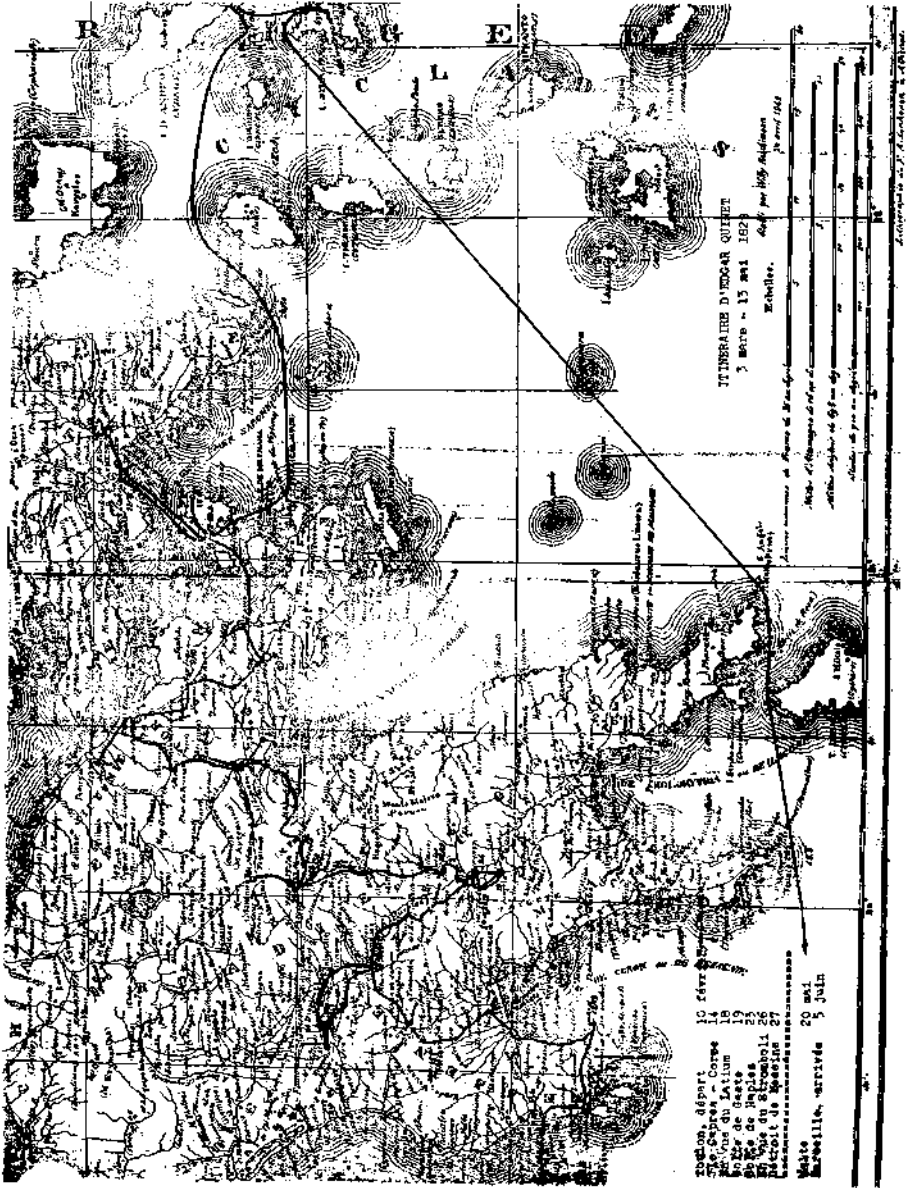
Sans plus attendre, il met son projet à exécution. Le 12, à quatre heures du matin, il se sépare des membres de la Commission, en compagnie du lieutenant-colonel de génie Vivier, du chef de bataillon au 4<sup>e</sup> régiment d'artillerie à pied Hennoque, et de Schinas, l'aide de camp de Miaoulis adjoint à la Commission. Avant son départ, il envoie à Michelet une lettre enflammée pour *le Globe* avec le souhait «qu'elle soit insérée». En voici le début et la fin, d'après un manuscrit. C'est tout un programme.

«La conscience générale de la France a impérieusement exigé l'expédition militaire de la Morée. L'esprit investigateur de notre époque va joindre à une mission d'humanité la sanction des sciences [...]

«Enfin, c'est peu que d'avoir délivré les Hellènes du joug des

---

1. La notation du *Journal* date du 19, la frégate se trouve à la latitude du Latium : «Les mâts, comme des colonnes entourées de coupoles vivantes qui s'animent, qui fléchissent, qui restent ouvertes, comme le Panthéon d'Agrippa à la lumière des étoiles.»



Turcs, si, par l'observation attentive et philosophique de leur rapport avec le passé et le présent, on ne prépare les moyens d'assimiler peu à peu leur barbarie à notre civilisation germanique et latine. Il y a des pierres brisées qui sont d'immortels trophées, et des peuples affranchis qui valent des provinces conquises.»<sup>1</sup>

En suivant la route transversale (par Grivi) qui mène au golfe de Messénie — elle évite au sud le cap Acritas — la petite troupe passe à Coron (le 12/13), autrefois Colonides ou Asiné<sup>2</sup>, à Pétalidi, l'ancienne Coroné, se repose à Nissi (le 13/14), parvient le 14 à Mavromati, l'antique Messène, perchée sur l'Ithôme, la montagne «escarpée» qui s'élève à 802 m. au beau milieu de la plaine de Messénie. Le soir même, Quinet va voir le monastère de Vourcano et la porte d'Arcadie. Le lendemain, il explore le quartier central, l'agora, l'Hiérothysion, le stade et le théâtre, puis à nouveau la porte d'Arcadie. Le 16, il retourne au monastère de Vourcano, contourne l'Ithôme par le nord et revient par la même porte. Le 17, il monte à cheval sur l'Ithôme et contemple longuement le panorama. Il consacre le dernier jour au quartier central<sup>3</sup>. D'une plume enjouée, il donne, le 16, de ses nouvelles à Victor Cousin :

«C'est sur les ruines de Messène que je vous écris, mon très cher maître; rien n'égale la beauté douce et champêtre de cette solitude. Les murs d'Epaminondas blanchissent encore sur le haut des collines, à travers les masses d'oliviers; et des débris de temples et de théâtres sont tombés, à mi-côte de l'Ithôme, dans de beaux champs de blé. J'ai déterré déjà plusieurs inscriptions. La chaumière où je suis est couverte de roseaux, mais assez bien fermée pour la nuit. Je trouve partout, au lieu de cette population ennemie dont on nous parlait, des hôtes et des compagnons d'une société et d'une gaieté parfaites [...].»

Rappelés d'urgence à Modon, les deux officiers laissent Quinet poursuivre seul sa route vers le nord. Après avoir traversé la plaine marécageuse de Stényclare et le khan de Sakona, il débouche en Arcadie par le col de

---

1. Nous sommes en 1829. *La Nuit de Mai* de Musset date de 1835 : «Les plus désespérés sont les chants les plus beaux, Et j'en sais d'immortels qui sont de purs sanglots.»

2. Quinet suit l'indication de sa carte allemande, établie par K. O. Muller, selon laquelle Coron est l'antique Colonides. Pour Mannert et de plus récents érudits, Coron serait l'ancienne Asiné.

3. Dans *La Grèce moderne*, Quinet fait de Messène un tableau synthétique en trois points, qui regroupe les diverses observations du *Journal* : 1° les murailles et la porte d'Arcadie; 2° les ruines du quartier central; 3° le monastère de Vourcano.

Macryplai (Macry Plagi), l'antique Hermæum, et atteint Londari — Leuctres (le 19/20). Le voici à Sinano, bourgade proche de Mégalopolis, examinant les ruines du plus grand théâtre grec. Parti à la recherche de Lycosure, qu'il manque en prenant trop au nord, il subit un orage dans les forêts du Lycée et se réfugie pour la nuit dans une cabane de Dhervouni (le 20/21). Le lendemain 21 mars, après avoir dépassé Ampellone, il découvre avec saisissement les colonnes doriques du temple d'Apollon Epicourios à Bassæ, chef-d'œuvre d'Ictinos, l'architecte du Parthénon, près de la butte du Cotyle (Kotilion), d'où la vue s'étend au loin sur la Morée et la mer. D'Ampellone où il est revenu passer la nuit (le 21/22), il réussit à atteindre Lycosure, et le temple de la Despoina, la Maîtresse, vieille déesse chtonienne adorée en Arcadie, et là, il médite sur la religion grecque primitive.

Quittant les cabanes d'Arcadie qui l'avaient bien reçu, Quinet se dirige, de Londari où le manque de chevaux l'a retenu un jour (du 22 au 24), vers la Laconie et les sources de l'Eurotas. Le trajet vers Mistra est dramatique : avant Longaniko, le voyageur tombe de cheval et se retrouve dans le lit d'un cours d'eau; après ce village, retenu par une branche d'olivier, il est à nouveau désarçonné, le cheval glisse dans le ravin, on l'en retire avec peine ; Quinet fait halte dans un moulin qui se révèle être un coupe-gorge. Il arrive enfin à Mistra, où il peut chanter l'hospitalité patriarcale de son hôte, un démogéronte malade. Là, il visite la ville moyenâgeuse, les monastères byzantins et le château franc de Guillaume de Villehardouin (le 25, car c'est ce jour-là que son domestique a dû avoir la fièvre). Sur le site de Sparte (le 26), il fait à son tour diverses conjectures pour identifier les monuments anciens — ce sont les fouilles anglaises de 1906 - 1907 qui ont donné les premières précisions<sup>1</sup>. A Amyclées (le 27), il remarque «au lieu des jacinthes d'Apollon» — allusion au «bel Hyacinthos, dieu - jacinthe amant d'une Grande Mère minoenne dont le mythe fera ensuite le bien-aimé d'Apollon» — «les fleurs livides de l'asphodèle du Tartare» et des «champs [...] d'orge encore verts».

Quinet prépare alors son départ pour Tripolitza (Tripolis), envoyant ses guides l'attendre au défilé de Klissoura. Après avoir mal dormi au khan de Bourlia (Vourlia, le 28/29), il contemple le champ de bataille de Sellasie décrit par Polybe, où les Macédoniens vainquirent les Spartiates (222 av. J. - C.) et redevinrent les maîtres de la Grèce. Tripolitza lui paraît une ville marquée par «l'empreinte tragique d'une vengeance orientale»; «l'extermination, écrit-il, ne s'est pas faite à la hâte, mais lentement, à plusieurs reprises; les Turcs incendiant le quartier des Grecs, les Grecs celui

---

1. Le 26, de Sparte, Quinet revient à Mistra par Schiavo-Chorio (Amyclées).

des Turcs.» De là (le 30), il visite Tégée et son temple, autrefois l'un des plus beaux du Péloponnèse; il déchiffre «une inscription debout sur [son] cheval», et réfléchit aux causes du déclin de l'Arcadie. «A 1 heure», il part visiter le champ de bataille de Mantinée où vainquit et mourut Epaminondas (362 av. J. - C.).

Sur le chemin de Tripolitza à Argos, le 31 mars à midi, après avoir dépassé Sténo et Agio-Yitika, alors qu'il grimpe «péniblement le défilé d'Aglavo-Campo» (Achlado Campos), il fait la soudaine «rencontre du président sous un mûrier», et de «Nikitas, Colocotronis, Dimitraki, Colopoulo»<sup>1</sup>. «Vêtu à l'européenne», Capo d'Istria répond «avec un peu de tristesse» aux compliments diplomatiques de Quinet. Celui-ci remarque «la flamme pure», «d'enthousiasme» qui anime Nikitas, le palichare idéal, le «Bayard des Klephtes», mais aussi l'air «sinistre», rusé ou traqué, de Colocotronis, obligé, dit Quinet, de «céder sans résister» au président. En peignant après coup ses trois tableaux à la Delacroix, il ne pressentait certes pas la fin tragique de Capo d'Istria, assassiné à Nauplie en 1831, ni l'ascension de Colocotronis, nommé conseiller d'Etat et général par Othon de Bavière (1835).

Après cette rencontre qui éveille en lui un monde de réflexions politiques, Quinet descend dans la plaine de l'Argolide et, par les marais de Lerne, arrive à Argos, «labyrinthe de maisons écrasées». Le 1<sup>er</sup> avril, par un temps orageux, il se rend aussitôt à Mycènes : il dessine dans son *Journal* la porte des lionnes et la coupole du trésor d'Atrée ou tombeau d'Agamemnon, dégagé en 1876 par Stamakis. Le lendemain, il explore la citadelle polygonale de Tyrinthe, ce «camp retranché des Grecs encore barbares», non seulement «refuge», mais «enceinte sacrée», et Napoli de Romanie (Nauplie), ville encore toute vénitienne de caractère. Les jours suivants (les 3 et 4)<sup>2</sup> sont consacrés au repos, probablement à cause de la fièvre lente et de l'épuisement dont le voyageur fait état au début de sa description d'Argos. Le dimanche 5, il assiste à une cérémonie religieuse grecque dans une

---

1. Capo d'Istria quitte Egine, siège du gouvernement, au début de mars, pour aller revoir le général Maison à Modon. Le 5 mars, il est à Nauplie, où il se trouve encore le 31 mars. Sa lettre au commissaire extraordinaire de l'Arcadie, datée du 1<sup>er</sup> avril à Tripolitza, montre qu'il y a déjà réglé des questions importantes. On peut donc admettre qu'il a fait le voyage de Nauplie à Tripolitza le 31 mars, ce qui coïncide avec la date du *Journal* de Quinet. Le 29 mars, il écrit à Eynard qu'il monte tous les jours à cheval, «mais ce ne sont pas des galopades comme au manège de Genève»; le 11 avril, nouvelle lettre de Modon, où il vient d'arriver (*Correspondance du comte J. Capodistrias, président de la Grèce*, Genève, Cherbuliez, 1839, t. 3, pp. 52 - 100 *passim*).

2. Et sans doute le 6, non mentionné dans le *Journal*.

église; il examine l'état du théâtre d'Argos; «à demi déblayé», celui-ci «devait servir aux réunions des députés qui allaient être convoqués»<sup>1</sup>.

Le 7, fuyant «des maremmes» de l'Argolide, il passe le défilé du Trétois, «où Nikitas gagna le surnom de Turkophage en détruisant le corps d'armée de Dramali» (1822). Il aperçoit à Némée des cavernes «où la fable peut avoir caché le lion d'Hercule», mais aussi le temple à trois colonnes et le stade, qui l'amènent à méditer sur l'origine des jeux. Arrivé à Corinthe tout en ruines, par le khan de Courtesa et Cléone, il rencontre un «ingénieur français occupé à dresser le plan d'une ville». Alors que les Turcs interdisaient l'accès de l'Acro-Corinthe, Quinet a la chance de pouvoir visiter la citadelle, deuxième et troisième enceinte, grâce à l'officier saxon qui la commande, et qui lui demande «des nouvelles des universités allemandes». C'est à cet endroit de son livre que l'auteur reproduit dans une note, dont la première phrase est postérieure, la majeure partie de sa description de Heidelberg, datée du 7 février à Toulon. Par «un bois d'oliviers, le long de la mer», il se rend le même jour à Sicyone, siège autrefois d'une célèbre école de peinture, cité du drame de l'aristocratie et de la démocratie, anéantie par Démétrios Poliorcète, l'assiégeur<sup>2</sup>.

Puis Quinet s'en va, le 9, par le chemin peu fréquenté des montagnes, en direction d'Epidaure, dans une région non touchée par la guerre, qui lui rappelle les cantons suisses. Il s'arrête à la ferme ou «métoki» et au monastère de Phanéromani, fait halte à Agio-Iani<sup>3</sup> (Hagios Ioannis, le 9/10), visite le monastère de Taxiarchi, et redescend, ayant franchi le mont Arachné (1199 m.) sur Ligourio (le 10/11), où il explore le temple d'Esculape et le théâtre. Obligé de passer la nuit à Piada (Néa Epidavros), il s'embarque le 12 sur le caïque d'un Hydriote à Epidaure (Pal. Epidavros). Deux heures plus tard, il aborde à Egine, après avoir «failli chavirer». Il y séjourne du 12 au 28 avril<sup>4</sup>. Il prend un peu de repos, puis assiste le 14 à une assemblée de réfugiés épirotes; il monte le lendemain relever le plan du sanctuaire de Zeus Panhellénien, identifié en 1901 comme celui de la déesse indigène Aphaïa. De ce site enchanteur, il voit «de ses yeux et distinctement

---

1. Dans son livre, Quinet décrit successivement l'arrivée, le séjour à Argos (l'église, le théâtre; sa fièvre), les excursions à Mycènes, Tyrinthe et Nauplie, et le départ d'Argos. Il s'agit de nouveau d'une vision synthétique dans laquelle les événements vécus sont redistribués selon quelques lignes rationnelles. Ainsi se compose un grand tableau de la mémoire.

2. Voir à ce sujet la belle thèse de M. Claude Wehrli sur *Antigone et Démétrios*, Genève, Droz, 1968.

3. Dans l'édition de 1857, Agio-Iani est devenu par erreur «Agiolani».

4. Le siège du gouvernement grec est transféré peu après à Nauplie.

la pauvre Athènes [...] qui ressemble à une métairie ou à un monastère abandonné». Le 18, consécration d'une église.

Entre temps, il s'informe de la situation politique et économique de la Grèce; il entend parler des plaintes des primats contre Capo d'Istria. Il a rencontré le duc de Valmy, qui lui dessinera à la sépia une vue de l'Acropole. Le 17, il se sent «parfaitement installé» dans les fauteuils du résident de Russie, le comte Bulgari<sup>1</sup>. Enfin il a reçu par l'intermédiaire de Spiridion Tricoupis, secrétaire du gouvernement grec pour les affaires étrangères<sup>2</sup>, une «lettre de Youssouf bey d'Athènes». Sa petite expédition est prête.

Le 20 au soir, il s'embarque et, le mardi 21 à l'aube, il aborde au Pirée<sup>3</sup>. L'aga lui ayant fourni un cheval pour transporter les bagages et les provisions, dont «une douzaine de bouteilles de rhum» destinées au bimbaschi<sup>4</sup>, il remonte les longs murs jusqu'à la colline du Mouseion, dominée par la forteresse de Philopappos, traverse la région de la Pnyx, de l'Aréopage, de l'Agora, et atteint le quartier «résidentiel» d'alors, où la maison du consul de France, M. Fauvel, a été rasée. Il reçoit du cruel bimbaschi l'autorisation de rester deux jours. Deux médecins français de la garnison turque sont ses hôtes et ses guides. Il entreprend alors son excursion au nord de l'Acropole, de l'ouest à l'est : parti du Théseion, il visite successivement le marché de César Auguste, la bibliothèque d'Hadrien, l'Horloge d'Andronicos, la Lanterne de Démosthène (le monument de Lysicrate), propriété des Capucins français depuis 1669, la Villa d'Hadrien, l'Olympieion, traverse l'Illissos, découvre le stade et s'en retourne par un clair de lune qui lui laisse une impression de tragique volupté.

Le lendemain, il se dirige vers le nord-ouest. Il traverse le Skiros, et s'arrête sur l'éminence de Colone, où il aperçoit le temple de Neptune Hippius. De ce lieu célébré par Sophocle, il voit, tout proche, le site de l'Académie de Platon. Ayant passé le Céphise, il s'en va déjeuner à Padischah (Patisia), puis revient vers trois heures à Athènes, qu'il quitte pour le Pirée, sans avoir pu visiter le Parthénon. Il se réfugie le soir sur l'îlot de Lipsocoutala (Psyttalie) et s'endort, avec la Grande Ourse au-dessus de sa tête (le 22/23)<sup>5</sup>.

1. Auteur d'une *Notice* sur le comte Capo d'Istria, 1832.

2. Spiridion Tricoupis (1788 - 1873), fils d'un primate de Missolonghi, ministre des Affaires étrangères et de l'Instruction publique (1843), auteur d'une *Histoire de la révolution grecque* (1853 - 1854).

3. Episode daté à tort, dans *La Grèce moderne*, du mois de «mai», peut-être pour en recréer le climat printanier.

4. Chef d'un millier de soldats.

5. Cf. Rimbaud : «Mon auberge était à la Grande - Ourse» (*Ma Bohème*).

De retour à Egine, Quinet écrit des lettres enthousiastes à sa fiancée, à Creuzer, à Lortet (le 24), à Michelet (le 25). Le dimanche 26 enfin, il participe au spectacle inoubliable des fêtes de Pâques : les costumes des hommes et des femmes, les danses grecques enchantent notre jeune romantique <sup>1</sup>.

Jusqu'ici, il a vu les hauts-lieux de l'antiquité grecque dans un pays ravagé par la guerre. Au lieu de rejoindre la Commission de Morée, il quitte Egine le 28 avril pour les Cyclades sur un trabacolo dalmate. Le jour suivant, par temps calme, il est en vue de Poros, puis, dans la nuit du 29 au 30, il file entre le cap Sounion et Zéa, et s'immobilise à douze milles de Syra. Mais des vents violents s'étant levés, le bateau doit se réfugier dans l'anse d'Andros. Le voyageur parvient enfin le 2 ou le 3 mai à Syra <sup>2</sup>, où il séjourne jusqu'au 13 mai. Là, il s'intéresse surtout à la démographie d'Ermopoulis : la ville haute, dominée par une cathédrale latine, fief catholique en pays levantin; la ville basse se constituant alors par l'afflux de réfugiés grecs orthodoxes. Justement le 5, il assiste avec sympathie à une assemblée d'électeurs de Chios, premiers balbutiements de l'esprit démocratique. L'épuisement déjà ressenti à Argos croissant, il obtient, le 9, un laissez-passer de l'agent consulaire de France «sur sa déclaration d'avoir perdu son passeport». Il veut se rétablir à Malte, et visiter ensuite la Sicile et Naples, comme il en faisait le projet à son départ. Renonçant à voir Délos, il s'embarque le 13 mai sur un brick grec, le *Nelson*, capitaine Dimitri Papa Nicoli. Le 14 au matin, le vaisseau court entre Serpho et Thermia, le 15 au matin entre Cérigo (Kythira) et le cap Malée; à midi, il est «en vue du cap Matapan» (ou Ténare). Le lendemain, Quinet note : «En pleine mer sur Malte. On file cinq nœuds.» Le 17 : «Dix nœuds», le 18 : «Calme» <sup>3</sup>. Ici s'arrête le *Journal*. Huit jours plus tard, alors qu'une tempête se déclare, le voici devant Malte <sup>4</sup>. Prétextant ne pouvoir faire la visite sanitaire, les Anglais lui ferment leur lazaret. Il abandonne alors à regret son projet d'Italie. Le lendemain, il côtoie l'île de Pantellaria <sup>5</sup>. C'est sur l'impression d'une

---

1. Dans son livre, Quinet raconte les fêtes de Pâques avant l'expédition d'Athènes pour donner à son voyage, semble-t-il, l'impression de la continuité : Egine — Athènes — Cyclades.

2. Selon le *Journal*, il aborde le 2 mai, mais il n'y a aucune note pour le 3. Dans *La Grèce moderne*, il arrive à Syra trois jours après «le 30 avril», date qu'il donne comme début du mauvais temps.

3. Je rectifie les dernières dates du *Journal*, car Quinet ne peut être le même jour entre Serpho et Thermia, et entre Cérigo et le cap Malée.

4. Huit jours après le départ de Syra, soit le 21 mai. Un brouillon manuscrit de son *Itinéraire* indique le «20» mai. Voir note 1, p. 11.

5. Et non «Pandataria», qui est l'actuelle île Vendotena près de Naples.



mer déchaînée qu'il termine son récit. Ballotté une semaine encore «dans le canal de l'Afrique et de la Sicile», étendu presque sans connaissance sur les planches de sa cabine, il n'entend plus que «le gémissément intérieur du bâtiment à fond de cale, le roulis des yataghans et des fusils suspendus sur [sa] tête, et le craquement du tonnerre au haut des mâts». Épuisé, mais l'âme satisfaite, il écrit à sa mère, le 5 juin, de Marseille où il doit être hospitalisé une vingtaine de jours : «J'arrive sur un brick grec», et lui demande incontinent une avance de fonds pour pouvoir rentrer le 25 à Charolles.

Défaut de jeunesse ? L'attrait de l'aventure l'avait emporté sur l'amour patient de la science et le respect des règlements. De septembre 1829 à fin 1830, il réclamera en vain ses appointements. On lui reprochera de n'être pas resté avec la Commission <sup>1</sup>. En fait, Quinet visait un triple objectif : 1<sup>o</sup> sous l'influence allemande de Creuzer, il voulait étudier l'antiquité grecque ; 2<sup>o</sup> sous l'influence française de la grande Révolution, il voulait assister à la naissance de la Grèce moderne ; 3<sup>o</sup> il voulait de surcroît visiter l'Italie (projet qu'il exécutera en 1832 - 1833). Sur les cent seize jours de son équipée, il en avait passé quarante-six sur mer, quarante en Morée, trente à Egine (Athènes) et les Cyclades, sans compter vingt jours de lazaret à Marseille. On comprend dès lors les réticences du gouvernement. Bien que la Commission de Morée se fût désorganisée le 1<sup>er</sup> juillet à l'embouchure de l'Eurotas «à cause des moustiques», son chef, Bory de Saint-Vincent, avait travaillé jusqu'au 31 juillet ; Quinet n'avait consacré à l'antiquité que le tiers de cette période.

Dès le mois d'août, il rédige avec allégresse les notes de son *Journal*. Il se lie «avec M. de Lamartine, qui compose alors ses *Harmonies poétiques et religieuses*». Sous les marronniers du château de Saint-Point, le poète lit ses vers, et Quinet une partie de son *Voyage*. Lamartine organise même une lecture publique à Mâcon. Devant six cents personnes, Quinet présente «un fragment sur les ruines d'Athènes».

---

1. D'après un brouillon manuscrit, Quinet réclame 115 jours d'indemnités, soit du 3 mars au 25 juin. Les étapes de l'*Itinéraire* qui justifient ses calculs contredisent parfois, à partir de Mistra, les dates du *Journal*. L'*Itinéraire* «administratif» indique : 31 mars Tripolitza, 1<sup>er</sup> avril Tzipiana, 2 avril Argos. Proche de Mantinée (appelée aussi Palaio-Chorio dans *La Grèce moderne*, et Palaiopolis sur les cartes), la localité de Tzipiana n'est mentionnée expressément ni dans le *Journal* ni dans le livre. Le *Journal* précise que la rencontre avec le président date du 31 mars. La *Correspondance* de Capo d'Istria ne permet pas de dater du 2 avril les étapes Nauplie-Tripolitza (Capo d'Istria) et Tripolitza-Argos (Quinet). Notre voyageur ne chercherait-il pas à donner l'impression d'avoir consacré à l'exploration des sites anciens plus de jours qu'en réalité ?

Sentant le besoin de compléter ses impressions par des lectures — il utilise des sources grecques, allemandes, françaises et anglaises — il va achever sa «relation» à Paris.

Le soir de la Saint-Sylvestre, il est invité à un dîner de philhellènes, donné en son honneur par de Gérando, chez Jean-Gabriel Eynard (1775 - 1863). Il écrit à sa mère : «Hier, j'étais à dîner à côté de M. Eynard, qui est jeune, beau et charmant, outre ses 700 000 francs du mois dernier» (pour payer la solde des troupes qui menaçaient de se révolter). «Voilà quelqu'un qui me plaît et que je verrai souvent», conclut-il.

Quinet part en avril 1830 pour Strasbourg s'occuper de l'impression de son livre chez Berger-Levrault. Ce n'est qu'après la révolution de Juillet, à laquelle il regrette de n'avoir pas participé, qu'il écrit sa *Préface*, datée du 24 septembre. L'ouvrage paraît enfin en octobre. Mais la jalousie de Victor Cousin éclate, prétend-il, parce que Michelet et Hugo mettent *La Grèce moderne* au-dessus de l'*Itinéraire* de Chateaubriand, et celle de Guizot parce que *le Globe* lui a décerné trop de louanges. Sa carrière professorale en est retardée de neuf ans, et son mariage avec Minna Moré de quatre.

Malgré les comptes rendus parus dans les journaux et les revues, l'œuvre n'a pas le retentissement escompté. Conscient des mérites et des défauts de son livre, Quinet l'a «refondu en grande partie» en 1857 pour l'édition de ses *Œuvres complètes*. Il veut alors «y mettre la clarté qui manquait trop souvent»<sup>1</sup>. La *Préface* est remplacée par un *Avertissement* et reléguée dans les *Notes*. A tort, me semble-t-il, car elle précise à merveille les intentions intellectuelles de ce fougueux romantique.

## II

Le genre littéraire du voyage n'est pas nouveau. Il apparaît au XVI<sup>e</sup> siècle avec la renaissance des lettres et des sciences de l'antiquité. De Pierre Belon, le premier à ouvrir la voie aux rapprochements entre les modernes et les anciens dans ses *Observations de plusieurs singularités et choses mémorables* (1553) à Thierry Maulnier déplorant «que le tourisme industrialisé abîme tout ce qu'il touche», ce genre ne se constitue vraiment qu'avec Rousseau, qui mêle sa vie personnelle au récit de ses pérégrinations, et Chateaubriand, pour qui un itinéraire géographique se résume en une collection

---

1. En fait, il s'agit plutôt d'une révision du texte : découpage du livre en douze chapitres avec titres analytiques, morcellement des longs paragraphes, allègement du style.

d'aquarelles. Dès lors, la relation de voyage devient une œuvre d'art qui décrit l'itinéraire du voyageur et le cheminement de son âme.

La forme du trajet n'est pas indifférente. Voyage de circumnavigation méditerranéenne avec l'*Odyssee*, le *Télémaque* de Fénelon, et l'*Itinéraire* de Chateaubriand — de Paris à Jérusalem par la Grèce, de Jérusalem à Paris par la Tunisie et l'Espagne — mais en ce qui concerne la Grèce, course «rapide» en ligne presque droite de Modon au cap Sounion en trois semaines (août 1806); voyage de croisière par la tangente de Lamartine qui, en deux semaines, n'a vu qu'Argos, Egine et Athènes (août 1832), ou de Nerval qui se contente de trois jours pour les îles de Cérigo et Syros (janvier 1843); vision globale tendant à suggérer un survol aérien chez nos contemporains, Thibaudet et surtout Thierry Maulnier — le mouvement du trajet s'est transformé en sentiment d'ubiquité — et à l'opposé la description en toile d'araignée — rayonner d'un centre dans plusieurs directions, puis passer à un autre centre — avec Pausanias le Périégète, le Guide du II<sup>e</sup> siècle de notre ère, précurseur des guides bleus de notre époque.

Plus importante me semble l'activité de l'esprit pendant ces trajets. Si Ulysse voyage pour retrouver sa famille et sa patrie, le Télémaque de Fénelon pour découvrir le gouvernement et l'amour idéals, Chateaubriand, officiellement, «cherche des images» pour ses *Martyrs* et, quoiqu'il se donne l'air d'un croisé et d'un pèlerin, il n'a qu'une envie : retrouver bien vite Natalie de Noailles qui l'attend en Espagne. Sur son bateau, Lamartine rêve à la «politique évangélique» qu'il entend proposer aux Français; s'il se rend à Jérusalem, c'est pour raffermir sa foi chancelante. Nerval s'intéresse à la triple personnalité de la déesse de Cythère : la Vénus souterraine, Uranie — la Vénus céleste — et la Panagia. Thibaudet chante avec la ferveur toute gidienne des *Nourritures terrestres* le paysage et la littérature grecs, tandis que Thierry Maulnier médite, dans *Cette Grèce où nous sommes nés* (1964), sur l'origine des civilisations.

Quinet, lui, a fait un voyage en zigzags de trois mois, dont il explique ainsi l'intention profonde : «Il voulait, dit-il, s'en aller refaire une partie du voyage qu'a fait le genre humain dans ses migrations, depuis les plateaux de l'Asie centrale jusqu'à l'embranchement du Caucase» pour suivre «sa marche à peu près dans le même ordre où se sont exécutés les uns après les autres les mouvements des peuples primitifs» et voir «de ses yeux le berceau de toutes les traditions épiques». La nécessité l'ayant limité à la Grèce, il l'a parcourue en historien et, pour demeurer «dans les termes où l'art reste possible [...], il a conservé» à son livre la forme «d'un voyage. Mais sous cette allure abandonnée, il cachait un ordre nécessaire. A mesure qu'il se perdait dans les vallées, il songeait à atteindre en esprit à quel-

ques régions plus reculées de l'histoire». Son voyage vers l'Orient coïncidait ainsi avec un retour à l'origine des temps. Enfin la comparaison entre le présent et le passé s'imposant, un commun dénominateur apparaissait : «La liberté moderne se mesurait avec les siècles qui ne sont plus [...] La Grèce ancienne redevenait [...] plus nouvelle et plus originale que la Grèce moderne.» Des écrivains que j'ai cités, c'est Thierry Maulnier, le plus récent, qui paraît, pour l'intention, le plus proche de Quinet. Ce dernier est peut-être, quoi qu'on ait dit, plus actuel qu'on ne pense.

La Grèce moderne, en 1829, offre un spectacle de tristesse et de désolation. De Navarin à Athènes, sauf sur les hauts plateaux de l'Arcadie et de l'Epidaurie, tout est en friche, le peuple meurt de faim. Le voyageur éprouve une sourde angoisse à la vue des habitants à peine sortis d'une terreur séculaire. Quinet arrive à l'an zéro d'une nouvelle société civile. Sur quelle idée l'édifier? Celle de la nationalité, sans doute, ce qu'il exprime en poète : «La Grèce tout entière est une fleur du matin éclosée dans la nuit.» Mais, comme à ses yeux le problème essentiel est celui des structures, il se trouve devant trois possibilités :

Il y a d'abord le régime de la Restauration, dans lequel il s'est toujours senti exilé : la monarchie de droit divin, patronnée par les gouvernements de la Sainte-Alliance dirigée par la Russie et comprenant l'Autriche, la Prusse, la France. Sur la Russie, Quinet est discret en 1830 et réticent en 1857 : «Où trouver un point d'appui? La religion peut attirer l'Etat nouveau vers la Russie. Mais de ce côté, il est repoussé par une trop grande antipathie des institutions politiques. Le voisinage, l'intérêt immédiat le ramènent dans les liens des puissances de l'Occident.» Cette solution, imposée aux Grecs, a prévalu de 1832 à 1843.

Vient ensuite la position de Chateaubriand, pour qui «les Grecs ont incontestablement le droit de choisir la forme de leur existence politique». Défenseur de la dynastie légitime, mais monarchiste contestataire, il voudrait que celle-ci adoptât une forme représentative pour éviter qu'à l'exemple des Etats-Unis d'Amérique, les premiers à avoir prouvé la viabilité de la démocratie dans un grand Etat, l'Europe ne devienne «républicaine» ou ne tombe «sous le despotisme militaire», synonymes pour lui de Terreur révolutionnaire et d'empire napoléonien. Il est donc porté à penser que la monarchie parlementaire est la forme la plus convenable pour la Grèce. C'est le régime constitutionnel anglais qui l'emportera dès 1843.

Quinet prend le contre-pied de Chateaubriand et le déborde sur la gauche. La «destinée» des Grecs, pense-t-il, «est de se rapprocher par degrés des institutions sociales de l'Amérique, sur une terre redevenue jeune et presque primitive, après avoir usé toutes les barbaries et dévoré tous

ses maîtres». Cette forme républicaine n'a existé en Grèce que de 1924 à 1935. Peut-elle reparaître?

S'il admire l'Amérique, que lui a d'ailleurs révélée Chateaubriand, Quinet ne voit pas de bon œil l'influence de l'Angleterre, qu'il compare à «un serpent endormi autour du globe, qui lentement le froisse et l'enserme de son anneau d'éternité», et dans l'*Avertissement* de 1857 il dénonce, en se servant presque de la même image, le rôle néfaste de la politique britannique : «La Grèce est un Etat maritime, et c'est ce que l'Angleterre ne veut pas. La Grande-Bretagne, la reine des mers, jalouse Hydra et Poros. La puissante Angleterre, la chrétienne Angleterre a fait tout ce qu'il fallait pour étouffer au berceau le peuple qui venait au monde.» Quinet anglophobe et pro-américain! Contradiction? Non, à cette époque, les Américains apparaissent aux Français comme des insurgés qui ont rejeté la domination étrangère.

En politique intérieure, Quinet semble apporter son soutien à Capo d'Istria, parce que de l'indépendance il fait naître l'ordre dans la liberté. On peut voyager en toute sécurité : les brigands sont devenus des citoyens paisibles. La nature de la propriété foncière — «au milieu de tous les bouleversements, l'Etat est resté le seul propriétaire» — semble recommander «le principe électif» représentatif plutôt que «le principe héréditaire» monarchique : il faut donc apprendre au peuple les usages de la démocratie, élever le niveau de l'instruction en développant les écoles mutuelles. Athènes doit devenir la capitale de la Grèce, à cause de la situation favorable de son port. Quinet recueille même des éléments de statistiques économiques : il cherche à savoir comment remédier au sous-développement du pays.

La situation de la Grèce s'explique par la politique de l'antiquité : les rivalités de factions dans les cités, la lutte de l'aristocratie et de la démocratie ont causé la perte de l'indépendance et constituent encore le fond du caractère grec. Il y a une leçon à tirer de ce désastre. L'idéal de Quinet à cette époque, semble-t-il, serait une république où l'aristocratie chercherait à intégrer le peuple au système parlementaire. Une fonction d'initiation politique, en somme, un peu comme dans les cantons suisses et à Genève, qu'il a visitée en 1823. Conception qui s'accorderait avec celle des doctrinaires, Benjamin Constant, Guizot, dans la mesure où ceux-ci, espère-t-il, pourraient promouvoir la république. Ce qui est donc valable pour la Grèce l'est aussi pour la France, et par ce message à ses compatriotes, il croit pouvoir influencer sur les événements. Hélas! il arrive trop tard, ou trop tôt. Mais, puisque pour lui la liberté est une idée-force, l'essence même de l'âme, il prendra sa revanche dix-huit ans plus tard en pénétrant aux Tuileries le fusil à la main.

Dans la connaissance de l'antiquité, Quinet se situe à un moment privilégié qui autorise bien des conjectures. La tâche est immense et un siècle n'y suffira pas : inventaire et identification des ruines, fouilles systématiques, étude de la mentalité grecque antique. A l'aube de l'archéologie, Quinet a relevé une quarantaine d'inscriptions. Il en a remis une dizaine à l'Institut; précédées d'un bref rapport, elles figurent dans le *Recueil* de l'Expédition scientifique de Morée, préparé par la section d'architecture et de sculpture. Son *Journal* contient également une soixantaine de croquis de monuments et près de vingt esquisses de paysage. La récolte épigraphique est pour lui secondaire.

Disciple indépendant de Creuzer et de Schelling, s'inspirant de l'*Histoire des mythes asiatiques* de Gœrres (1810) et des *Idées sur la mythologie de l'antiquité* de Bœttiger (1826), il visite les sites fameux du Péloponnèse pour déchiffrer les mythes dont Homère et Eschyle se font les échos. S'il commet des erreurs de détail qui sont celles du temps, il pressent le plus souvent la vérité par approximation, comme lorsqu'il décrit la porte des lionnes à Mycènes : «Le bas-relief des lions n'a qu'un effet grêle sur ce fond de rochers. Le dessin n'en est pas purement égyptien [...] Ils tiennent le milieu entre le style oriental et les premiers rudiments du style éginétique [...] Il a fallu qu'à l'entrée d'une ville pélasgique, on ne sait quel grand culte [...] fût représenté sous la figure ébauchée d'une colonne.» On admet maintenant que la colonne est un motif crétois, et un sceau de Cnossos nous montre la Grande Déesse se dressant sur un sommet abrupt, flanquée de ses fauves.

Pour expliquer les mythes, Pausanias adoptait le plus souvent l'interprétation allégorique et rationaliste. Quinet procède de même à propos des jeux : «Dans leur esprit allégorique, les courses de chars dans Olympie imitaient au printemps l'arrivée du dieu du soleil sur son char.»

Alors que Chateaubriand se complait à ressusciter un merveilleux païen décoratif et anecdotique, et que Lamartine dénigre la Grèce pour exalter la Judée, Quinet, comme Nerval plus tard, cherche à refaire l'expérience religieuse qu'implique le symbolisme mythique. Il annonce même l'explication de la mythologie par les archétypes de l'inconscient collectif que propose Jung : «Ces rencontres de temples, écrit-il, et les retours à l'âge des institutions primitives réveillaient en moi la sympathie obscure avec la mythologie du genre humain, la parenté morale avec les dieux que chaque homme qui vient au monde peut découvrir en soi, dans la jeunesse.» En Arcadie, Quinet se fait l'âme primitive pour la mieux comprendre. Il s'informe «inutilement de la grotte de Cérés, qui devait être dans les environs». «Quand je l'aurais découverte, ajoute-t-il, je n'aurais pu y faire d'offrande de pain, de raisins et de gâteau de miel».

Dans son *Introduction à l'essence de la mythologie* (1941), Kerenyi déclare que « nous avons perdu le contact immédiat avec les grandes réalités du monde spirituel — dont fait partie tout ce qui est vraie mythologie [...] C'est un trait fondamental de la mythologie, de remonter aux origines et aux âges premiers ». Quinet a très bien saisi, avec une pointe de mélancolie, ce caractère essentiel du mythe — ne devrait-on pas plutôt dire, dans ce cas, existentiel ? : « Lycossure appartient tout entière aux temps mythologiques; elle passait pour la première ville qui eût été bâtie [...], le fardeau des temps était encore léger; on croyait toucher à l'origine des choses. Aujourd'hui, au contraire, jeunes, nous nous sentons opprimés et chargés des années que nous n'avons pas vécu; le genre humain ne sait plus où chercher son berceau. »

Ce retour aux origines se situe au-delà de l'émotion esthétique la plus pure, celle que nous procure la description classique du Parthénon par Chateaubriand ou celle déjà romantique du temple d'Égine par Quinet. « L'attitude correcte à l'égard de la mythologie », dit encore Kerenyi, c'est « avoir de l'oreille [...], pouvoir s'écouler en extase. Celui qui se fait source pour s'écouler, la connaissance le connaît ». Quinet prend une vue toute semblable, et c'est du sanctuaire d'Apollon Epicourios, à Bassæ, qu'il a l'originalité toute romantique de situer sa révélation des religions primitives :

« Ces solitudes [...] sont comme une initiation avant d'arriver au grand jour des temples et des villes [...] Sur ces sommets, où s'embranchent les principales montagnes de la Morée, je m'enivrais de la pure ambroisie des dieux. Pendant que les éperviers voltigeaient en cercle autour de ma tête, je pensais que, si les traditions mythologiques se sont retirées de ces lieux, c'est encore de là que se révèle le mieux le vaste organisme du polythéisme [...] Je me disais que toutes les souches centrales qui marquent la configuration du globe, l'Olympe, le Taurus, l'Himalaya, sont aussi les sommets culminants du monde religieux, là où toutes les croyances humaines s'entassent et se nouent. A la fin, rassasié de nectar, perdu dans ce nuage sacré, je croyais voir les traditions, les idées et les dieux se partager entre les peuples par le même chemin que l'eau des fleuves, les migrations des plantes, et les petits des aigles et des ramiers sauvages. »

La sympathie de Quinet, cependant, ne se limite pas à la seule religion. Dans les Cyclades ou après son retour, il évoque les débuts de la philosophie grecque, « cet univers mystique, cet être de raison, qui se croit éternel », et le « dieu resplendissant et souriant » de Platon, que le christianisme (le Dieu des temps gothiques) a remplacé. « La Grèce est là qui gît sous ses forêts de pâles oliviers. Hier, je la cherchais sur ses mers, sur ses

monts de bruyère. Rien n'est resté de l'un et de l'autre, que cette ombre divine qui s'accroît et grandit après eux.» A considérer sa position personnelle en face de l'absolu, l'angoisse le saisit : «Où donc irai-je pour toucher de mes mains le corps solide qui me renvoie cette œuvre infinie?»

Si «le seul biais logique pour aborder la Grèce est d'étudier ses mythes et sa religion», comme l'affirme Pierre Lévêque dans son guide culturel *Nous partons pour la Grèce*, il me faut bien constater que, dans la première moitié du XIX<sup>e</sup> siècle, Quinet est l'écrivain qui a le mieux pénétré le génie de la Grèce antique.

La texture intellectuelle de cette extase, de cette ivresse mythologique ressentie au sanctuaire de Bassæ, s'explique par les deux idées fondamentales qui constituent, dans ce livre, la synthèse personnelle du philosophe de l'histoire, l'idée cosmogonique et la théorie des harmonies.

L'idée cosmogonique devait être le fil d'Ariane de son itinéraire spirituel : «J'aurais souhaité que l'idée cosmogonique du monde grec fit le lien naturel des scènes du voyage», écrit-il à Michelet en lui envoyant les premières épreuves de son ouvrage et les cahiers manuscrits sur l'Argolide. Cosmogonie, ou théorie qui explique comment le monde a été formé. Il ne s'agit point ici des cosmogonies scientifiques qui tentent d'expliquer les transformations de l'univers, du soleil, des galaxies. Pour Quinet, il s'agit de découvrir comment le monde social s'est formé. Il veut revivre l'évolution de l'humanité. C'est cette origine, cette source, qu'il rappelle lorsqu'il contemple de l'Ithôme le monastère de Vourcano : «Tantôt je suivais les premières émigrations des races d'hommes dans l'embranchement et la profondeur des vallées, tantôt je cherchais sur les sommets qui se détachaient à pic, le monde mystérieux des traditions religieuses.»

L'idée cosmogonique englobe le sacré, et permet aussi d'expliquer le déclin d'une société, comme celui de l'Arcadie : «Les Doriens avaient déjà donné à leur Apollon la figure humaine quand les Arcadiens adoraient encore les animaux symboliques de l'Asie.» En effet, confirme Kerenyi, «un dieu nouveau, c'est toujours un monde nouveau qui prend naissance, un nouvel aspect mondial». L'expression de Quinet «l'idée cosmogonique du monde grec» concerne précisément cette origine religieuse et politique des sociétés grecques.

De plus, l'idée cosmogonique est liée à la notion de race. Cela apparaît mieux lorsqu'on voit Quinet, dans une lettre à son ami Lortet, faire allusion au «petit écrit du Dr Edwards sur le type physiologique des races humaines dans leur rapport avec l'histoire»<sup>1</sup> et, dans sa *Préface*, rendre

---

1. *Des caractères physiologiques des races humaines considérés dans leurs rapports*



hommage à Karl Otfried Muller (1797 - 1840), le père de la science archéologique, qui, dans ses études approfondies sur *Orchomène et les Minyens* (1820), les *Doriens* (1824), les *Etrusques* (1828), a su «débrouiller, dit-il, les commencements des races de Xuthus», l'ancêtre mythique commun des Ioniens et des Achéens.

Par l'idée cosmogonique, Quinet relie ainsi en un faisceau les données de la configuration géologique, de la physiologie, de la religion et de la politique. Résume-t-elle la notion moderne de race? ou bien ne détermine-t-elle pas plutôt l'essence même d'une nationalité, ici la grécité?

L'idée cosmogonique repose donc implicitement sur une théorie des harmonies. Celle-ci emprunte ses éléments à Rousseau et Bernardin de Saint-Pierre pour la nature, à Leibniz et Herder pour la philosophie de l'histoire. De toutes les observations que le poète et le savant recueillent, doit se constituer un tableau, et c'est par son activité créatrice propre que l'historien de la civilisation va pouvoir l'élaborer. Voici comment, en termes romantiques, se trouve décrit, dans la *Préface*, ce travail de l'esprit :

«Ces montagnes, il faut les grouper en systèmes; ces ruisseaux, les suivre dans leurs bassins; ces plantes, les classer en espèces. De même ces peuples, il faut les faire rentrer dans leur lit, leurs idées, les grouper en familles, leur vie entière, la partager en zones, plus froides et plus ternes, à mesure qu'en montant ils approchent de leur fin. Au lieu d'une confusion d'objets épars, quand une fois on a mis de cette sorte en présence deux mondes divers, chacun faisant un tout complet à sa manière, il ne reste plus qu'à chercher s'ils ne sont ni différents tous deux, ou plutôt s'ils ne conviennent pas l'un à l'autre, ainsi que l'âme à son corps. C'est à cette dernière vue que l'auteur s'est arrêté.» Il y a une «sympathie intime de la nature et de l'histoire».

La nature, pour les classiques, Poussin, Fénelon, se résumait dans l'harmonie d'un paysage cultivé. Diderot et Rousseau la conçoivent comme un contraste de la nature cultivée — la plaine — et de la nature sauvage — la montagne, les précipices. Dans son voyage, Quinet s'est trouvé «en face de la nature seule», la «barbarie présente» le ramenant à «la barbarie antique». La nature cultivée a disparu, tout est redevenu sauvage.

«Il y a dans la Morée, par delà les paysages classiques que l'on trouve sur le chemin des villes, une nature fauve, sillonnée et chenue, qui n'a point été peinte au vif par l'atticisme des historiens ou des

poètes, ni reproduite, en général, par la civilisation grecque. Il en faut chercher l'empreinte seulement dans le génie sauvage des mythologies populaires, qui leur ressemblent au moins par la rudesse.»

Dans cette nature sans âge et primitive se tissent des correspondances secrètes, des analogies universelles, où les règnes minéral, végétal et animal se répondent, révélant en dernière analyse une unité de structure entre la nature et l'histoire. Le souvenir des *Etudes de la nature* de Bernardin de Saint-Pierre est ici évident. Les applications que Quinet fait de cette hypothèse ne sont dépassées que lorsqu'elles sont trop systématiques ou insuffisamment fondées sur l'observation scientifique. Toutefois, les harmonies de la nature et de l'art permettent d'établir des rapprochements suggestifs entre la tectonique du sol et l'architecture, qui font apparaître Quinet comme un précurseur de l'écologie ou de la science de l'environnement. Les harmonies des formes végétales et des sociétés humaines semblent par contre plus discutables, comme c'est déjà le cas chez Bernardin de Saint-Pierre.

Quinet n'a pas voulu raconter son double itinéraire «avec des formes dogmatiques», et sans doute vise-t-il ici la compilation si apparente dans l'*Itinéraire* de Chateaubriand ou les relations trop scientifiques d'autres voyageurs. Une force dense anime son récit et ses méditations. On le lui reprochait : «Faut-il plus de simplicité et moins d'images dans le début? écrit-il à Michelet. Ceux de Strasbourg le pensent, mais c'est à vous que je m'en remets. J'hésite à effacer, comme Cuvier le voudrait, quelques couleurs de la première feuille, parce que ce mouvement lyrique me semble répondre à la première impression d'un pays auquel on s'accoutume ensuite.» Peinture à l'huile; composition d'atelier, d'après des notations ou des esquisses prises en plein air. Dans le fond, c'est un lyrisme du désespoir et de l'espoir, de la destinée tragique des peuples. Comme Oreste dans la tragédie de Racine, la Grèce est parvenue au comble du malheur, et Quinet éprouve une immense pitié pour ce pays dévasté.

La division du livre en douze chapitres, datant de 1857 et peut-être nécessaire pour la clarté de l'ensemble, ne fait que fragmenter artificiellement la ligne déjà discontinuée de l'itinéraire journalier — seul le *Journal* permet de rétablir la continuité réelle. Quant à l'itinéraire intellectuel, il en va différemment : «Les réflexions sont plus rares au commencement et se présentent davantage à la fin.» Tout se passe comme s'il amplifiait les réflexions amorcées dans son *Journal*. Les composantes de l'idée cosmogonique et de la théorie des harmonies vont apparaître de façon irrationnelle, par le fait du hasard des lieux, et créer une forte impression de surprise. Ce procédé rappelle étrangement celui des *Lettres persanes*, avec cette différence

que la coupure du texte en lettres fictives a disparu. Ainsi Quinet parvient à concilier, dans un mouvement lyrique «coulé en bronze» — le mot est de Michelet et se rapporte au texte de 1830 — l'évocation discontinue de l'itinéraire topographique, et la démarche également discontinue mais polyvalente de l'aventure spirituelle. On pourrait justement parler à ce propos de *composition prismatique* : les faits et les thèmes, telles les facettes d'un prisme de cristal, miroitent dans une alternance imprévisible sous la claire lucidité d'une intelligence enthousiaste. De là, on pourrait voir en Quinet un prédécesseur de Proust, pour qui le prisme — composition et style — étincelant finalement de tous ses pans de mémoire, restaure le temps perdu en une vision de la joie du temps retrouvé.

Le pittoresque subtil de Chateaubriand recréait la sensation de la couleur, du mouvement et de l'espace au moyen d'images, de comparaisons simples, de discrètes métaphores : «Athènes, l'Acropolis et les débris du Parthénon se coloraient des plus belles teintes de la fleur du pêcher; les sculptures de Phidias, frappées horizontalement d'un rayon d'or, s'animaient et semblaient se mouvoir sur le marbre par la mobilité des ombres du relief.»

Les phrases nonchalantes, détendues, trop souvent relâchées de Lamartine s'ordonnent en une musique intérieure, sur les deux plans disjoints de la perception visuelle horizontale et verticale et d'une âme tendre et pensante : Au Parthénon, «il ne manque que quelques colonnes à la forêt de blanches colonnes [...] On dirait de loin l'écume de vagues énormes qui viennent se briser et blanchir sur un cap battu des mers [...] On les admire, on les plaint avec ce sentiment qu'on éprouverait pour des êtres qui auraient encore le sentiment et la vie.»

Pressé par le temps, Quinet évoque au contraire un voyageur rapide, ailé; il désire nous livrer un tableau synthétique de ce que perçoivent la vision extérieure et le regard intérieur. Une succession liée d'images et de métaphores forme une chaîne dont les idées sont la trame. La poésie est intégrée au récit, la méditation prolonge le paysage et devient une élévation. Voici Quinet devant l'Olympieion : «Les champs de blé [...] nous [rendirent] plus frappant le groupe des colonnes du temple de Jupiter Olympien. Au milieu des images champêtres qui les environnent, elles donnent l'idée de gerbes de marbre, qu'un moissonneur divin a oublié d'emporter dans son aire.» La terre grecque, sa nature, ses monuments, ses traditions mythiques deviennent les symboles d'une réalité sacrée qu'il n'est donné qu'au philosophe-poète de déchiffrer. C'est ainsi que, sur un mode viril et sensible, Quinet a écrit le poème en prose de son voyage en Grèce, première de ses œuvres consacrées aux nationalités européennes dans la perspective d'une sociologie politique et religieuse.

Le dernier livre qu'il entreprit était consacré à la Grèce classique. Dans *Vie et mort du génie grec*, ouvrage inachevé, il s'exprime en sentences lapidaires. Par exemple : «L'art grec est né de la Victoire. Son plus grand caractère est là.» Victoire sur les puissances souterraines. Victoire sur les barbares asiatiques. Comme l'écrit Kazantzaki : «La sérénité grecque est très complexe, très tragique, c'est l'équilibre des forces sauvages qui se combattent et qui ont réussi, après une lutte longue et très pénible, à se réconcilier [...] Un univers, cela veut dire une harmonie.»

L'harmonie, la transparence de l'être, Quinet l'a déjà atteinte avec *Merlin l'Enchanteur* (1860). Il y a transposé en claire vision le souvenir le plus vivace, le plus fauve, la rêverie mythique la plus primitive de son voyage. Il évoque à nouveau la journée de Bassæ, en y associant Hermione, sa seconde épouse; il chante l'espérance d'une double victoire sur la mort dans la lumière apaisée des Olympiens :

«Une étincelle a jailli sur la montagne à travers les branches touffues du chêne : le soleil s'est levé; le soleil de Grèce. Il revêt d'une tunique d'or les colonnes du temple. Au loin, les pâles brumes amassées sur le lit des fleuves s'élèvent, serpentent aux flancs bruns des montagnes. Une pluie de fleurs tombe des rameaux de l'amandier qui frissonne sous l'Ithôme. De l'écorce entr'ouverte des pins sort la résine avec une odeur d'encens.

«Déjà la mer est bordée d'une ligne étincelante. Dans les vallons tourbillonne l'essaim diapré des papillons. La terre frissonne comme un trépied qui appelle le dieu. Le jour a lui. L'aigle, la cigale, le torrent, le mont, la plaine, la forêt, le scarabée aux yeux d'or, tous redemandent d'une voix embrasée les immortels.

«Et moi aussi, puissé-je revoir avec toi le matin printanier sur la cime du mont Lycée, au seuil du temple d'Apollon le Secourable. Je voudrais que la première aube nous caressât tous deux de son haleine de jonquille, tandis que l'odeur des serpolets et des vignes vierges monterait vers nous des ravins boisés de Phigalée.

«Puissé-je encore (s'il est permis d'ajouter un vœu), quand viendra l'heure suprême, ma main dans ta main, exhaler avec toi mon âme sereine dans les temples sereins, sous la voûte d'azur, en même temps que le rossignol chantera dans la vallée d'Ampellone et que l'île de Zante fleurira dans la mer épanouie à nos pieds.»

## ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ ΝΕΑ ΛΑΪΚΗ ΔΙΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΡΩΦΙΛΗΣ

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας (ΙΖ' αἰῶν) ἵ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐγράψαν, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἔργων, τρεῖς κυρίως τραγωδίαί, ἀπὸ τὰς ὁποίας σπουδαιότερα εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ Ἐρωφίλη, τοῦ ἐκ Ρεθύμνου γνωστοῦ συγγραφέως Γεωργίου Χορτάτζη<sup>2</sup>. Οὗτος κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου του εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν διὰ μὲν τὸ κύριον θέμα τὴν ἰταλικὴν τραγωδίαν *Orbecche* τοῦ *Giovanni Battista Giraldi* (1504-1573), διὰ τὰ ἰντερμέδια τὸ κατὰ τὸν Ρινάλδον καὶ τὴν Ἀρμίνταν ἐπεισόδιον τῆς Ἀπελευθερωθείσης Ἱερουσαλήμ τοῦ Τουρκουάτου Τάσσου, καί, τέλος, διὰ τὰ χορικά πιθανῶς Ἰταλοῦς μιμητὰς τῆς Φαίδρας τοῦ Σενέκα<sup>3</sup>.

Ὁ Χορτάτζης περιγράφει εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ἐρωφίλης τὸν ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Μέμφιδος Φιλογόνου σκληρὸν φόνον τοῦ νεαροῦ στρατηγοῦ Παναρέτου — υἱοῦ τοῦ βασιλέως Τρασιμάχου, τὸν ὅποιον ὁ βασιλεὺς Φιλόγονος εἶχε περισυλλέξει νήπιον, ἀγνοῶν τὴν καταγωγὴν του — καὶ τὴν προσφορὰν τῶν μελῶν τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν κόρην του Ἐρωφίλην, μετὰ τῆς ὁποίας ὁ Πανάρετος εἶχε τελέσει μυστικούς γάμους. Ἡ Ἐρωφίλη εἰς τοιαύτην θέαν αὐτοκτονεῖ, ἐνῶ ὁ χορὸς, ἐκδικούμενος τὴν σκληρότητα τοῦ βασιλέως, θανατῶνει τοῦτον.

Ἡ τραγωδία πολὺ ἐνωρὶς ἐγίνε προσφιλές ἀνάγνωσμα καὶ συγκι-

1. Γενικὴν βιβλιογραφίαν περὶ τῆς κρητικῆς σχολῆς βλ. ἐν Γ. Θ. Ζώρᾳ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* (πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις), Ἀθήναι 1966, Μ. Μανούσακα, *État présent des études sur le théâtre crétois au XVII siècle, L'Hellénisme Contemporain*, 1952, σ. 461-470, Τοῦ αὐτοῦ, *Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ κρητικοῦ θεάτρου*, Ἑλληνικὴ Δημιουργία 5 (1953) 97-107.

2. Βιβλιογραφίαν περὶ τῆς κρητικῆς τραγωδίας βλ. ἐν Ν. Βέη, Ἐρωφίλη, ἐκδ. Στοχαστῆ, Εἰσαγωγή, Ἀθήναι 1926, Γ. Θ. Ζώρᾳ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἐνθ' ἀν., Μ. Μανούσακα, *Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ κρητικοῦ θεάτρου*, ἐνθ' ἀν.

3. Γενικὰς πληροφορίας περὶ τῶν ἰταλικῶν ἐπιδράσεων βλ. ἐν Ν. Βέη, Ἐρωφίλη, ἐνθ' ἀν., Στεφ. Ξανθοῦ δίδου, Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη, Ἀθήναι 1928, σ. 16' ἐπ., Γ. Θ. Ζώρᾳ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἐνθ' ἀν.

νητικὸν θέαμα εἰς τὴν Κρήτην. Γράφει ὁ Βέης : «Δεῖγμα τῆς μεγάλης λαϊκότητος, τὴν ὁποῖαν ἡ Ἐρωφίλη εἶτε ἀπὸ σκηνης διδασκομένη εἶτε χειρογράφως καὶ ἐντύπως κυκλομένη ἀπέκτησεν, εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι παρ' ἡμῖν ὑπάρχει καὶ βαπτιστικὸν ὄνομα Ἐρωφίλη, οὗ ἡ χρῆσις ἐπυκνώθη ἀσφαλῶς λόγῳ τῆς ἠρωίδος τοῦ ὁμωνύμου δράματος. Καὶ οὐχ ἤττον μαρτυρεῖ τὴν λαϊκότητα τοῦ κρητικοῦ δράματος, ὅτι στίχοι ἐκ τούτου αὐτοῦσιν ἢ μεταρρυθμισμένοι πτερουγίζουσι εἰς τὸ στόμα τοῦ καθ' ἡμᾶς λαοῦ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ λαϊκὸν δίστιχον :

*Τὰ γέλοια μὲ τὰ κλάσματα, μὲ τὴν χαρὰν ἢ πίκρα,  
μιὰν ὥραν ἐσπαρθήκατε, μιὰν ὥραν γεννηθήκατε*

ἀποτελεῖ κατὰ τι παρηλλαγμένον τοὺς δύο πρώτους στίχους τῆς Γ' πράξεως τῆς Ἐρωφίλης, κεῖται δὲ καὶ ἐν τῷ κρητικῷ δράματι τοῦ Ζήνωνος καὶ ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἤττον μεταρρυθμισμένον. Φαίνεται, ὅτι ἡ Ἐρωφίλη ὑπῆρξεν ὡς πρὸς τὸ δίστιχον τοῦτο ἢ πηγὴ τῶν δύο ἄλλων κρητικῶν ἔργων, ἢ καὶ δὲν ἀποκλείεται, ὅτι καὶ ταῦτα καὶ ἐκεῖνη ἤντησαν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων ἀπὸ κοινῆς τινος πηγῆς· ἴσως ἢ πηγὴ αὕτη ὑπῆρξεν αὐτὸς οὗτος ὁ ἀνεξάντλητος θησαυρὸς τῆς δημοτικῆς ἡμῶν ποιήσεως. Ὅπως δὲ κατὰ τὸν ΠΗ' αἶθρα ὁ Guys, περιηγούμενος τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἤκουσε στίχους τῆς Ἐρωφίλης ᾄδομένους ἐν χορῷ ὑπὸ κορασίδων κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ κλείδωνα<sup>1</sup>. Ἀναλόγους μαρτυρίας παρέχουσι καὶ ἄλλοι μελετῆται τοῦ δράματος.

Ὅταν Κρήτες πρόσφυγες — φεύγοντες τὸ 1669 τὸν τουρκικὸν ζυγὸν — ἐξήτησαν καταφύγιον εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα, μετέφεραν καὶ διέδωσαν τὰ κυριώτερα ἔργα των, τὰ ὁποῖα ἔγιναν ἐπίσης καὶ ἐκεῖ λαϊκά.

Ἐγραψα ἄλλοτε σχετικῶς : «Καὶ περὶ μὲν τῶν διασκευῶν ἄλλων ἔργων ὑπῆρχον βέβαιαι μαρτυρίαι, περὶ τῆς τραγωδίας ὅμως τοῦ Χορτάτζη ἐνομίζετο γενικῶς, ὅτι τοιαῦται διασκευαὶ ἢ δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ἢ ὅτι πρὸ πολλοῦ εἶχον πλέον λησμονηθῆ»<sup>2</sup>.

Ἀνέφερον δὲ καὶ τὰς ἐξῆς μαρτυρίας : Ὁ Κ. Σάθας γράφει : «Τοῦτο τὸ δράμα ἐξεδόθη πολλάκις ἐν Βενετίᾳ καὶ παρεστάθη, πλην τῆς Κρήτης, καὶ εἰς ἄλλας τῆς Ἑλλάδος πόλεις, ἰδίᾳ δ' ἐν Ἐπτανήσῳ, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἀπαρχαιωθὲν ἐντελῶς ἐλησμονήθη, μόνον τοῦ λαοῦ ψάλλοντος ἐπι δίστιχά τινα ὡς ἀμυδρὰν ἀνάμνησιν τῆς ἐπὶ δύο ὄλας ἑκατονταετηρίδας ἀντιπροσωπευσάσης τὴν ἐθνικὴν σκηνὴν κρητικῆς ταύτης τραγωδίας»<sup>3</sup>.

1. Ν. Βέης, Ἐρωφίλη, ἐνθ' ἀν., σ. κδ' - κε'.

2. Γ. Θ. Ζώρα καὶ Π. Κρέτση - Λεοντσίνη, Πανάρατος, μονόπρακτος λαϊκὴ διασκευὴ τῆς Ἐρωφίλης, Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1957, σ. 11.

3. Κ. Σάθας, Κρητικὸν θέατρον, ἐν Βενετίᾳ 1879, σ. ψ'.

Ὁ Βέης συμπληροῖ : «Λαϊκὰς παραστάσεις τῆς Ἐρωφίλης καθ' ὄρισμένες ἑορτάς, ὅπως ἐκεῖναι τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ἔχουσι σημειωθῆ»<sup>1</sup>.

Μόνον ὁ Ξανθουδίδης ἀναφέρει ἀκαθόριστόν τινα πληροφορίαν περὶ νεωτέρας παραστάσεως τοῦ ἔργου ἐκτὸς τῆς Κρήτης. Γράφει : «Καὶ μέχρι σήμερον διατηροῦνται ἀναμνήσεις τῆς τραγωδίας τοῦ Χορτάτζη, καὶ ψάλλονται μέρη ἢ δίστιχα ἐξ αὐτῆς ἐν Κρήτῃ τοῦλάχιστον. Εἰς τὸν "Κρητικὸν λαόν" (μικρὸν περιοδικὸν ἐκδιδόμενον ἐν Ἡρακλείῳ κατὰ τὸ 1909) ἐν σελ. 70 - 72 ἐδημοσιεύθησαν ὑπαγορευθέντα ὑπὸ Χρυσῆς Πατακοπούλλας, κατοίκου Ἄνω Μέρους Ἀμαρίου, πολλὰ δίστιχα τῆς Ἐρωφίλης λίαν παρηλλαγμένα καὶ ἐνιαχοῦ συμπεφυρμένα μὲ στίχους τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Εἶναι δὲ ταῦτα τὸ ὄνειρον τῆς Ἐρωφίλης περὶ τῶν δύο περιστεριῶν, λόγοι Νεροφίλης καὶ Παναρέτου, προσφορὰ τῶν μελῶν τοῦ Παναρέτου μέσα εἰς τὸ βασιέλλι, ἢ αὐτοχειρία τῆς Ἐρωφίλης καὶ ὁ φόνος τοῦ βασιλέως. Καὶ ὁ σεβ. καθηγητῆς Γ. Χατζηδάκις ἀναγράφει ὅτι παιδίον ὦν ἤκουσε παρὰ νέας μαζώκτρας τὴν ὑπόθεσιν τοῦ δράματος καὶ οὐκ ὀλίγους στίχους αὐτοῦ, λ.χ. :

*τὴ γλῶσσα καὶ τὴν κεφαλὴν ἐβάλα στὸ βασιέλλι  
μηνᾶ τῆς θυγατέρας του νὰ πάη πὼς τὴ θέλει.*

Ὁ κ. Κώστας Φωτιάδης, σπουδαστῆς τῆς Φιλολογίας, μοῦ ἀνεκοίνωσε τελευταῖον ὅτι κατὰ τὰς Ἀπόκρεω ἐγίνοντο πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀκόμη παραστάσεις λαϊκαὶ ἐκ τῆς Ἐρωφίλης εἰς Ἄρταν, Ζαγόρι καὶ εἰς τὰ Τρίκαλα Θεσσαλίας. Πάντα ταῦτα μαρτυροῦσιν, ὡς εἶπομεν, πόσον ἡ τραγωδία τοῦ Χορτάτζη ὑπῆρξε προσφιλεῖς εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, καὶ πῶς διέσωσε τὴν ἀνάμνησιν αὐτῆς ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν ἑκατονταετηρίδας»<sup>2</sup>.

Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ ἀνάμνησις τῆς Ἐρωφίλης συνεχίζεται μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Οὕτω σώζονται ποικίλαι σύντομοι λαϊκαὶ διασκευαὶ αὐτῆς, μερικαὶ μὲ βασικὰς ἀλλοιώσεις, παριστάνεται δὲ μέχρι σήμερον εἰς κέντρα τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Αἱ λαϊκαὶ αὐταὶ διασκευαὶ, αἱ ὁποῖαι συνήθως δὲν ὑπερβαίνουν τοὺς 150 στίχους χρησιμεύουν διὰ ὑπαίθρους παραστάσεις, κατὰ τὴν περίοδον τῶν Ἀπόκρεω, ἀπὸ ὀμίλους ἑρασιτεχνῶν καὶ σημειῶνουν ἀρκετὴν ἐπιτυχίαν, ἀφοῦ συνεχίζονται ἀνελλιπῶς ἐπὶ τόσους αἰῶνας.

1. Ν. Βέης, Ἐρωφίλη, ἐνθ' ἀν., σ. κε'.

2. Στρεφ. Ξανθουδίδου, Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη, ἐνθ' ἀν., σ. λα' - λβ'. Βλ. καὶ Κρητικὴ ἀνθολογία, Εἰσαγωγή, ἀνθολόγησις καὶ σημειώματα Στ. Ἀλεξίου, Ἡράκλειον Κρήτης 1954, σ. 55 : «Ἡ Ἐρωφίλη εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στὸν Κορνάρο, καὶ ἔγινε ἀγαπητὸ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα. Παριστανόταν ὡς τις μέρες μας στὰ Ἐπτάνησα καὶ ἄλλου».

Πρὸ εικοσαετίας περίπου μοῦ ἐδόθη ἡ εὐκαιρία νὰ δημοσιεύσω τοιαύτην σύντομον λαϊκὴν διασκευὴν, ὑπὸ τὸν τίτλον Πανάρατος<sup>1</sup> (παρὰ φθορὰ τοῦ Πανάρετος)<sup>2</sup>, ἡ ὁποία παριστάνετο — καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ παριστάνεται — ὑπαιθρίως εἰς Ἄμφιλοχίαν, τὸ μὲν Σάββατον τῆς Τυρινῆς εἰς τὴν κεντρικὴν ἀγοράν, τὴν δὲ ἐπομένην Κυριακὴν εἰς διαφόρους συνοικίας τῆς πόλεως. Τὸ κείμενον τῆς διασκευῆς, καθὼς καὶ λεπτομερείας περὶ τῆς παραστάσεως μοῦ εἶχε προμηθεύσει ἡ φιλόλογος Π. Κρέτση-Λεοντσίνη, καθηγήτρια τότε εἰς τὴν πόλιν ἐκείνην.

Αἱ παραστάσεις ὅμως τῆς Ἐρωφίλης (ἢ μᾶλλον τοῦ Πανάρατος, ὡς εἶναι συνήθως γνωστὸν τὸ ἔργον) φαίνεται ὅτι εἶχον εὐρύτερον χαρακτῆρα καὶ ὅτι αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι πληροφορίες πρὸς τὸν Ξανθοῦδιδην ἀπὸ τὸν φοιτητὴν Κώσταν Φωτιάδην ἦσαν ἀκριβεῖς.

Ἦδη καὶ νέα διασκευὴ λαϊκῶν παραστάσεων εἰς Ἄρταν ἐδημοσιεύθη προσφάτως ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Σπ. Βασταροῦχα, μὲ τίτλον «Ἀποκριὲς στὴν παλιά Ἄρτα» εἰς τὸ περιοδικὸν «Σκουφᾶς»<sup>3</sup>.

Ὅπως ὅμως ἀναφέρει ὁ ἐκδότης, τὸ ἔργον δὲν εἶναι πλῆρες οὔτε ἀναλλοίωτον. Τὸ κείμενον — γράφει — «τὸ ἀφηγήθηκα ὅπως ἔμεινε στὴ μνήμη μου ἀπὸ τότες, δὲν προσέθεσα τίποτα, παρέλειψα πολλά, εὐτυχῶς γιὰ τὸν ἀναγνώστη, γιὰτὶ δὲν τὰ θυμᾶμαι πιά»<sup>4</sup>. Ὅπωςδὴποτε ἡ ἐκδοσις ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη μαρτυρίαν λαϊκῆς ἐπιβιώσεως τῆς κρητικῆς τραγωδίας, προσέτι δὲ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ κείμενον ὑφίστατο ποικίλας ἀλλοιώσεις, ὡς καὶ ριζικὰς ἐνίοτε μεταβολάς, κατὰ τὰς τοπικὰς διασκευάς.

Ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τοῦ Πανάρατος ὁ Βασταροῦχος παρατηρεῖ ὅτι «κατ' ἄλλους ἦλθε ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα, κατὰ τὸν γράφοντα ἦταν ἐκφυλισμένη ἀρχαία τραγωδία»<sup>5</sup>. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ τραγωδία προῆλθεν ἀπὸ τὴν Κρήτην καὶ ἀποτελεῖ λαϊκὴν διασκευὴν τῆς «Ἐρωφίλης», τῆς ὁποίας ὅμως τὸ ὄνομα δὲν ἀναφέρεται καθόλου, ἀντικατασταθὲν μὲ τὴν ἀπλὴν ἐνδειξιν «βασίλοπούλα». Δὲν ἀναφέρεται ἐπίσης οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως ἀλλὰ μόνον ἡ ἰδιότης του, ἐνῶ τὸ ὄνομα «Πανάρετος»

1. Γ. Θ. Ζώρα καὶ Π. Κρέτση-Λεοντσίνη, Πανάρατος, μονόπρακτος λαϊκὴ διασκευὴ τῆς Ἐρωφίλης, ἐνθ. ἀν.

2. Ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ σώζεται ἡ λαϊκὴ διασκευὴ. Ἄγνωστος ὁ συσχετισμὸς μὲ τὴν τραγωδίαν Ἐρωφίλη καὶ μὲ τὸν Πανάρετο τῆς κρητικῆς τραγωδίας.

3. Γεωργ. Βασταροῦχα, Ἀποκριὲς στὴν παλιά Ἄρτα, Σκουφᾶς 4 (1975) 182-187.

4. Γεωργ. Βασταροῦχα, Ἀποκριὲς στὴν παλιά Ἄρτα, ἐνθ' ἀν., σ. 187. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ἂν ὁ ἐκδότης ἐφρόντιζε νὰ συμπληρώσῃ τὸ κείμενον μὲ μαρτυρίας καὶ ἄλλων παλαιωτέρων ἀκρουσῶν. Ὅπωςδὴποτε ἡ προσφορὰ εἶναι πολῦτιμος, διότι ἀποτελεῖ μαρτυρίαν ζωντανῆν τῆς ἐπιβιώσεως τῆς κρητικῆς τραγωδίας.

5. Γεωργ. Βασταροῦχα, Ἀποκριὲς στὴν παλιά Ἄρτα, ἐνθ' ἀν., σ. 185.



μετεβλήθη εἰς «Πανάρατος». Οὕτω μόνον τὸ ὄνομα τοῦ Καρπόφορου δι-  
τηρήθη ἀναλλοίωτον.

Ἐπιπλέον σύγκρισις μετὰ τὸ κείμενον τῆς διασκευῆς τῆς Ἀμφιλοχίας  
μαρτυρεῖ τὴν κοινὴν αὐτῶν καταγωγὴν. Ἡ ὁμοιότης δὲ τῶν παραλλαγῶν  
θα ἦτο καὶ μεγαλύτερα ἂν τὸ κείμενον τῆς Ἄρτης ἐσώζετο πληρέστερον.

Εἰς τὴν τελευταίαν ὁμοίωσιν ταύτην διασκευὴν εὐρίσκομεν καὶ σημαντι-  
κὰς ἀλλαγὰς, ἐκτὸς ἂν αὐταὶ ὀφείλωνται εἰς ἀλλοιώσεις τῆς ἀπὸ μνήμης  
καταγραφῆς.

Αἱ σημαντικώτεραι ἀποκλίσεις εἶναι : α) τὸ γεγονός ὅτι τὰς μεταξὺ  
Ἐρωφίλης καὶ Πανάρατος σχέσεις ἀποκαλύπτει εἰς τὸν βασιλέα ὁ εἰς τὸ  
πρωτότυπον πιστὸς σύντροφος καὶ σύμβουλος τοῦ πρωταγωνιστοῦ Καρπό-  
φορος, ὅστις οὕτω μεταβάλλεται εἰς ὑπουλον προδότην, β) ὅτι ἡ βασι-  
λοπούλα ἀποθνήσκει ἐκ βαθυτάτης κρίσεως, ἐνθ' εἰς τὴν κρητικὴν τραγω-  
δίαν ἀποχειριάζεται, γ) ὅτι ἡ διὰ φόβου τιμωρία τοῦ Φιλογόνου γίνεται  
οὐχὶ ὑπὸ τοῦ χοροῦ τῶν κορασίδων, ὡς ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ ὅπα-  
πιστοῦ τοῦ βασιλέως, ὅστις ἦτο ἐπίσης μυστικῶς ἐρωτευμένος μετὰ τὴν  
βασιλοπούλαν.

Ὁ ἀποσπασματικὸς χαρακτήρ τοῦ ἔργου, οἱ ἡμιτελεῖς στίχοι, μερικὰ  
χάσματα κλπ. ὀφείλωνται προφανῶς εἰς τὴν παράλειψιν — χάριν συντο-  
μίας — στίχων ἢ καὶ τμημάτων τῆς διασκευῆς, ὡς ὁμολογεῖ ὁ ἐκδότης.  
Πάντως ἡ ἀνάμνησις τῶν συνθηκῶν ὑφ' ἃς ἐγένετο ἡ παράστασις καὶ ἡ  
περιγραφή τῆς εὐρείας λαϊκῆς συμμετοχῆς ἀποτελοῦν ἀξιόλογον μαρτυ-  
ρίαν διὰ τοὺς μελετητὰς τοῦ κρητικοῦ ἔργου καὶ ἀπόδειξιν τῆς διαδόσεως  
τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ὡς ἐπιβεβαιοῖ  
καὶ ὁ ἔθνικὸς ποιητὴς μας Σολωμός<sup>1</sup>.

Παραθέτομεν κατωτέρω τὸ ἀπόσπασμα τῆς μελέτης τοῦ Βασταροῦχα,  
ὡς καὶ τὸ ἀπὸ μνήμης ἐκδοθὲν τμήμα τοῦ Πανάρατος. Ἡ συγγένεια ἢ μᾶλ-  
λον ἢ κοινὴ καταγωγὴ (παρὰ τινὰς ἀποκλίσεις) εἶναι εὐθὺς ἀμέσως κατα-  
φανής<sup>2</sup>. Οἱ πλείστοι τῶν μνημονευομένων στίχων εἶναι ταυτῶσμοι μετὰ τὸ  
πρωτότυπον<sup>3</sup>.

1. Διονυσίου Σολωμοῦ, Διάλογος. Ὁ ἔθνικὸς ποιητὴς ἀναφέρει εἰς τὸν  
Διάλογον μόνον τὴν Βοσκοπούλα, ὁμοίως ἐγνώριζεν ὅλην τὴν κρητικὴν λογοτεχνικὴν  
παραγωγὴν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὑπέστη σημαντικὴν ἐπίδρασιν, ἰδίᾳ γλώσσης καὶ ὄρους·  
βλ. σχετικῶς Ἐμμ. Χατζηγιακουμῆ, Νεοελληνικαὶ πηγὰὶ τοῦ Σολωμοῦ. Κρη-  
τικὴ λογοτεχνία, δημῶδη μεσαιωνικὰ κείμενα, δημοτικὴ ποίησις, Ἐν Ἀθήναις 1968.

2. Σύγκρισιν τοῦ Πανάρατος πρὸς τὸ κείμενον τῆς Ἐρωφίλης βλ. εἰς τὴν μνημο-  
νευθεῖσαν μελέτην Γ. Θ. Ζώρα καὶ Γ. Κρέτση - Λεοντσίνη, Πανάρατος, μονό-  
πρακτος λαϊκὴ διασκευὴ τῆς Ἐρωφίλης, ἐνθ' ἂν.

3. Ἀναδημοσιεύω τὸ κείμενον ὡς ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Βασταροῦχα, ἀνευ οὐσιαστικῆς  
τινὸς μεταβολῆς καὶ ἀνευ ἀποπειρᾶς οἰασθήποτε συμπληρώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως  
αὐτοῦ.

### ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ<sup>1</sup>

Μὰ ὄλ' αὐτὰ (δηλ. αἱ ἄλλαι ἐκδηλώσεις τῶν Ἀπόκρεω) — γιὰ μᾶς τὰ παιδιὰ βέβαια — δὲν ἦταν ὡς ποῦμε τίποτα μπροστὰ στὸν «Πανάρατο».

Τὸν περιμέναμε μικροὶ - μεγάλοι. Ἄρχιζε ἀπὸ τὴν πρώτην Κυριακὴ τῶν Ἀπόκρεω ἔδινε παραστάσεις σ' ὄλες τὶς γειτονιὲς καὶ στὴν ἀγορά.

Ἦταν κατάλοιπο τῶν ὑπαιθρίων ἀρχαίων τραγωδιῶν.

Κατ' ἄλλους ἦλθε ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα, κατὰ τὸν γράφοντα εἶναι ἐκφυλισμένη ἀρχαία τραγωδία<sup>2</sup>. Καὶ ἐδῶ ἔχομε ἀρκετοὺς θανάτους.

Τὰ μέλη τοῦ θιάσου ἦσαν περίπου εἴκοσι<sup>3</sup>: ὁ βασιλιάς, ὁ χάρος, ἡ βασιλοπούλα, ἕνας ἢ δύο σαλπικταὶ (μουσικοὶ τοῦ Σκουφᾶ), 4-5 ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ ὑπόλοιποι στρατιῶτες.

Ὁ βασιλιάς φοροῦσε κορώννα, χρωματιστὲς κορδέλες, περικνημίδες ἀπὸ ἄσπρο πανὶ καὶ μπότες.

Ὁ χάρος μιά προσωπίδα μαύρη, προβιά ἐφαρμοσμένη στὸ σῶμα του, δύο φτερά ἀπὸ χήνα καὶ ἕνα σπαθὶ στὰ χέρια του, ποὺ τὸ ἀποκαλοῦσε ρομφαία.

Οἱ ἀξιωματικοὶ φοροῦσαν χάρτινες περικεφαλαῖες καὶ στολὲς χρωματιστὲς ἀπὸ μακαβάδες<sup>4</sup>.

Οἱ στρατιῶτες, ἀνάλογα μὲ τοὺς βαθμοὺς των, κουβαλοῦσαν καὶ μὰ ξεχαρβαλωμένη πολυθρόνα, ποὺ τὴν ἀποκαλοῦσαν θρόνο, γιὰ νὰ κάθεται ὁ βασιλιάς.

Ἡ βασιλοπούλα ἀνάλογα ντυμένη καὶ ὁ ἀπαραίτητος ἀράπης<sup>5</sup>, γιὰ νὰ διώχνη τὰ παιδιὰ.

---

1. Τοῦ κειμένου ὁ ἐκδότης προτάσσει εἰδήσεις περὶ τῶν προσώπων τῆς τραγωδίας, τῆς ἐποχῆς τῶν παραστάσεων, τῆς ἐντυπώσεως εἰς τοὺς θεατὰς κλπ., ὡς καὶ προσωπικὰς τῆς κρίσεως περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ ἔργου.

2. Ὡς ἐλέχθη, ἡ ὑπόθεσις αὕτη στερεῖται ἀληθείας.

3. Τὰ πρόσωπα τῆς τραγωδίας καὶ εἰς τὴν κρητικὴν Ἐρωφίλην καὶ εἰς τὴν διασκευὴν τῆς Ἀμφιλοχίας ὑπολείπονται κατ' ἀριθμὸν τῆς διασκευῆς τῆς Ἀρτῆς. Εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ἐπιθυμία πολλῶν — ἰδίᾳ νέων — νὰ μετᾶσχουν εἰς τὴν παράστασιν ηἰξήσε τὸν ἀριθμὸν τῶν στρατιωτῶν.

4. Ὁ Χαραλάμπους βεβαίῳ, ὅτι εἶδε νὰ γίνωνται παραστάσεις τῆς τραγωδίας εἰς τὸ Μεσολόγγι, τῷ 1912, μὲ ἠθοποιούς φέροντας ἀγγλικὰς στρατιωτικὰς στολὰς (Γ. Θ. Ζώρα καὶ Π. Κρέτση - Λεοντσίνη, Πανάρατος, μονόπρακτος λαϊκὴ διασκευὴ τῆς Ἐρωφίλης, ἔνθ' ἀν., σ. 12).

5. Προφανῶς ὁ Ἀράπης εἶναι ὑπόλοιπον τῆς ἀφρικανικῆς καταγωγῆς τῆς ὑποθέσεως τῆς τραγωδίας.

ΧΑΡΟΣ

Ἄγρια κι ἀναλύπητη καὶ σκοτεινὴ ἡ θωριά μου,  
μὲ τὴ ρομφαία ποὺ βαστῶ στὰ πέντε δάκτυλά μου,  
κόκκαλα - κόκκαλα, ἀστραπές, (πολλές) βροντές, σκοτάδι,  
σήμερα ἀνοίξε ἡ μαύρη γῆς κ' ἐβγήκα ἀπὸ τὸν Ἄδη.

5 Χωρὶς νὰ μὲ καλέσουνε, συχνὰ εἰς γάμους πάω,  
ἀρπάζω νιὸς ἀπ' τὰ μαλλιά, γέρονς ἀπὸ τὰ γένεια,  
ἀρπάζω καὶ μικρὰ παιδιὰ στὴ σέλλα κρεμασμένα.

Ἄθριο πρῶτ' - πρῶτ', καὶ πρὶν περάσει ἡ μέρα,  
ἔχω νὰ θανατώσω

10 τὸν Πανάρατο, τὸν βασιλιὰ καὶ αὐτὴ τὴ μόνη θυγατέρα.

(Ὑποτίθεται ὅτι οὔτε τὸν βλέπει κανεὶς οὔτε τὸν ἀκούει).

ΒΑΣΙΛΙΑΣ

Πανάρατε, Πανάρατε, Πανάρατε, παιδί μου,  
ἔλα ἐμπρὸς μου νὰ σοῦ πῶ, δυὸ λόγια νὰ σοῦ κρῖνω.

ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ

Τοὺς ὀρισμούς σας γροῖκησα τῆς ὑψηλότητάς σας,  
ἤθελα μάθω, βασιλιά, ποιό εἶν' τὸ πρόσταγμά σας.

ΒΑΣΙΛΙΑΣ

15 Θέλω νὰ πᾶς στὴ κόρη μου, τὴν πολυαγαπημένη,  
κι ἀπ' τοῦ πατρὸς τὸ πρόσταγμα ποτέ της νὰ μὴ βγαίνει.  
Νὰ τῆς εἰπῆς θὰ παντρευτῆ, θὰ κάνουμε τοὺς γάμους,  
κι ἂν δὲν θελήσῃ, πές της το, στανικῶς θὰ τὸν ἐκάμω.

ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ

Ὅπως δρίζεις, μεγαλειότατε.

20 Θὰ πάω νὰ τῆς τὸ εἰπῶ, καὶ νὰ τὴ συμβουλέψω.

(Ὁ Πανάρατος εἶναι ἐρωτευμένος μὲ τὴ βασιλοπούλα. Πηγαίνει στὴ βασιλοπούλα ποὺ εἶναι στὸ τέλος τοῦ κύκλου).

ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ

Βασιλοπούλα, ἀφέντρα μου, θάρρος κι ἀπαντοχὴ μου,  
τρεῖς προξενεῖες γιὰ λόγου σου, πεντάμορφη κορὰ μου,  
τρεῖα μαχαίρια δίκοπα μοῦ σφάζουν τὴν καρδιά μου.

ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΑ

*Ἔλα, ματάκια μου γλυκά, διόλου μὴ σὲ μέλει  
25 κι ἄλλος κανένας ἀπὸ σὲ ποτέ του δὲν μὲ παίρνει.*

(Τὴν ὥρα ποὺ μιλάει ὁ Πανάρατος μὲ τὴ βασιλοπούλα, παρουσιάζεται ὁ Καρπόφορος καὶ ἀναφέρει στὸν βασιλιά ὅτι ὁ Πανάρατος ἔχει ἐρωτικές σχέσεις μαζί της)<sup>1</sup>.

ΒΑΣΙΛΙΑΣ

*Φύγε, Καρπόφορε, ἀπ' ἐδῶ κ' ἐγὼ ἔχω τὸ σκοπό μου,  
πήγαινε στὸ στρατόπεδο, στείλε τὸν στρατηγό μου.*

ΚΑΡΠΟΦΟΡΟΣ

*Ἀρχιστράτηγε, ὁ βασιλιάς προστάζει  
πήγαινε στὰ ἀνάκτορα, καθὼς μὲ διατάζει.*

ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ

30 *Ἄρματα καὶ σοντάγματα εἰς γραμμὴν!*

(Παίζουν οἱ σάλπιγγες, οἱ στρατιῶτες φέρνουν μιὰ βόλτα, περνᾶν ἀπ' τὸν βασιλιά καὶ πιάνουν τὸν Πανάρατο. Τὴν ὥρα ποὺ τὸν πηγαίνουν συναντᾷ τὸν Καρπόφορον).

ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ

*Ἀχ! ἀδελφὲ Καρπόφορε, καλλιώτατα γνωρίζω  
πὼς αὐτὰ μου τὰ βάσανα ἔπο σένα τὰ ἐλπίζω.*

ΚΑΡΠΟΦΟΡΟΣ

*Μὰ τοῦτο τὸ ξίφος ποὺ βαστῶ, στὰ πέντε δάκτυλά μου,  
ἀνίσως καὶ δὲν σ' ἀγαπῶ, νὰ μπῆ μέσ' τὴν καρδιά μου.  
35 Πήγαινε κ' ἔρχομαι κ' ἐγὼ γιὰ νὰ σὲ βοηθήσω,  
καὶ μ' ἀτσαλένια σίδηρα τὸ στήθος μου νὰ ντύσω.*

ΒΑΣΙΛΙΑΣ

*Καλῶς τὸν ἄξιο γαμπρό, καθὼς θὰ τὸν ἐκάμω,  
ὅπως τ' ἀξίζει σήμερα στὸν ἄξιο τὸ γάμο.  
Στὸ σπίτι μου σ' ἀνέθρεψα μὲ ὄλους μου τοὺς κόπους,*

1. Ὡς γνωστὸν εἰς τὴν κρητικὴν τραγωδίαν ὁ Καρπόφορος παραμένει πάντοτε πιστὸς καὶ ἀφωσιωμένος φίλος τοῦ Παναρέτου, ὁ δὲ βασιλεὺς παρ' ἄλλης πηγῆς πληροφορεῖται περὶ τῶν μυστικῶν γάμων τῆς κόρης του.

40 σ' ἔκανα ἀρχιστράτηγο εἰς ὄλους μου τοὺς τόπους.  
Γιατὶ τὰ μάτια σου κρατᾶς βαριά χαμηλωμένα  
καὶ νὰ κοιτάξης ντρέπεσαι μὲ θάρρος πρὸς ἐμένα;

ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ

Ναί, βασιλεῦ, στὸ σπίτι σου μ' ἀνέθρεψες,  
μ' ἔκανες κὶ ἀρχιστράτηγο εἰς ὄλους σου τοὺς τόπους  
45 ἀλλὰ νὰ ξέρης ὅτι εἶμαι υἱὸς τοῦ βασιλέως Προύσου<sup>1</sup>  
φίλου ἰδικοῦ σου.

ΒΑΣΙΛΙΑΣ

Αὐτὰ τὰ λέγεις εἶναι ψεῦδη.

(Ὁ Πανάρατος τραβάει τὸ σπαθί του, τὸ κατευθύνει στὸ βασιλιά φωνάζοντας):

ΠΑΝΑΡΑΤΟΣ

Ἄν θέλῃς καὶ σημάδι,  
κρατῶ ὁμάδι.

ΒΑΣΙΛΙΑΣ

50 Κρατεῖστε τον, ὦ στρατηγοί, κ' ἐλάτε μετ' ἐμένα  
σπαθὶ νὰ βάλω ἀπάνω του γιὰ νὰ χαρῆ ἢ καρδιά μου.  
Γυρίστε ὅλοι στὸ θρόνι, γυρίστε ὅλοι πίσω,  
φέρετε τὴ θυγατέρα μου γιὰ νὰ τῆς ὁμιλήσω.

(Ἀναχωρεῖ ὁ ἀρχιστράτηγος μὲ τὴν κουστόδια, οἱ σάλπιγγες παίζουν).

ΑΡΧΙΣΤΡΑΤΗΓΟΣ

Βασιλοπούλα μου, κυρά, σ' ἀνατολὴ καὶ δύσι  
55 ὁ βασιλιάς πατέρας σου θέλει νὰ σοῦ μιλήσῃ,  
καὶ μ' ἔστειλε μὲ τὸ στρατὸ καὶ μὲ τὰ μίλια οὐλα,  
γιὰ νὰ σὲ συνοδεύσουμε ὡσὰν βασιλοπούλα.

ΒΑΣΙΛΙΑΣ

Καλῶς τὴ θυγατέρα μου, τὴν πολυαγαπημένη,  
ποῦ ἀπ' τοῦ πατρὸς τὸ πρόσταγμα καθόλου δὲν ἐβγαίνει.

---

1. Προύσου πρόκειται περὶ ἀλλοιώσεως καὶ παραφθορᾶς τοῦ ὀνόματος. Εἰς τὴν διασκευὴν τῆς Ἀμφιλοχίας, οἱ παράλληλοι στίχοι ἔχουν ὡς ἀκολούθως:

μάθε κ' ἐγὼ ὅμως εἶμαι παιδί τοῦ βασιλοῦ τοῦ πλοῦτου  
τοῦ Ξέρξου, τοῦ φίλου τοῦ δικοῦ σου.

- 60 *Κάτι σου ἔχω, κόρη μου, τρανό, μεγάλο δῶρο·  
τῶκανα γιὰ τὸ γάμο σου.  
Γιὰ κοίτα τὸ βατσέλι, ἔτσι ἡ καρδιά σου θέλει γένει.*

ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΑ

*Ὁϊμέ, τί τυχερὸ ἢ καημένη!  
Καὶ τίνος εἶν' ἡ κεφαλή, ποῦ εἶναι αὐτοῦ κομμένη;*

ΒΑΣΙΛΙΑΣ

- 65 *Τοῦ φίλου σου τοῦ μυστικοῦ, ἀσπλαχνη θυγατέρα,  
σήμερα τοῦ τῆν ἔκοψα μὲ τῆ δεξιά μου χερά.*

ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΑ

*Αὐτό 'ναι τὸ κεφάλι του, τὸ 'ματοκυλισμένο·  
ποῦ εἶναι τὸ κορμάκι του τὸ σφιχτοαγκαλιασμένο;*

ΒΑΣΙΛΙΑΣ

*Βοῶσι τῶν σκυλιῶν.*

(Ἡ βασιλοπούλα πέφτει νεκρή<sup>1</sup>. Ὁ Ὑπασπιστὴς τῆς βασιλοπούλας εἶναι ἐρωτευμένος μαζί της. Βλέποντας τὴ βασιλοπούλα νεκρή, λέει)<sup>2</sup>:

ΥΠΑΣΠΙΣΤΗΣ

- 70 *Τί κάθομαι καὶ τί ἀργῶ, καὶ τί μὲ περιμένει  
νὰ βλέπω τὴν κυρία μου στὴ γῆ ἐξαπλωμένη;  
Ἦλιε, μεγάλε σθερνέ, κάνε δικαία κρίσι  
τὸν βασιλιά τὸν ἀσπλαχνο νὰ τὸν καταποντίση.*

(Κτυπᾷ τὸν βασιλιά μὲ τὸ ἐγχειρίδιό του. Σκοτώνει καὶ τὸν Καρπόφορον)<sup>3</sup>.

Οἱ γυναῖκες τῆς γειτονιάς ἐκλαιγαν μὲ τὸ χαμὸ τῆς βασιλοπούλας. Εἶμασταν μικροί· λυπόμασταν τὴ βασιλοπούλα καὶ τὸν Πανάρατο. Τὸν χάρο τὸν βλέπαμε στὸν ὕπνο μας, καὶ τρέμαμε.

Ὁ Πανάρατος δὲν ἔχει βέβαια καμμιά λογοτεχνικὴ ἀξία. Τὸν ἀφηγή-

1. Ὡς γνωστόν, εἰς τὴν κρητικὴν τραγωδίαν ἡ Ἐρωφίλη ἀποχειριάζεται.

2. Εἰς τὴν Ἐρωφίλην δὲν ὑπάρχει τὸ γεγονός τοῦ κρυφοῦ ἐρωτος τοῦ ὑπασπιστοῦ, τὴν δὲ ἐκδίκησιν τοῦ βασιλέως Φιλογόνου ἀναλαμβάνει ὁ χορὸς τῶν κορασίδων.

3. Καὶ ὁ φόνος τοῦ Καρπόφορου ὑπὸ τοῦ ὑπασπιστοῦ εἶναι νέον στοιχείον, εἰσαχθὲν εἰς τὴν διασκευὴν τῆς Ἄρτης.

θηκα ὅπως ἔμεινε στή μνήμη μου ἀπὸ τότες. Δὲν πρόσθεσα τίποτα, παρέλειψα πολλά, εὐτυχῶς γιὰ τὸν ἀναγνώστη, γιατί δὲν τὰ θυμῶμαι πιά.

Τὸν περιέλαβα τὸν Πανάρατο στὸ κείμενο τοῦτο, γιατί, ὅπως καὶ παραπάνω ἀνέφερα, δὲν ἐννοοῦνταν ἀποκριὰ χωρὶς Πανάρατο. Ἔγινε ἔθιμο.

Στὸ σχολεῖο, ἂν θέλαμε ν' ἀποκαλέσουμε κανένα προδότη, τὸν φωνάζαμε Καρπόφορο.



Παραμένει τὸ θέμα τῆς προέλευσεως τοῦ «Πανάρατου». Βεβαίως δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ ἀπ' εὐθείας προέλευσις ἀπὸ τὴν Κρήτην, διὰ τῆς μεταβάσεως προσφύγων ἐκ τῆς μεγαλονήσου εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον. Ὅμως, ἂν ἀπεδεικνύετο ἡ ὑπαρξὶς λαϊκῶν διασκευῶν καὶ παραστάσεων τῆς «Ἐρωφίλης» εἰς τὴν Ἐπτάνησον, θὰ ἐθεώρουν πολὺ πιθανωτέραν τὴν προέλευσιν εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰς νήσους τοῦ Ἴονιου.



## 2. Ο ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΟΡΙΟΛΙ ΚΑΙ ΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑΙ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

Ὁ Φραγκίσκος Ὀριόλι (Francesco Orioli) ὑπῆρξε διακεκριμένος καθηγητῆς τῆς Ἴονιου Ἀκαδημίας. Ἡ διδακτικὴ αὐτῆ σταδιοδρομία του εἶχε διαφόρους περιπετείας, αἱ ὁποῖαι συνδέονται ἀμέσως μὲ τὴν παράλληλον σταδιοδρομίαν τοῦ ἔθνικοῦ ποιητοῦ μας Ἀνδρέου Κάλβου. Ὑπῆρχον ὁμῶς πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα διασαφηνίζονται τώρα, χάρις εἰς τὴν ἐπίσημον, μεταξὺ τοῦ ἐν Κερκύρα παπικοῦ γενικοῦ προξένου καὶ τῆς Ἁγίας Ἐδρας ἀλληλογραφίαν, ἥτις ἀπόκειται ἤδη εἰς τὸ Ἀπόρρητον Ἀρχεῖον τοῦ Βατικανοῦ<sup>1</sup>.

Ὁ Φραγκίσκος Ὀριόλι ἐγεννήθη εἰς Βολωνίαν καὶ ἀπέθανεν εἰς Ρώμην (1875 - 1856). Σοφὸς ἐπιστήμων, διωρίσθη καθηγητῆς τῆς Φυσικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς γενετείας του. Ἀναμιχθεὶς βραδύτερον εἰς τὴν πολιτικὴν, μετέσχεν ἐνεργῶς εἰς τὰς γνωστὰς ταραχὰς τοῦ 1831 εἰς Βολωνίαν, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν ὁποίων — ὅπως πολλοὶ ἄλλοι — ἠναγκάσθη εἰς αὐτοεξορίαν εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Μετέβη εἰς Κέρκυραν, σύνθηθες καταφύγιον τῶν ἰταλῶν προσφύγων, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη, παραμείνας ἐκεῖ ὑπὲρ τὴν δεκαπενταετίαν.

Χαίρων φήμης λόγιου καὶ εὐρυμαθοῦς ἐπιστήμονος, κατόρθωσε νὰ ἐπιβληθῆ ἑνωρὶς εἰς τὴν μικρὰν κοινωνίαν τῆς Ἐπτανήσου — καίτοι οὐδέποτε ὑπῆρξε πραγματικὸς φιλέλλην — καί, ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῆς ἀρμοστικῆς, νὰ καταλάβῃ ὑψηλὰς θέσεις εἰς τὴν ἰόνιον ἐκπαίδευσιν.

Τὸ 1836 — κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Φ. Ἰωάννου<sup>2</sup> καὶ τοῦ Χασιώτη<sup>3</sup> — κατέ-

1. Περὶ τῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀφορῶντων ἐγγράφων τοῦ Ἀρχείου τούτου βλ. Γεωργίου Θ. Ζώρα, Ἄγνωστα ἔγγραφα τοῦ Ἀπορρητοῦ Ἀρχείου τοῦ Βατικανοῦ περὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως, Παρνασσός 13 (1971) 119 - 153 (= Κείμενα καὶ Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀριθμ. 72, Ἀθῆναι 1971), ἐνθα πληροφοραὶ καὶ περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ γενικοῦ προξενείου ἐν Κερκύρα.

2. Φιλίππου Ἰωάννου, Λόγος Ὀλυμπιακός.

3. G. Chassiotis, L'instruction publique chez les Grecs etc., Paris 1881.



λαβε τὴν ἔδραν τῆς Φυσικῆς Πειραματικῆς εἰς τὴν Ἴονιον Ἀκαδημίαν <sup>1</sup>, τὸ δὲ 1840 τὸν εὐρίσκομεν καὶ διευθυντὴν τοῦ Γυμνασίου Κερκύρας <sup>2</sup>.

Δὲν γνωρίζομεν διὰ ποῖον ἀκριβῶς λόγον ἠναγκάσθη τὸ 1841 νὰ ἀποχωρήσῃ τῆς δευτέρας ταύτης θέσεως. Βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ στάσις τῆς Ἀγίας Ἐδρας καί, κατ' ἀκολουθίαν, τοῦ ἐν Κερκύρᾳ παπικοῦ γενικοῦ προξένου ἦτο πάντοτε ἐχθρική ἀπέναντι τοῦ ἐπαναστάτου παπικοῦ ὑπηκόου, μὲ τὴν κατηγορίαν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἀντιδραστικοῦ ὑποκειμένου καὶ ἐπικινδύνου διὰ τὴν ἀγωγὴν τῶν νέων διδασκάλου.

Διὰ τοῦτο μετὰ ἰδιαιτέρας ἱκανοποιήσεως ὁ παπικὸς γενικὸς πρόξενος πληροφορεῖ, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1841, τὸν Γραμματέα τοῦ παπικοῦ κράτους ὅτι ὁ Ὀριόλι ἐπαύθη ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Γυμνασίου.

Ἴδου τὸ κείμενον τοῦ σχετικοῦ ἐγγράφου (ἐν μεταφράσει) :

*Παπικὸν Γενικὸν Προξενεῖον*

*εἰς τὰς Ἴονιους Νήσους*

*Ἀριθμ. 775*

*Ἀντικείμενον*

*Ὁ καθηγητὴς Ὀριόλι ἀπελύθη τῆς θέσεως  
διευθυντοῦ τοῦ Ἴονίου Γυμνασίου*

*Κέρκυρα, 14 Φεβρουαρίου 1841*

*Πανιερώτατε καὶ Σεβασμιώτατε Προΐγκυρ!*

Ὁ πολὺ γνωστὸς διδάκτωρ Ὀριόλι, ἐκ Βολωνίας, καθηγητὴς Φυσικῆς ἐν τῷ ἐνταῦθα Πανεπιστημίῳ, ὅστις τὸ παρελθὸν ἔτος διορίσθη διευθυντὴς τοῦ Ἴονίου Γυμνασίου, μετὰ μεγάλης χαρᾶς ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἀνακοινώσω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα ὅτι ἀπελύθη ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης θέσεως τὸ γεγονός τοῦτο προεκάλει τῇ ἀληθείᾳ γενικὴν ἐκπληξιν διαπιστουμένου ὅτι εἰς ἄνθρωπον τόσον ἐπικίνδυνον εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος εἶχεν ἀνατεθῆ ἢ μόρφωσις μέγαλον ἀριθμοῦ νέων.

Τὸ κατ' ἐμὲ δὲν παρέλειψα οὐδὲ παραλείπω νὰ τὸν παρουσιάσω καταλλήλως εἰς τὰς ἀρμοδίας ἐκείνας ἀρχάς, ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται, πρὸς ἀπομάκρυνσίν του, κολακεύομαι δὲ νὰ πιστεύω ὅτι δὲν θὰ παρέλθῃ πολὺς χρόνος καὶ θὰ ἀναγκασθῆ νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τὰς Ἴονιους νήσους.

1. Ἡ παρά τινων διατυπωθεῖσα γνώμη ὅτι ὁ Ὀριόλι διορίσθη τὸ πρῶτον τὸ 1841 εἶναι — ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῶν κατωτέρω ἐγγράφων τοῦ παπικοῦ γενικοῦ προξένου — ἀνακριβής.

2. Γερασίμου Σαλβάνου καὶ Βάσως Σαλβάνου, Ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία. Ὁ ἴδρυτής αὐτῆς κόμης Γύλφορντ, οἱ καθηγηταὶ καὶ οἱ σπουδασταὶ αὐτῆς, Ἀθήναι 1949, σ. 75.

Σᾶς ἱκετεύω, Πανιερώτατε Προΐγκυρ, νὰ δεχθῆτε τὴν ταπεινὴν ἔκφρασιν  
τοῦ βαθυτάτου σεβασμοῦ καὶ εὐλαβείας, μὲθ' ὧν ἔχω τὴν τιμὴν νὰ διατελῶ  
τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιωτάτης Πανιερότητος  
ταπεινότατος, εὐλαβέστατος, εὐπειθέστατος δοῦλος  
ὁ ἱππότης N. Mosca  
γενικῶς πρόξενος

Πρὸς τὸν Σεβασμιώτατον καὶ Πανιερώτατον Προΐγκυρα  
Καρδιάλιον κόρυον Luigi Lambruschini  
Γραμματέα τοῦ Κράτους ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν  
κλπ. κλπ. κλπ.  
Ρώμην<sup>1</sup>

1. Παραθέτομεν καὶ τὸ ἰταλικὸν πρωτότυπον τοῦ ἐγγράφου :

Consolato Generale Pontificio  
nelle Isole Jonie  
N° 775  
Oggetto  
Il professore Orioli dimesso  
da direttore del Liceo Jonio

Corfù, li 14 febbrajo 1841

Eminentissimo e R(everendissi)mo Principe!

Il ben noto dottor Orioli di Bologna, professore di Fisica in questa Università, e che l'anno scorso fu destinato direttore del Liceo Jonio, con sommo contento ho l'onore rassegnare all'Eminenza Vostra R(everendissi)ma che è stato dimesso da questa ultima carica, cosa che destava veramente la sorpresa generale in vedere a un uomo cotanto pericoloso al genere umano affidata l'educazione di una quantità di giovinotti.

In quanto a me non ho mancato, ne cesso di servirlo presso quelle autorità dalle quali dipende per disfarsene, e mi lusingo che non passerà molto tempo che sarà costretto partirsene dalle Isole Jonie.

La supplico, Principe E(minentissi)mo, di accogliere gli umili omaggi del profondo mio rispetto e venerazione, co' quali ho l'onore di rassegnarmi

di Vostra Em(inenz)a R(everendissi)ma  
u(milissi)mo, devot(issi)mo, obb(edientissi)mo Servitore  
cav(alier)e N. Mosca  
cons(o)le gen(era)le

All'Eminentissimo e R(everendissi)mo Principe  
il Sig(no)r cardinale Luigi Lambruschini  
Segretario di Stato per gli Affari Esteri  
etc. etc. etc.  
in Roma

Ὁ πρόξενος παρατηρεῖ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ἐφρόντισε νὰ ἐπηρέαση καταλλήλως τοὺς ἀρμοδίους διὰ τὴν ἀπόλυσιν ταύτην καὶ ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα ὅτι, καίτοι ὁ Ὅριόλι παρέμεινεν ἀκόμη καθηγητῆς εἰς τὴν Ἴονιον Ἀκαδημίαν, ὑπὸ τὸ κράτος τῆς γενικῆς δυσφορίας, δὲν θὰ βραδύνη ἢ ἐποχῆ καθ' ἣν θὰ ὑποχρεωθῆ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν νῆσον.

Τὴν ἱκανοποίησιν τῆς διὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ Ὅριόλι ἐκφράζει εἰς τὸ ἀπαντητικὸν ἐγγράφον τῆς καὶ ἡ Segreteria di Stato τοῦ Βατικανοῦ.

Ἴδου τὸ κείμενον τοῦ ἐγγράφου (ἐν μεταφράσει) :

*Κύριον παπικὸν πρόξενον  
Κερκύρας*

Ἀριθμ. 25240  
5

27 Φεβρουαρίου 1841

Δὲν εἶναι δυνατὸν εἰμὴ νὰ ἀκουσθῆ εὐχαρίστως ἐκ μέρους τῶν τιμίων ἀνθρώπων ἢ πληροφορία τὴν ὁποίαν μοὶ ἀνεκοίνωσεν ἡ Ὑμετέρα Εὐγένεια διὰ τοῦ ἐγγράφου τῆς 14ης τρέχοντος, ὑπ' ἀριθμ. 775, περὶ τῆς ἀπολύσεως ὑπὸ τῆς ἀπόσε Κυβερνήσεως τοῦ καθηγητοῦ Ὅριόλι ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἴονίου Γυμνασίου, καθότι τὸ ἐν λόγῳ ὑποκείμενον, γνωστότατον ἐξ αἰτίας τῶν ἐπιμέμπτων ἀρχῶν του, θὰ ἠδύνατο μεγάλως νὰ ἐπιδράσῃ διὰ τῆς ὀλεθρίας ἀγωγῆς του ἐπὶ τῶν νεαρῶν μαθητῶν.

Ἐπὶ τούτοις ἀνανεῶνω καὶ βεβαιῶ κλπ. <sup>1</sup>

Διὰ νέου ἐγγράφου ὁ παπικὸς γενικὸς πρόξενος ἐπανερχόμενος ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἀπολύσεως τοῦ Ὅριόλι, ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα τῆς ἀπομακρύνσεως τούτου καὶ ἀπὸ τῆς πανεπιστημιακῆς ἑδρας, κατὰ κοινὴν ἀπαίτησιν τῆς κερκυραϊκῆς κοινωνίας. Γράφει :

1. Παραθέτομεν καὶ τὸ ἰταλικὸν πρωτότυπον τοῦ ἐγγράφου :

25240  
5

Sig(nor) Console Pontificio  
di Corfù

27 Febbraro 1841

Non può non essere sentita con piacere dalle persone oneste la notizia che V(ostre) S(ignoria) mi ha partecipata con foglio del 14 corrente n° 775, della dimissione data da cotesto Governo al professore Orioli dall'ufficio di direttore del Liceo Jonio, giacchè questo soggetto ben noto per i suoi riprovevoli principj poteva molto influire nella perniciosa educazione di giovani studenti.

Le rinnovo intanto e protesto...

Παπικὸν Γενικὸν Προξενεῖον

εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους

Ἀριθμ. 853

Ἀντικείμενον

Λήψις ἐγγράφου ὑπ' ἀριθμ. 25240

περὶ Orioli 5

Κέρκυρα, 29 Μαρτίου 1841

Πανιερώτατε καὶ Σεβασμιώτατε Πρίγκιπ!

Ἐχω τὴν τιμὴν νὰ βεβαιώσω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα τὴν λήψιν τοῦ Ὑμετέρου ἐγγράφου ὑπ' ἀριθμ. 25240|5, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 27 Φεβρουαρίου παρελθόντος μηνός, ἀφορῶντος εἰς τὴν ἀπόλυσιν τοῦ καθηγητοῦ Ὁριόλι, ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἰονίου Γυμνασίου, ὅστις ἐλπίζω ὅτι μεθ' οὗ πολὺ θὰ ἀπολυθῇ ἐπίσης ἀπὸ τῆς ἑδρας τὴν ὁποίαν κατέχει ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς νήσου ταύτης, ὡς καθηγητῆς τῆς Φυσικῆς, πρᾶγμα εὐκαταὶον διὰ τὸ καλὸν τῆς κοινωνίας μας.

Ἀναεώνω πρὸς τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα τὴν παράκλησιν ὅπως δεχθῆ τὰς ταπεινὰς προσρήσεις τοῦ βαθυτάτου σεβασμοῦ καὶ εὐλαβείας, μεθ' ἧς ἔχω τὴν τιμὴν νὰ διατελῶ

τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιωτάτης Πανιερότητος  
ταπεινότατος, εὐλαβέστατος καὶ εὐπειθέστατος δοῦλος

ἱππότης N. Mosca

γενικὸς πρόξενος

Πρὸς τὸν Πανιερώτατον καὶ Σεβασμιώτατον Πρίγκιπα

Καρδινάλιον κύριον Luigi Lambruschini

Γραμματέα τοῦ Κράτους ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν

κλπ. κλπ. κλπ.

εἰς Ρώμην<sup>1</sup>.

1. Παραθέτομεν καὶ τὸ ἰταλικὸν πρωτότυπον :

Consolato Generale Pontificio

nelle Isole Jonie

N° 803

Oggetto

Ricevimento del dispaccio

N° 25240 sul conto Orioli

5

Corfù, il 29 Marzo 1841

Eminentissimo e R(everendissimo) Principe!

Ho l'onore di accusare all'Em(inenza) Vostra R(everendissima) ricevuta del di Lei

Τὴν κενωθεῖσαν θέσιν τοῦ Ὀριόλι γνωρίζομεν ὅτι κατέλαβεν ὁ ποιη-  
τῆς τῶν ᾠδῶν Ἀνδρέας Κάλβος, ἀπὸ 24ης Ἰανουαρίου 1841, ἐξ οὗ προκύ-  
πτει ὅτι ἡ παῦσις τοῦ Ἰταλοῦ καθηγητοῦ εἶχε γίνει πρὸ τῆς ἡμερομηνίας  
ἐκείνης <sup>1</sup>.

Σχετικῶς πρὸς τὸν διορισμὸν τοῦτον εἶχον ἄλλοτε γράψει : «Στὴν Κέρ-  
κυρα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα Λύκειον — ὅπως ὑπῆρχε σὲ κάθε νησί τῆς Ἑπτανή-  
σου — λειτουργοῦσε καὶ ἓνα Γυμνάσιο καί, τέλος, ἡ Ἴόνιος Ἀκαδημία ἢ  
Πανεπιστήμιο, ποῦ εἶχε τέσσερες σχολές, δηλ. τὴ θεολογικὴ, τὴ φιλοσοφικὴ  
καὶ φιλολογικὴ, τὴ νομικὴ καὶ τὴν ἰατροφαρμακευτικὴ. Ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα  
σχολεῖα, δηλ. τῶν καλῶν τεχνῶν, τὸ ἱεροσπουδαστήριον κλπ. Ἡ διαφορὰ  
ἀνάμεσα στὸ Γυμνάσιο καὶ στὸ Λύκειο ἦταν ὅτι τὸ πρῶτο ἐθεωρεῖτο ἀνώ-  
τερο, γιατί, καθὼς ὥριζε κι ὁ νόμος : “ Ἡ ἐν τῷ Γυμνασίῳ Κερκύρας γενο-  
μένη ἐκπαίδευσις περιλαμβάνει καὶ τὰ εἰς τὰ Λύκεια τῶν μεγαλυτέρων  
νήσων ὑπαγόμενα μαθήματα καὶ ἐπιπρόσθετα τὴν ἰχνογραφίαν, τὰ ὕψηλά  
μαθηματικὰ καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τὴν στοιχειώδη διδασκαλίαν”.  
Γι’ αὐτὸ καὶ πολλοὶ καθηγητὲς καὶ μάλιστα ὁ γυμνασιάρχης ἐδίδασκαν  
ταυτοχρόνως καὶ στὴν Ἀκαδημία καὶ στὸ Γυμνάσιο. Ἔτσι συνέβη μὲ  
τὸν Ὀριόλι, γυμνασιάρχῃ καὶ καθηγητῇ στὸ Πανεπιστήμιο, ἔτσι καὶ μὲ  
τὸν Κάλβο, ποῦ διωρίστηκε πρῶτα στὸ Πανεπιστήμιο (ὅπου δίδασκε φι-  
λοσοφία) καὶ ἔπειτα στὸ Γυμνάσιο (ὅπου δίδασκε ἰταλικὴ φιλολογία)» <sup>2</sup>.

Περὶ τοῦ τρόπου διοικήσεως καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ποιητοῦ μας

---

dispaccio N° 25240/5 datato il 27 Febb(rar)o p(rossim)o p(assat)o relativo alla dimissione  
data al professore Orioli dall'ufficio di direttore del Liceo Jonio, quale mi lusingo che fra  
non molto sarà egliandio licenziato dalla cattedra che ora occupa nella Università di questa  
isola come professore di Fisica, cosa da desiderarsi pel bene della società.

Rinnovo all'Em(inenz)a V(ostra) R(everendissi)ma la mia preghiera di accogliere  
gli umili omaggi del profondo mio rispetto e venerazione con cui ho l'onore di rassegnarmi

di Vostra Em(inenz)a R(everendissi)ma  
u(milissi)mo, devot(issim)o obb(edientissi)mo Servitore

N. cav(alier)e Mosca

Cons(o)le Gen(era)le

All'E(minentissi)mo e R(everendissi)mo Principe

il Sig(no)r cardinale Luigi Lambruschini

Segretario di Stato per gli Affari Esteri

ecc.

Roma

1. Γ. Θ. Ζώρα, Ἀνδρέας Κάλβος, Νέα Ἑστία, Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Ἀνδρέαν

Κάλβον 68 (1960) 3 - 86.

2. Γ. Θ. Ζώρα, Ἀνδρέας Κάλβος, ἐνθ' ἀν., σ. 51.

δὲν ἔχομεν πολλὰς εἰδήσεις. Βέβαιον εἶναι ὅτι εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὁ Κάλβος δὲν παρέμεινε εἰμὴ μόνον ἐπὶ ἓν σχολικὸν ἔτος. Τὴν 28ην Νοεμβρίου 1841 ἠναγκάσθη νὰ ἀποχωρήσῃ, ἀνακληθέντος εἰς τὴν παλαιὰν τοῦ θέσιν τοῦ Ὀριόλι :

«Τὴν 24ην Ἰανουαρίου 1841, ὁ Κάλβος διαδέχθηκε τὸν Φραγκίσκο Ὀριόλι στὴ θέσι διευθυντοῦ τοῦ Ἰονίου Γυμνασίου, ἀλλὰ καὶ στὴ θέσι αὐτῇ, ὅπως καὶ στὸ Πανεπιστήμιο, δὲν ἔμεινε πολὺ καιρὸ. Ὑστερα ἀπὸ νέα ἐπεισόδια, ὁ πάντα εὐθικτος ποιητὴς μας ἔδωσε τὴν παραίτησί του ἀπ' τὴ θέσι τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Γυμνασίου, καί, φαίνεται, κι ἀπ' τὸ Πανεπιστήμιο, στίς 28 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου. . . Ὁ Ὀριόλι ξαναγύρισε τότε στὴ θέσι του καὶ τύπωσε μάλιστα κ' ἓνα μικρὸ βιβλιαράκι σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, ὅπου μιλάει γιὰ τὴ δρᾶσι γενικὰ καὶ τὴ λειτουργία τοῦ Γυμνασίου»<sup>1</sup>.

Αἱ σχετικαὶ εἰδήσεις μας ἦσαν ὀπωσδήποτε ἀσαφεῖς καὶ ἀβέβαιαι.

Ἄκριβεῖς πληροφορίας μᾶς παρέχει τώρα καὶ πάλιν ὁ παπικὸς γενικὸς πρόξενος Κερκύρας, ὅστις, μετὰ προφανοῦς πικρίας καὶ τινος δόσεως ὀργῆς, ἀγγέλλει εἰς τὴν Ἁγίαν Ἐδραν τὸν ἐπαναδιορισμὸν τοῦ Ὀριόλι εἰς τὸ Γυμνάσιον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κοινὴν γνώμην. Προσθέτει ὅτι, τοῦλάχιστον, κατηγορήθη ἡ πανεπιστημιακὴ ἔδρα τοῦ Ὀριόλι, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μοναδικὴν ἐξαίρεσιν, δεδομένου ὅτι ἡ ἀρμοστέα οὐδένα ἄλλον ξένον καθηγητὴν εἶχεν ἀπολύσει, διότι κατὰ κανόνα ὑποστηρίζει τοὺς ξένους εἰς βᾶρος τῶν Ἑλλήνων. Εὐχεται πάντως ὅπως οἱ γονεῖς ἀποσύρουν τὰ τέκνα των ἐκ τοῦ Γυμνασίου, ὁ διευθυντὴς τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιδράσῃ ὀλεθρίως μὲ τὰς ἀνατρεπτικὰς ἰδέας του ἐπὶ τῆς νεανικῆς ψυχῆς τῶν μαθητῶν.

Ἴδου τὸ σχετικὸν ἐγγραφοῦν (ἐν μεταφράσει) :

*Παπικὸν Γενικὸν Προξενεῖον*

*εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους*

*Ἀριθμ. 865*

*Ἀντικείμενον*

*Ὁ Ὀριόλι ἐπαναδιορίσθη*

*διευθυντὴς τοῦ Κολλεγίου*

*Κέρκυρα, 29 Νοεμβρίου 1841*

*Σεβασμιώτατε καὶ Πανιερώτατε Πριγκιπ!*

*Ὁ ἐκ Βολωνίας πρόσφυξ Φραγκίσκος Ὀριόλι, ὅστις ἦτο καθηγητὴς τῆς Φυσικῆς ἐν τῷ ἐνταῦθα Πανεπιστημίῳ καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἔδρα κατηγορήθη*

1. Γ. Θ. Ζώρα, Ἀνδρέας Κάλβος, ἐνθ' ἀν., σ. 52.

πρό τινος, επαναδιωρίσθη εις την θέσιν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἰονίου Κολλεγίου. Τὸ γεγονός τοῦτο προεκάλεσε γενικὴν δυσαρέσκειαν μεταξὺ τῶν ἐδῶ κατοίκων, οἵτινες κατὰ φυσικὸν ἔνστικτον εἶναι ὠρμισμένοι ἐχθροὶ τῶν ξένων, ἰδίᾳ δὲ τῶν καθολικῶν, διὸ ἀρχίζον νὰ παραπονοῦνται κατὰ τοῦ νέου κυβερνήτου, καθότι νομίζουν ὅτι οὗτος προτιμᾷ τοὺς ξένους ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους. Πράγματι εἰς τὸ Πανεπιστήμιον οὐδεὶς ξένος ἀπώλεσε τὴν θέσιν του, ἀλλὰ μόνον Ἑπτανήσιοι, ἐξαιρέσει τοῦ προμηνημονευθέντος Ὀριόλι, ὁ ὁποῖος ὁμως ἔλαβε τὴν ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσαν θέσιν.

Ἐδῆς ἔργον θὰ ἦτο ἂν ὅλοι οἱ γονεῖς ἀπέσυρον τὰ τέκνα των ἀπὸ τὸ Κολλέγιον, διότι ἐμπιστευόνται ταῦτα εἰς τὰς φροντίδας τοιούτου θλιβεροῦ ὑποκειμένου, εἶναι δὲ ἀγνωστον ποίας ἀρχῆς δύναται νὰ συμβουλευέσῃ ἄνθρωπος στερούμενος χαρακτῆρος καὶ πίστεως.

Ἰκετεύω τὴν Ὑμετέραν Σεβασμιωτάτην Πανιερότητα νὰ δεχθῆ τὴν ταπεινὴν ἔκφρασιν τοῦ βαθυτάτου σεβασμοῦ καὶ εὐλαβείας, μεθ' ἧς ἔχω τὴν τιμὴν νὰ διατελῶ

τῆς Ὑμετέρας Σεβασμιωτάτης Πανιερότητος  
ταπεινότατος, εὐλαβεστάτος, εὐπειθέστατος δοῦλος  
ἑπλότης N. Mosca  
γενικὸς πρόξενος

Πανιερώτατον καὶ Σεβασμιώτατον Πρίγκιπα  
Καρδινάλιον κόρσιον Luigi Lambruschini  
Γραμματέα τοῦ Κράτους ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν  
κλπ. κλπ. κλπ.  
Ρώμην<sup>1</sup>.

1. Παραθέτομεν καὶ τὸ ἰταλικὸν πρωτότυπον :

Consolato Generale Pontificio  
nelle Isole Jonie  
N° 865  
Oggetto  
Orioli destinato nuovamente  
a Direttore del Collegio.

Corfù, il 29 Novembre 1841.

Eminentissimo e R(everendissimo)mo Principe!

Il rifugiato Orioli di Bologna, ch'era professore di Fisica in questa Università, la di cui cattedra fu non è guari soppressa, venne destinato nuovamente a direttore del Collegio Jonio. Ciò ha destato un mormorio generale fra questi abitanti, quali per istinto naturale sono nemici giurati dei forestieri, ed in particolar modo poi dei Cattolici, e cominciano a dolersi del nuovo governatore, sembrando a loro ch'egli preferisca i stra-

Εἰς τὸν σχετικὸν φάκελον ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἔγγραφα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμμέσως ἔχομεν συμπληρωματικὰς πληροφορίας περὶ τῆς οἰκογενείας Ὀριόλι.

Πρόκειται περὶ αἰτήσεως τοῦ υἱοῦ Angelo <sup>1</sup>, ὅστις, ἀφοῦ ἐπεράτωσε τὰ εἰς Κέρκυραν σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως, ζητεῖ νὰ τοῦ ἐπιτραπῇ ἡ εἴσοδος εἰς τὸ παπικὸν κράτος πρὸς ἔγγραφὴν του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Ὁ γενικὸς πρόξενος διεβίβασε τὴν αἴτησιν μετὰ ὑπομνήματος καὶ διαβεβαιώσεως τοῦ καθολικοῦ ἡμερῆσι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὅτι ἡ διαγωγή τοῦ νέου ὑπῆρξε πάντοτε ἀνεπίληπτος.

Ἡ Segreteria di Stato ἐζήτησε πληροφορίας παρὰ τῆς ἀστυνομικῆς διευθύνσεως, ἥτις, εἰς σχετικὸν ἔγγραφόν της, ἔγραφε σὺν τοῖς ἄλλοις :

*Ἐκ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως τῆς Ἀστυνομίας*

*Τῆ 10 Ἰουλίου 1840*

*Ἀντικείμενον*

*Αἴτησις τοῦ Ἀγγέλου Ὀριόλι*

*περὶ ἐπιστροφῆς του εἰς τὸ παπικὸν κράτος*

*Τμήμα Ιον, Ἀριθμὸς 16833*

*Ἐμπιστευτικὸν*

*Ἡ οἰκογένεια τοῦ πολιτικοῦ πρόσφυγος, καθηγητοῦ Φραγκίσκου Ὀριόλι, μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1831, μετέβη νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς Ραγο, παρὰ τῷ χειρουργῷ, διδάκτορι Νικολάῳ Ὀριόλι, ἀδελφῷ τοῦ καθηγητοῦ.*

nieri agl'indigeni. In fatti nell'Università nessun estero perdette l'impiego, ma tutti Joni, meno l'Orioli suddetto, che però ebbe il posto di sopra accennato.

Sarebbe da desiderarsi che tutti i genitori levassero i figli dal Collegio, poichè, affidati alle cure di un sì tristo soggetto, non so quali principj può ad essi suggerire un uomo senza carattere e senza religione.

Supplico l'Eminenza Vostra R(everendissi)ma di accogliere gli umili omaggi del profondo mio rispetto e venerazione co'quali ho l'onore di rassegnarmi

di Vostra Eminenza R(everendissi)ma  
u(milissi)mo devot(issim)o obb(edientissi)mo Servitore  
cav(alie)re N. Mosca  
cons(o)le gen(era)le

All'E(minentissi)mo e R(everendissi)mo Principe  
il Sig(no)r cardinale Luigi Lambruschini  
Segretario di Stato per gli Affari Esteri  
ecc. ecc. ecc.  
Roma

1. Αἴτησις τῆς 4ης Μαΐου 1840.



Ἡ οἰκογένεια αὕτη περιλαμβάνει τὴν σύζυγον τοῦ τελευταίου τούτου καὶ ἑπτὰ τέκνα, τέσσαρας θήλειαι καὶ τρεῖς ἀρρενας, ἕξ ὧν εἷς, δηλ. ὁ Zeffirino, ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου 1833 μετέβη εἰς Κέρκυραν πλησίον τοῦ πατρὸς του, ὁ Gasparo μετέβη κατ' Αὐγούστον 1837, ὁ δὲ Angelo κατὰ Ἰούλιον ἢ Αὐγούστον 1838, ἐπιβιβασθεῖς εἰς Ἀγκῶναν, ὅπου, ὡς νομίζεται, ἐφωδιάσθη μὲ διαβατήριον. Ἡ μήτηρ μὲ τὰς τρεῖς θυγατέρας ἀνεχώρησαν ἐπίσης εἰς Κέρκυραν κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους.

Ὁ Πανιερώτατος κύριος καρδινάλιος ἔξαρχος τοῦ Urbino καὶ Pesaro, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὁ υπογεγραμμένος συνεκέντρωσε τὰς πληροφορίας ταύτας, βεβαίωι ὅτι ὁλόκληρος ἡ ρηθεῖσα οἰκογένεια τοῦ Ὀριόλι καθ' ὃν χρόνον εἶχεν ἐγκατασταθῆ εἰς Fano οὐδεμίαν παρέσχεν ἀφορμὴν παραπόνου ἐπὶ τῆς πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, γενομένης δὲ ἐρεῦνης εἰς τοὺς καταλόγους τῶν ὑπόπτων οὐδεὶς τῶν μνημονευθέντων υἱῶν τοῦ Ὀριόλι εὐρίσκεται ἐγγεγραμμένος...<sup>1</sup>.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω στοιχείων<sup>2</sup> ἡ Ἁγία Ἐδρα ἐπέτρεψεν εἰς τὸν νεαρὸν Ἄγγελον Ὀριόλι νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ παπικὸν κράτος καὶ νὰ ἐγγραφῇ

1. Παραθέτομεν καὶ τὸ Ἰταλικὸν πρωτότυπον :

Dalla Direzione Generale di Polizia

Il 10 Luglio 1840

Oggetto

Sull'istanza di Angelo Orioli

Sez(ione) I<sup>a</sup>, N<sup>o</sup> 16833

Riservato

La famiglia dell'esiliato politico professor Francesco Orioli dopo le vicende del 1831 andò a stabilirsi in Fano presso il dottor Niccolò Orioli, fratello del professore. La famiglia stessa comprendeva la moglie di quest'ultimo e sette figli, quattro femmine e tre maschi, dei quali uno, cioè Zeffirino, sino dal Giugno 1833 si recò in Corfù presso il genitore, Gasparo vi si condusse nell'Agosto 1837 ed Angelo nel Luglio o nell'Agosto 1838, imbarcandosi in Ancona, ove si crede, che siasi munito di passaporto. La madre poi con tre figlie se ne partirono egualmente alla volta di Corfù nell'Ottobre dello stesso anno.

L'E(minentissimi)mo Signor Cardinale Legato di Urbino e Pesaro, dal quale il sottoscritto attinse queste notizie, assicura, che tutta la detta famiglia dell'Orioli nel tempo che dimorò in Fano non dette mai alcun motivo di rimarco sulla sua politica e morale condotta ed esaminati gli elenchi dei compromessi niuno dei menzionati figli dell'Orioli vi si trova rubricato...

1. Βλ. ἐπίσης τὰ ἐγγραφα προξένου Κερκύρας ἀριθμ. 601 τῆς 29ης Μαΐου 1840, τῆς Segreteria di Stato ἀριθμ. 19691 τῆς 11ης Ἰουνίου 1840, τῆς Segreteria di Stato ἀριθμ. 19736 τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1840, τοῦ προξένου Κερκύρας ἀριθμ. 709 τῆς 29ης Σεπτεμβρίου 1840, τοῦ κυβερνήτου Ρώμης ἀριθμ. 21864 τῆς 16ης Ὀκτωβρίου 1840 κλπ., ἀφορῶντα εἰς τὴν ἀδειαν εἰσόδου τοῦ Angelo Orioli εἰς τὸ Παπικὸν κράτος.

εις Πανεπιστήμιον. Βραδύτερον, και ακριβώς τὸ 1848, ἐδόθη ἄδεια ἐπιστροφῆς και εἰς τὸν Φραγκίσκον Ὀριόλι, ὅστις ἐγκατεστάθη εἰς Ρώμην, ἀσχοληθεὶς μὲ τὴν ἐπιστήμην του· ἐπὶ τι χρονικὸν διάστημα, μάλιστα, ἐξέδωκε και ἔφημερίδα.

Τοιοιουτρόπως ἔχομεν πλέον τὴν ἀκριβῆ ἐξήγησιν τοῦ διαδοχικοῦ διορισμοῦ και τῆς παύσεως τοῦ Ὀριόλι και τοῦ Κάλβου εἰς τὸ Γυμνάσιον τῆς Κερκύρας. Ὁ ποιητὴς ἐκλήθη εἰς τὴν διεύθυνσιν μόνον κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Ὀριόλι, ἦτοι ἀπὸ Ἰανουαρίου μέχρι Νοεμβρίου 1841.



ΜΙΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙ  
ΤΗΣ «ΕΛΕΥΘΕΡΩΘΕΙΣΗΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ»  
ΤΟΥ ΤΟΡΚΟΥΑΤΟΥ ΤΑΣΣΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΘΑΡΕΥΟΥΣΑ  
(Ἐνακοίνωσι)

Ἐνα ἔργο πού γνώρισε τεράστια ἐπιτυχία σ' ὅλο τὸν κόσμο εἶναι ἡ περίφημη «Ἐλευθερωθεῖσα Ἱερουσαλήμ» τοῦ Ἰταλοῦ συγγραφέα Τορκουάτου Τάσσου, πού πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ 1581. Ἀπὸ τότε τὸ ἔργο εἶχε περισσότερες ἀπὸ 450 ἐκδόσεις, καὶ οἱ μεταφράσεις σὲ ξένες γλώσσες, ὅπως γαλλικά, ἀγγλικά, γερμανικά, πολωνικά, ὀλλανδικά, ἰσπανικά, πορτογαλικά, ρωσικά, ἀρμενικά, δανικά, ρουμανικά, οὐγγρικά, σουηδικὰ κ.λπ. ξεπέρασαν τὶς 60. Στὴν ἴδια τὴν Ἰταλία μεταγλωττίσθηκε στὶς κυριότερες διαλέκτους<sup>1</sup>.

Μεγάλῃ ἐπιτυχίᾳ γνώρισε τὸ ἔργο καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὄχι μόνο μετὶ τῶν διάφορων μεταφράσεων του, ἀλλὰ καὶ γιατί κομμάτια ἀπ' τὸ ἔργο χρησίμευσαν σὰν ὑπόθεση στὰ ἰντερμέδια τῆς Ἐρωφίλης<sup>2</sup>.

Γιὰ τὴν γνωριμία τῆς «Ἐλευθερωθείσης Ἱερουσαλήμ» στὴν Ἑλλάδα ἐτοιμάζουμε ἐνδύτερη μελέτη<sup>3</sup>. Γιὰ τὴν ὥρα θέλουμε μόνο νὰ παρουσιάσουμε μία μετάφρασι, πού ἀγνοήθηκε ἀπὸ ὅσους μελέτησαν ὡς τὰ σήμερα τὸ θέμα.

Εἶναι γνωστό, ὅτι γενικὰ ἀναφέρονται οἱ ἀκόλουθες ἑλληνικὲς μεταφράσεις :

1) Μετάφρασι τοῦ Δημητρίου Γουζέλη (1774 - 1843)<sup>4</sup>, τῶν ὄλων εἴκοσι

1. Γιὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. A. A g a z z i, Luigi Locatelli (1872 - 1949), dalla bibliografia tassiana al Centro di Studi Tassiani, Studi Tassiani 1 (1951) 3 - 25.

2. Βλ. προχείρως Γ. Θ. Ζ ὄ ρ α, Μεσαιωνικὴ καὶ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Φιλολογία (ἐκδ. λιθογραφημένη), Ἀθῆναι 1967, σελ. 13, 178 ἐπ., G. S p a d a r o, Il teatro Cretese, Siculoctum Gymnasium n.s. a. XXIV n. 1 (Gennaio - Giugno), Università di Catania, 1971, pp. 72 - 99. Κατὰ τὸν Κοραῖ (Ἡ λ ι ο δ ὄ ρ ο υ, Αἰθιοπικά) ὁ Ἡλιόδωρος εἶναι ἔμπνευστὴς τοῦ Τάσου στὸ ἐπεισόδιο τῆς Clorinda.

3. Ἐνακοίνωσι γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἔκανα στὸ III Congresso Nazionale di Studi Bizantini (Νεάπολις) e Neoellenici (Παλέρμο), 14 - 17 Μαΐου 1975.

4. Ἡ Ἱερουσαλήμ Ἐλευθερωμένη, ποίημα ἠρωϊκὸν τοῦ Τορκουάτου Τάσσου,

ἄσμάτων τοῦ ἔργου, σὲ γλῶσσα δημοτική, ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ 1807. Τὴν μετάφρασί του ὁ Γουζέλης ἀφιέρωσε στὸν Ναπολέοντα Βοναπάρτη, γιατί ὅπως τόσοι ἄλλοι Ἕλληνες, εἶχε πιστέψει κι αὐτὸς ὅτι ὁ παντοδύναμος Γάλλος αὐτοκράτορας θὰ χάριζε στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐλευθερία<sup>1</sup>.

2) Μετάφρασι τοῦ Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ (1809 - 1892), σὲ γλῶσσα καθαρεύουσα, ποὺ ἓνα μέρος της δημοσιεύθηκε στὰ 1859<sup>2</sup> κι ὀλόκληρη σὲ δύο τόμους, στὰ 1875<sup>3</sup>.

3) Μετάφρασι τοῦ Ἰουλίου Τυπάλδου (1814 - 1883), ποὺ δὲν κατῶρθωσε — ὅπως φαίνεται — νὰ ὀλοκληρώσῃ ὅλη τὴν προσπάθειά του<sup>4</sup>. Ἡ μετάφρασι τοῦ Τυπάλδου, σὲ δημοτικὴ γλῶσσα, ὅπως ἀναγνωρίζει κι ὁ Πολυλάς<sup>5</sup> εἶναι ἢ καλότερη, πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ τὶς προηγούμενες, μὲ πραγματικὴ λογοτεχνικὴ ἀξία<sup>6</sup>.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' τὶς παραπάνω μεταφράσεις<sup>7</sup> ὑπάρχει κι ἄλλη ποὺ δὲν

---

Μεταφρασθὲν ἐκ τῆς Ἱταλικῆς ἐποποιίας εἰς τὴν ἀπλὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον κατὰ στοιχογραφίαν μετὰ τινων ὑποσημειώσεων, καὶ καλλωπισθὲν μεθ' ὄλων τῶν χαλκογραφιδῶν του. Παρὰ τοῦ Δημητρίου Γουζέλη Ζακυνθίου. Πρώτη ἐκδοσις, Εἰς Ἐνετίας καὶ τύποις Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, 1807, Θεριστίου.

1. Εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς εἶχε πιστέψει σ' αὐτὴ τὴ δυνατότητα καὶ ὅτι — κατὰ μιὰ παράδοσι — εἶχε ἔλθει σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ Ναπολέοντα.

2. Ἀ λ ε ξ . Ρ α γ κ α β ῆ , Διάφορα διηγήματα καὶ ποιήματα, Ἀθήναι 1859, τόμ. III.

3. Τ ἄ σ σ ο υ , Ἡ Ἑλευθέρωσις τῆς Ἱερουσαλήμ, μετάφρασις Ἀλεξάνδρου Ρίζου τοῦ Ραγκαβῆ. Μέρος πρῶτον, ῥαφωδία Α' - Γ', μέρος δευτέρον, ῥαφωδία ΙΑ' - Κ', εἰς Ἄπαντα τὰ φιλολογικά, τόμ. VI καὶ VII, Ἐν Ἀθήναις 1875.

4. Ἰ ο υ λ ῖ ο υ Τ υ π ἄ λ δ ο υ , Ἄπαντα, Ἐπιμέλεια. Εἰσαγωγή: Ντίνος Κονόμος, Ἀθήνα (1967), σελ. 259 - 402.

5. Ἰ . Π ο λ υ λ ᾶ , Ἡ Φιλολογικὴ μας γλῶσσα (σκέψεις), ἐκδ. Ἐστίας, Ἐν Ἀθήναις 1892.

6. Γιὰ τὴν μετάφρασι τοῦ Τυπάλδου βλ. τὶς παρατηρήσεις Γ. Θ. Ζώρα, Ἐπτανησιακὰ Μελετήματα, τόμ. Γ': Θωμαζαῖος καὶ Ἐπτανήσιοι, Ἀθήναι 1966, σελ. 414 ἐπ.

7. Καθὼς ἀπέδειξε ὁ Pontani μετάφρασι ἐνὸς ὀκταστίχου τῆς «Ἑλευθερωμένης Ἱερουσαλήμ» εἶχε κάνει ἤδη ὁ Ἰωάννης Δονᾶς, ποὺ κρύβεται κάτω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο Albergati Capacelli. Ἴδου τὸ ὀκτάστιχο:

*Βαριά κραυγὴ καὶ τρομερὴ βροντᾶντας εἰς τὸν Ἄδῃ  
ἄλα τὰ κράτη ἐτρόμαξε στὸ κρατερὸ σκοτάδι.  
Ἦτον ἡ βραχνερὰ βοή τοῦ Ταρταρέου ὀργάνου  
τοῦ Ἐρέβου τοὺς οἰκήτορας κράζει· ἐγεροθῆν' ἀπάνου.  
Τρέμονσι οἱ μαῦροι χάντακες, τρέμονσι οἱ μαῦροι λάκοι,  
τῆς σκοτεινάδας τὰ κορμὰ ἄλα ἐτρεξαν παρᾶκει.  
Κι ὅλος ὁ ἄῆρ ὁ νυκτερός μέσα βαθιὰ ἀνηχάει,  
ροπή ἀστραπὴ ὅκ τὸν οὐρανὸν ποτ' ἔτσι δὲν ἀχάει,  
ρέποντας ῥέτα εἰς τὴν γῆν· ὅτε σεισμός νὰ τρέμῃ  
κάνει τὴν γῆν ὅταν οἱ ἀτμοὶ καὶ οἱ χωμένοι ἀνέμοι*

ἀναφέρει — ἀπ' ὅ,τι γνωρίζω — κανείς ὡς τὰ σήμερα<sup>1</sup>. Πρόκειται γιὰ μιὰ ποῦ εἶδε τὸ φῶς ἀκριβῶς τὸν ἴδιο χρόνο τῆς μεταφράσεως τοῦ Ραγκαβῆ δηλ. στὰ 1875, στὸ Λονδίνο. Περιορίζεται μόνο στὸ πρῶτο ἄσμα· τὰ ἄλλα δὲν εἶδαν ποτὲ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, ὀφείλουμε ὁμῶς νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ἀπ' τὸ γεγονός αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ γραμματεία δὲν ἔχασε μεγάλα πράγματα. Ἡ μετάφρασις ἔχει γίνῃ σὲ γλῶσσα ὄχι ἀπλῶς καθαρῆ, ἀλλὰ ἀρχαῖζουσα, μὲ ὁμηρικὰς ἀπηχῆσεις, σ' ἓνα κάπως ἰδιότυπο ὀκτάστιχο — καὶ ἄλλες φορὲς ἑννεάστιχο — ἑνδεκασύλλαβο στὸ ὅποιο τὸ τελευταῖο δίστιχο εἶναι μὲ ρίμα. Πολλὰς φορὲς στὴν προσπάθειά του νὰ σώσῃ τὴ μετρικὴ καὶ τὴν ὁμοιοκαταληξία καταφεύγει σὲ σολοικισμοὺς καὶ βιασμοὺς τονικούς<sup>2</sup>.

Στὸ σύνολο εἶναι μιὰ μετάφρασις ἀποτυχημένη, ποῦ δείχνει ὅτι ὁ συγγραφέας δὲν εἶχε οὔτε τὴν ἐλάχιστη λογοτεχνικὴ ἀντίληψιν οὔτε γλωσσικὴ εὐαισθησία. Ὁ τίτλος τῆς ἐκδόσεως εἶναι ὁ ἀκόλουθος :

*Τορκονάτου Τάσσου*  
*Ἱεροσολυμηίδος*  
*Ῥοδῆ Πρώτη*  
*Ἐν Λονδίῳ, αἰῶσ'*  
*παρὰ*  
*Williams and Norgate.*

*οἰοῦν τὰ καταχθόνια, συντρέβουν κ' ἐγκρεμίζον*  
*βουνὰ πετρῶδη, θάλασσας ἀναποδαγυρίζον.*

Μετάφρασις εἶχε ἐπιχειρήσει κι ὁ Μαρτελάος, ἀπὸ τὴν ὁποία καταχωρίζουμε τοὺς παρακάτω στίχους :

*Gerusalemme Liberata*  
*(Ἀπόσπασμα μεταφράσεως)*

*Εἶπεν ὁ φοβερός θεός, σείσας τὴν κεφαλὴν του*  
*κ' εὐθέως ἔλ' οἱ οὐρανοὶ τρέμουν εἰς τὴν φωνὴν του.*  
*Τρέμουν ἀπὸ εὐλάβειαν παντοῦ ἔλ' οἱ ἀέρες,*  
*τρέμουν μὲ σέβας πλάνητες καὶ ἀπλανεῖς ἀστέρες.*  
*Τρέμουνσιν οἱ ὠκεανοὶ καταπεφοβισμένοι,*  
*τρέμουν τὰ καταχθόνια, τρέμει ἡ οἰκουμένη.*  
*Ἐδόθησαν εἰς τὴν στιγμὴν τῶν ἀστραπῶν τὰ φῶτα,*  
*κ' ἠκούσθησαν τῶν νεφελῶν ὁμοῦ βρονταὶ πρὸς ὤτα.*  
*Τότ' ἀλαλάζουν οἱ στρατοὶ ὑφόμενοι τὰς χέρας,*  
*καὶ φθάνουν οἱ ἀλαλαγμοὶ εἰς οὐρανοῦ τὰς σφαιράς.*

Βλ. Γ. Θ. Ζώρα κλπ. Ἑπτανήσιοι προσολωμικοὶ ποιηταί, Ἀθήναι 1953, σ. 47 καὶ 86.

1. Μιὰ μικρὴ μόνο ἔνδειξις δίνει ὁ Α. Τορτορετο, *Gli studi tassiani nella Balcania e in Europa Orientale*, Studi Tassiani 7 (1957) 89.

2. Περισσότερες πληροφορίες γι' αὐτὴ τὴν ἐκδοσὶ θὰ δώσουμε στὴν τελικὴ μελέτη μας γιὰ τὸν Τάσσο στὴν Ἑλλάδα.

Είναι φανερό ότι στον τίτλο του ό συγγραφέας μιμείται ανάλογους παλαιότερους και νεώτερους τίτλους, όπως Ίλιάς, Ἀχιλλεύς, κ.λπ. Προτάσσεται όκτάστιχο με την περίληψη του έργου :

*Ἑπόθεσις*

*Πέμπει Θεός Ἄγγελον εἰς Ὁρθωσίαν  
καλεῖ δ' εἰς βουλὴν συστρατήγους Γοφρέδος,  
ὃν ἀναγορεύουσι συμφώνως πάντες  
ἀρχιστράτηγον τῶν ἄλλων. Εἶτα δ' οὗτος  
ἐπισκοπεῖ στρατιᾶς τάγματα πάντα  
ὑπὸ σημαίας, ὀδηγεῖ τ' εἰς Σιώνα,  
ἧς ὁ βασιλεὺς ἐν τούτοις ταῦτ' ἀκούσας  
τρέμει, προνοῶν δυστυχίας μελλούσας.*

Ἐπειτα ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο, ἀπ' τὸ ὁποῖο καταχωρίζουμε λίγους στίχους :

*Τορκουάτου Τάσσου*

*Ἱεροσολυμηίδος*

*ᾠδὴ Πρώτη*

*α'*

*Ἄιδω σταυροφόρ' ὄπλα καὶ στρατηγέτην  
δὲ Χριστοῦ μέγαν ἠλευθέρωσε τάφον.  
Πολλὰ μὲν ἐμόχθησε χερσὶ καὶ σθένει,  
πολλὰ δ' εἰς τὴν ἐνδοξὸν ὑπέστη κτῆσιν.  
Μάτην Ἄιδης ὠπλίσθη κατ' αὐτοῦ, μάτην  
Ἀσίας καὶ Λιβύης τὸ μικτὸν φύλον.  
Χάριν γὰρ ἔσχ' ἐκ Θεοῦ, καὶ συνοπλίτας  
συνῆξεν ὑπὸ θεῖον σῆμα πλανήτας.*

*β'*

*ὦ σύ, Μοῦσ', ἦτις οὐχὶ γῆναις δάφναις  
περιδέεις μέτωπον ἐν Ἑλικῶνι  
ἀλλ' ἐν οὐρανοῖς ἐν χοροῖς τε μακάρων  
στέμμα χρυσοῦν ἐξ ἄστρον φέρεις ἄδλον.  
Σὺ μοι φρεσὶν ἔμπνευσον ὁρμὰς ἐνθέους.  
Σὺ τὴν ὠδὴν λάμπρυνον· Σὺ δὲ συγχώρει,*

ἂν καλλωπίζω τάληθές, εἴτ' ἂν ἄλλο  
θέλκτρον ἢ τὸ σὸν ὧδέ που παρεμβάλλω.

γ'

Οἶδας ὡς ἐκεῖ μᾶλλον ὁ κόσμος ῥέπει  
ὅπου ῥέει Παρνασοῦ τὸ γλυκὸν νάμα,  
καὶ τάληθές ἀρτοθὲν μαλακοῖς μέτροις  
ἠδόνον καταπείθει τοὺς τραχυτέρους.  
Οὔτω ροσοῦντι ἰατρὸς βρέφει προσφέρει  
μέλιτι περιχρίων σκεύους τὰ χεῖλη  
χυμοὺς πικροὺς ἐν τούτοις ἀτῶ ποτίζει,  
καὶ διὰ τῆς ἀπάτης ζωὴν πορίζει.

δ'

Ἄλφόνσε μεγαλήτορ, ὁ τῶν κλυδώνων  
τῆς τόχης σώσας, ἀγαγὼν τ' εἰς λιμένα  
ξένον ἀλήτην, ἐν κύμασι καὶ πέτραις  
παλαιοντά με καὶ σχεδὸν βυθισθέντα,  
εὐμενεῖ τῶ νεύματι δέξαι τὰς δέλτους,  
ὅς ὡς ἱερὸν ἀνάθημά σοι φέρω.  
Εἴθ' ἢ προφήτις γραφίς ποτε τολμήσῃ  
Καὶ σοὶ νῦν ὄσ' ἂν εὐχεται καθυμνήσῃ.

ε'

Ἄν ὁ τοῦ Χριστοῦ λαὸς ποτ' εἰρηνεύσας,  
ἵπποις καὶ νασὶ κατὰ Θρακὸς ἀγρίου  
στρατεύσῃ τὴν μεγάλην ἄδικον λείαν  
προσανακτησόμενος, τότε δὴ θέμις  
σὸ γῆς τὸ σκῆπτρον παρασχεῖν, εἰδ' ἐθέλεις,  
σοὶ καὶ θαλάσσης τὴν ἀρχὴν ἐγχειρίσαι.  
Ἐφάμιλλε Γοφρέδω, νῦν ἀκροάζου,  
τῶν ὧδῶν καὶ πρὸς μάχας παρασκευάζου.

ς'

Ἦδη μὲν ἔκτον ἤγει' ἔτος ἐξ ὄτου  
ὁ Χριστοῦ στρατὸς εἰς ἑῶαν διέβη

Νικαίαν δ' ἐξ ἐφόδου, καὶ διὰ τέχνης  
εἶλεν Ἀντιοχείας ἰσχυρὸν ἄστυ  
ἔπειτα δ' ἠμόνατο ταύτην ἐν μάχῃ  
κατὰ Περσίας ἔθνῶν ἀναριθμήτων.  
Ὁρθωσίαν τ' ἐκπροσθεῖ, καὶ χειμῶν πλέον  
ἐπήλαθ', ἔτος δὲ προσεμένετο νέον.

ζ'

Τέως δ' ἐγγυὸς ἦν τὸ πέρασ ὑετώδους  
χειμῶνος, ὅπλων ἀναστολῆς αἰτίου,  
ὄτ' αἰώνιος Πατὴρ ἐκ θείας ἑδρας  
οὐσῆς οὐρανῶν ἐν ἀγνωτάτῳ μέρει,  
τόσσην ἄνωθεν τῆς ἐναστέρου σφαίρας,  
ὅσον ὑπόχθων Ἄιδης ἄστρων ἀπέχει,  
τὰς ὄψεις κάτω πρὸς ἐν σημεῖον τρέπει  
καὶ τὸ τοῦ κόσμου σύμπαν ἐκ μιᾶς βλέπει.

η'

Σκοπεῖ δὴ τὰ πάντ'· ἀλλ' ἔπειτ' ἐν Συρία  
ἐπὶ τῶν πιστῶν ἠγεμόνων ἐρείδει  
τὸ βλέμμα δι' οὗ τοὺς μυχούς τοὺς κρυφίους  
τῆς ἀνθρωπίνης κατοπτεῦει καρδίας.  
Εἶδε Γοφρέδον ἐξελαῖσαι ποθοῦντα  
τῆς ἱερᾶς πόλεως τὰσεβῆ φῶλα,  
πιστόν, ζηλωτήν, μηδαμινῆς ἀξίας  
φρονοῦντα δόξαν, θησαυρούς, βασιλείας.

θ'

Ἄλλ' εἶδ' ἀπληστον ἐν Βαλδουίνῳ φύσιν  
πρὸς ἐγκόσμια ἔπεουσαν μεγαλεῖα.  
Εἶδε Ταγκρέδην τὸ ζῆν ὀλιγωροῦντα,  
ὡς κατατροχόμενον ἔρωτι φροῦδῳ.  
Καὶ Βοημόνδον νέον ἴδιον κράτος  
σοφῶς ἰδρύοντ' εἶδεν Ἀντιοχείας,  
εἰσάγοντ' ἔθνη, πολιισμόν, εὐνομίαν,  
τέχνας καὶ τὴν ἀληθοῦς Θεοῦ λατρείαν.



ι'

Τόσον δ' ἔχοντα τὸν νοῦν ὅλον πρὸς ταῦτα,  
ὥστ' οὐκέτ' ἔργου δοκεῖν ἄλλου μεμνησθαι.  
Εὖδ' ἐν Ῥινάλδῳ μάχιμόν τε καρδίαν,  
δομήν τ' ἀνεπίσχετον εἶδ' ὡς οὐ πλούτου  
εἶχ' ἀπληστίαν ἢ κράτους, ἀλλ' ἐφέσεις  
τιμῆς ἀμέτρος, θερμάς, ὡς ἐκ τῶν Γέλφου  
ὄλος ἀτενῆς ἀνήρητο χειλέων,  
προγόνων τ' ἐμάνθανε πράξεις ἀρχαίων.

ια'

Ὅτε δὲ τούτων ἄλλων τε τῆς καρδίας  
τὰνδόμωχ' ὁ Παντάναξ ἔγνω, δὴ τότε  
ἐξ ἀγγελικοῦ τὸν δεύτερον ἐν πρώτοις  
χοροῦ καλεῖ, τὸν μέσον Θεοῦ χρηστῶν τε  
ψυχῶν πιστὸν μινυτήν, τὸν οὐρανίων  
βουλῶν κομιστήν, τὸν ἐκ γῆς οὐρανόσε  
προσάγοντα τὰς θνητῶν εὐχὰς καὶ ζῆλον,  
τὸν χαρμόσυνον ἄγγελον Γαβριῆλον.

ιβ'

Λέγει δὲ τούτῳ Θεός. «Εὐρὲ Γοφρέδον,  
παρ' ἐμοῦ τ' αὐτῷ φράσον· Τί κατεπαύθη,  
τί δ' ὁ πόλεμος οὐκ ἐπανασοῦται  
πρὸς ἀπελευθέρωσιν Ἰεροσολύμων;  
'Αρχοὺς εἰς βουλὴν καλεῖται, προτρεπέτω  
εἰς τὸ μέγ' ἔργον. Ἑγεμῶν αὐτῶν ἔστω  
'Εγὼ τοῦτον ἐκλέγω, δέξονται τ' ἄλλοι,  
συνοπαδοὶ νῦν, ὑπουργοὶ τότε ἐν πάλλῃ».

ιγ'

Εἶπε καὶ Γαβριῆλος ταχέως ἔβη  
πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν θείων ἐνταλμάτων.  
'Αόρατον ἄερος σχῆμ' ἐνεδύθη,  
μορφὴν δὲ θνητῆν ὑπῆλθ' ἀνθρώπου θέαν  
καὶ μέλη μιμουμένην, ἀλλ' οὐρανόθεν

μεγαλείου μέτοχον, τὴν δ' ἡλικίαν  
μέσον ὄρον μείρακος καὶ παιδὸς ὄδσαν,  
ἀκτίσι τε τὴν ξανθὴν κόμην κοσμοῦσαν.

ιδ'

Πτέρυγας λευκὰς τὰς ἄκρας περιχρῶσους  
φορεῖ ταχείας, ἀκμήτως ἐδκιμήτους,  
αἷς νέφη σχίζων κἀνέμους, ὑπιπέτης,  
ἐπὶ γῆς καὶ θαλάσσης φέρεται βαινῶν'  
οὕτως ἐνδυσθεὶς ὁ θεῖος ἀγγελίας  
δομᾶ πρὸς τὰ τοῦ κόσμου πρόσγεια μέρη'  
τὴν πτῆσιν δ' εἰς Λίβανον ἐπέσχευ ὄρος,  
ἐπ' ἰσοδρόμοις πτεροῖς στὰς μετεώρως.

ιε'

Εἶτα κατωφερῆς πρὸς ἀκτὰς Ὀρθωσίας  
ἐπτη θρομαίως. Ἐπὸ δὲ τῶν ἐφῶν  
παράλων ἀνέτελλεν ἥλιος νέος,  
ὄρατὸς ὦν ἐν μέρει, τὸ δὲ γε πλεῖστον  
ὑπὸ θάλασσαν ἔτι βεβυθισμένος,  
ὄτε Γοφρέδω πρὸς Θεὸν τὰς συνήθεις  
προσάγοντι πρωϊνὰς ἀγνάς δεήσεις,  
ἡλίω σὺναμ' ἀγγελος, ἀλλὰ πάνυ  
φωτανγέστερος ἀντολήθην ἐφάνη.

ις'

Λέγει τ' αὐτῶ : « Γοφρέδε, πάρεστιν ἤδη  
ἡ ποθητὴ πρὸς μάχας πρόσφορος ὄρα.  
Τί λοιπὸν παρεμβαίνει βραδύτης τόση  
εἰς ἀπελευθέρωσιν Ἰεροσολύμων ;  
Σὺ τοὺς ἀρχοὺς εἰς βουλήν ἐν τάχει κάλει  
ῥαθύμους στρῶν' εἰς τοδργον. Ἐγεμόνα  
σὲ Θεὸς αὐτῶν ἐκλέγει, σὲ τ' ἐγκρίνει,  
ταχθήσονται δ' ἐκόντες ὑπὸ σὲ κείνοι.

ιζ'

Κήρυκά με πέμπει σοι Θεός. Ἐγὼ σοι  
ἀποκαλόπτω Θεοῦ βουλήν. ὦ! πόσην

ἐλπίδ' ἐνδόξου νίκης, ὦ! πόσον ζῆλον  
οὐ πεπίστευσαι στρατοῦ νῦν σ' ἔχειν πρόπει!»  
Εἰπὼν ἄφαντος πρὸς ὕψη γαληναῖα  
οὐράνι' ἐπανεπέτη. Τὸν δὲ Γοφρέδον  
κατέσχ' ἅμα ταῖς λόγοις, τῇ φωταυγείᾳ,  
θάμβος τὰς ὄψεις, ἐκπληξίς ἐν καρδίᾳ.

ιγ'

Ἄλλ' εἰς ἑαυτὸν ἐλθὼν καὶ διακρίνας,  
τίς ἦλθε, τίς ἐπεμφε, τί τὰ ῥηθέντα,  
ὡς πρὶν, ἀλλὰ νῦν περιφλεγῶς ἐπόθει  
πολέμου πέρας, οὐπὲρ ἄρχων ἠρέθη,  
οὐχ ὡς προκριθεὶς παρὰ Θεοῦ τῶν ἄλλων,  
ἐπαρθεὶς τε πνεύματι φιλοδοξίας,  
ἀλλ' ἢ τούτου θέλησις πλεόν τῇ κείνου  
ἐξήφθη, καθὰ σπινθήρ φλογὶ καμίνου.

ιδ'

Λοιπὸν εἰς βουλὴν προσκαλεῖ τοὺς οὐ πόρρω  
ἐσκεδασμένους ἥρωας συνοπλίτας.  
Ἐπιστολάς, κήρυκας ἀλλεπαλλήλους  
πέμπει, συμβουλαῖς παρακλήσεις μιγνύων.  
Πᾶν τὸ γενναῖαν ψυχὴν κερτοῦν καὶ τέρπον,  
πᾶν τάνεργεῖρον ἀρετὴν νωθριῶσαν  
φαίνεται ἀνευρών, καὶ ταῦτα συσκευάζει,  
δραστικῶς ὥστε κἀρέσκει καὶ βιάζει.

κ'

Οἱ δ' ἄρχοι πρῶτον ἦλθον, πρὸς δὲ κατόπιον  
οἱ λοιποὶ πάντες, πλὴν Βοημόνδου μόνου.  
Οἱ μὲν ἔξωθεν ἐσκήνωσαν, οἱ δ' ἄλλοι  
πέριξ, ἢ κατέλυσαν ἐν Ὁρθωσίᾳ.  
Τῶν δὲ πρῶτων τοῦ στρατοῦ συναθροισθέντων,  
ὦ κλεινῆς Βουλῆς! ἐν ἑορτῆς ἡμέρᾳ,  
ᾧδε Γοφρέδος ἤρξατ' ἐν τῷ συλλόγῳ,  
τῇ θεᾷ σεμνός, λαμπρόφρωνος τῷ λόγῳ:

κα'

*«Μαχηταὶ Θεοῦ, θεόθεν ἐκλεχθέντες  
ὑπὲρ ἐντελοῦς τῆς πίστεως θριάμβου,  
οὗς ὁ Παντάναξ ἐν μάχαις τε καὶ ζάλαις  
γῆς καὶ θαλάσσης ἐνίσχυσε κρατόνας,  
ὥστ' ἐπαρχίας ἀντάρτιδας τοσαύτας  
ὑπέταξ' ἡμῖν ἐντὸς ἐτῶν ὀλίγων,  
αὐτοῦ τ' ἐξέτειν' εἰς λαοὺς πειθηρίους  
τοῦνομα καὶ σημαίας νικητηρίους.*

Εἶναι περιττὸ νὰ ἐπαναλάβουμε ὅτι μοναδικὴ σημασία παρουσιάζει ἡ μετάφρασι γιὰ τὴν περίεργη γλωσσικὴ μορφή παρὰ γιὰ τὴν λογοτεχνικὴ ἀξία της. Δὲν ἦταν ἐξ ἄλλου μοναδικὸ φαινόμενο : ἄς μὴ λησιμονᾶμε ὅτι μετάφρασι σὲ ἀρχαῖζουσα εἶχε ἐπιχειρηθῆ καὶ γι' ἄλλα ἔργα καὶ γι' αὐτὸν τὸν... Ἐρωτόκριτο !



## Ο ΘΕΟΣ ΠΑΝ ΚΑΙ Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

Μεταξύ τῶν θεῶν τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι καί ὁ Πάν. Ὁ Πάν ἦτο θεός τῶν ποιμένων. Ἦτο δὲ κατ' ἐξοχὴν θεός τῆς Ἀρκαδίας. Ὁ Πάν φέρεται ὡς υἱὸς τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῆς νύμφης Δριόπης. Κατ' ἄλλους ἦτο υἱὸς τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Κατὰ τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον «εἰς τὸν Πάνα», ὁ ἐν λόγῳ θεός ἦτο τραγόπους μετὰ δύο κεράτων εἰς τὴν κεφαλὴν, μὲ οὐρὰν καὶ πρόσωπον αἰγός. Ἐγεννήθη πλησίον τῆς Κυλλήνης. Τόσον τερατόμορφος ἦτο ὥστε ἡ μήτηρ του, μόλις εἶδε «τὸ τραχὺ καὶ γενειοφόρον πρόσωπον τοῦ νεογεννήτου, τὰ τραγίσια πόδια του καὶ τὰ κέρατά του», ἐτράπη εἰς φυγὴν.

Ὁ Πάν βρέφος ἀκόμη πηδοῦσε καὶ ἔκαμε τὰ ὄρη νὰ ἀντηχοῦν. Περιτυλίξας τοῦτον ὁ Ἑρμῆς ἐντὸς δέρματος λαγοῦ, ὅτε ἦτο βρέφος, τὸν ἔφερεν εἰς τὸν Ὀλύμπου ὅπου συνεδρίαζον οἱ θεοί. Μόλις οὗτοι εἶδον τὸν Πάνα, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν. Ἐκτοτε δὲ ὠνομάσθη πανικός κάθε ἀδικαιολόγητος φόβος. Περισσότερον ἤρρεσεν ὁ Πάν εἰς τὸν Διόνυσον, ὁ ὄποιος τοῦ ἔδωσε καὶ τὸ ὄνομα Πάν (δλον), διότι ὅλοι εὐχαριστήθησαν.

Ὁ Πάν ὡς προστάτης τῶν ποιμνίων καὶ τῶν ποιμένων ἔχει διαφόρους ὀνομασίας: ὄρεσιβάτης, ὄρειώτης, βουνίτας, παρωρείτης. Κατοικίαν εἶχε τὰ δάση καὶ τοὺς ἀγρούς. Ἦτο καὶ δεινὸς θηρευτῆς καὶ προστάτης τῶν κυνηγῶν. Ἐθήρευεν ὄχι μόνον ἄγρια ζῶα ἀλλὰ καὶ τὰς νύμφας τῶν δασῶν, τὰς ὁποίας παρὰ τὴν δυσμορφίαν του, κατάρθωνε νὰ περιπλέκη εἰς τὰ ἐρωτικά του δίκτυα.

Ὁ Πάν εἶχεν ὡς κυριώτερον σύντροφον τὸν κύνα, ἐνίστε καὶ τὸν λαγόν. Ἦτο στενὸς συγγενὴς τῶν Σατύρων καὶ λάγνος ὅπως ἐκεῖνοι.

Ἄκόμη ὁ Πάν φέρεται καὶ ὡς δεινὸς μουσικός. Ἦτο διδάσκαλος τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Δάφνιδος καὶ ἀνταγωνιστῆς τοῦ Ἀπόλλωνος. Λέγεται δὲ ὅτι εἶναι ἐφευρέτης τοῦ αὐλοῦ καὶ τῆς σύριγγος. Ἠρέσκετο νὰ τρομάξῃ ὄσους ἐπλανῶντο εἰς τὰ ὄρη, τὰ δάση καὶ τὰς ἐρημίας, ἰδίως δὲ κατὰ τὴν νύκτα. Ὁ Βιργίλιος εἰς τὰ «Γεωργικά» του ἀναφέρει ὅτι ἡ Σελήνη εἶχε σαγηνευθῆ ἀπὸ τὸν Πάνα: «Ὁ Πάν, ὁ θεός τῆς Ἀρκαδίας, κατάρθωσε νὰ σὲ σαγηνεύσῃ, Σελήνη, μὲ τὴν λάμπιν τοῦ λευκοῦ του τριχώματος, ἂν

είναι σωστή ή σχετική φήμη· και σ' έκανε ιδική του, εις τὰ βάθη τῶν δασῶν· και σὺ δὲν μπόρεσες νὰ τοῦ ἀρνηθῆς».

Εἰς τὸν Μαραθῶνα, ὡς γνωστὸν τὸ 490 π.Χ. ἐγένετο ἡ περίφημος ἐκείνη μάχη, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες κατενίκησαν τοὺς Πέρσας. Ἐκεῖ ἐπάλαισεν ἡ βία μετὴν ἐλευθερίαν στήθος πρὸς στήθος. Κατὰ παραδόσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, εἰς τὴν μάχην ταύτην ἔλαβον μέρος και θεοὶ και δαίμονες, κοινοὶ θνητοὶ και ἀθάνατοι ἥρωες. Ἀπὸ τὰς παραδόσεις αὐτὰς καταφαίνεται ὅτι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος δικαίως ἐχαρακτήρισε τοὺς Ἀθηναίους «κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονέστερους» τῶν ἀνθρώπων (Πράξ. 17, 22).

Κατὰ τὰς παραδόσεις, λοιπὸν, αὐτὰς εἰς τὴν μάχην τοῦ Μαραθῶνος ἐβοήθησεν ὁ θεὸς Πᾶν. Τὴν παράδοσιν αὐτὴν διέσωσεν ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀρχαιότητος Ἡρόδοτος (6, 105). Κατ' αὐτὸν ὁ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων στρατηγῶν ἀποσταλεὶς εἰς τὴν Σπάρτην ἡμεροδρόμος Φειδιππίδης διὰ νὰ ζητήσῃ βοήθειαν, συνητήθη εἰς τὸ ὄρος τῆς Ἀρκαδίας Παρθένιον μετὸν θεὸν Πᾶνα. Οὗτος τοῦ ἐξέφρασε φρικτὰ παράπονα ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων, καίτοι οὗτοι πολλὰκις εἶχον ὑπ' αὐτοῦ εὐεργετηθῆ και ὁ θεὸς τοὺς εἶχε φανῆ χρήσιμος.

Ὑπεσχέθη δὲ ὅτι, παρὰ ταῦτα και τώρα θὰ τοὺς βοηθήσῃ, ἐὰν τοῦ ὑποσχεθοῦν ἀφοσιώσιν και λατρείαν.

Πράγματι κατὰ τὴν μάχην ὁ Πᾶν ἐβοήθησε τοὺς Ἀθηναίους, διότι μετὴν τραχεῖαν φωνὴν του ἐνέπνευσεν εἰς τοὺς Πέρσας τὸν πανικὸν και μετ' αὐτὸ τοὺς ἔτρεψεν εἰς φυγὴν. Οἱ Ἀθηναῖοι εὐγνώμονες εἰς τοῦτο, μετὰ τὴν μάχην, καθιέρωσαν τὴν λατρείαν τοῦ Πανὸς εἰς τὴν Ἀττικὴν. Τότε τὸ ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν σπήλαιον (κοινῶς λεγόμενον σπηλιὰ τοῦ Ἀνδρούτσου) ἐγινε Πανεῖον, ἤτοι ἱερὸν τοῦ Πανός, και ἐστήθη εἰς αὐτὸ ἄγαλμα τοῦ Πανός μετὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Σιμωνίδου: «Τὸν τραγόπουν ἐμὲ Πᾶνα τὸν Ἀρκάδα, τὸν κατὰ Μήδων, τὸν μετ' Ἀθηναίων, στήσατο Μιλτιάδης».

Ὅμοιος οἱ Μαραθῶνιοι ἀφιέρωσαν εἰς τὸν Πᾶνα και τὸ παρὰ τὴν Οἰνὸν ὄρος, τὸ ὁποῖον ὠνόμασαν Πανεῖον.

Ἐπεμβάσεις τοῦ Πανός ὑπὲρ τῶν πιστῶν του ἐξεδηλώθησαν και εἰς πολλὰς ἄλλας περιπτώσεις. Κατὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμίνας τὸν εἶδον νὰ πετᾷ ἐπάνω ἀπὸ ἓν ἀκρωτήριο. Τὸν εἶδον ἐπίσης εἰς τὴν νῆσον Ψυτάλειαν, ὅπου και ἀνήγειρον πρὸς τιμὴν του ἀγάλματα ξύλινα (ξόανα), τὰ ὁποῖα εἶδε και ὁ Πausανίας.

## Η ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

(ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΙΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ LA MAMA REPERTORY COMPANY)

Φτάνοντας ό λογισμός σ' ένα όριο λεκτικό άξεπέραστο, μοιάζει νά πυροδοτεί τις άκραίες φράσεις του με νοηματικές καταβασίες και καμπυλότητες δυσπρόσιτες στόν μακρυνό χρονικά άναγνώστη με άποτέλεσμα νά του ένσταλάξει μυστικά μερικές δυνατότητες ύποψίας ίκανές νά δημιουργήσουν επίπεδα γνώσης και πρακτικής· άναφερόμαστε στό λόγο : «έστιν δέ τής μέν πράξεως ό μύθος ή μίμησις»<sup>1</sup>, πού ή λειτουργία του φαίνεται πώς τά τελευταία χρόνια ξαναζωντανεύει ή τουλάχιστο όρίζονται οι προϋποθέσεις δραστηριοποίησής του<sup>2</sup>.

Τό όριο τό γλωσσικό αὐτοῦ τοῦ άποσπάσματος είναι ή λέξη «μίμησις», έπειδή τό άντι-κείσθαι τοῦ οὐσιαστικοῦ δέ φανερώνεται μήτε άποκαλύπτεται με μορφή όριστική τό λιγότερο. Και είναι πολύ σοβαρό τό γεγονός ότι ή παρουσίαση τραγωδίας στόν τόπο μας, άπό θίασο πού εκφράζει πυκνωμένες άρκετές άπό τις τάσεις τής σημερινής θεατρικής πρακτικής, μάς δίνει τήν άφορμή νά ξανακοιτάξουμε τόν άριστοτελικό όρισμό με τρόπο περισσότερο δυναμικό και «έν κινήσει». Δέν θά μιλήσουμε για άναβιωμένη έρμηνεία μάς και δέ γνωρίζουμε τή βιωμένη μορφή της, θά πούμε μόνο για τό πώς ένας άρχέγονος μύθος διατρέχεται άπό τό πάθος λαβαίνοντας στήν άφοριστική του εκφανση παγκοσμιοτητα άξιωμένη.

Αὐτό τό σπέρμα τοῦ πάθους άναζητεί όχι ένα ψυχολογικό πεδίο εκφοράς μά ένα τρόπο τό ίδιο πρωτοπλασματικό όσο και ή οὐσία τοῦ μύθου, ως μη λησιμονομε : «... δι' έλέου και φόβου περαίνουσα τήν τών τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν» και ή πρωτοπλασματική μορφή ήθοποιίας, έτσι όπως πρώτος τήν όρισε ό Antonen Artaud και πριν άπ' αὐτόν ή θεατρική παράδοση τής 'Ανατολής, άπαιτεί πρώτα τήν έσωτερικήν εκρηξη και

1. 'Αριστοτέλης, Πουητική 1450d, 3, 4, έκδ. Rudolf Kassel, Oxford 1965.

2. Παρόμοια προσπάθεια επιχειρεί ό Τ. Λιγνάδης, 'Η ποιητική τοῦ 'Αριστοτέλη και τά προβλήματα τοῦ σύγχρονου θεάτρου, «Θέατρο», 37, σ. 52-54.

κατόπιν τὸν ὑπόκουφο καταμερισμὸ τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας μέσα σ' ἓνα χῶρο συγκρούσεων ἀφανιστικῶν στὴν ὁρμὴ τους· μιὰ ἀτέλειωτη πορεία πρὸς τὴν κατάλυση, ἓνας διαρκῆς καταγωνισμὸς ἀπὸ γίνεσθαι ὁδηγοῦν τὸν θεατὴ στὸ νὰ λησμονήσῃ ὡς ἓνα βαθμὸ, τὴ θέση ποῦ κατέχει καὶ τὸ χαρακτηρισμὸ του· γίνεται μάρτυρας μιᾶς τέλεσης ἀποζητώντας κάποιον σταθερὸ σημεῖο προσωπικῆς καὶ ὀργανικῆς στήριξής του<sup>1</sup>.

Ἡ λειτουργικότητα τῆς σκηνῆς, σὲ πολλαπλὸ συνδυασμὸ μὲ τὸ χῶρο παρουσίασης, σχηματοποιεῖ τὴ δράση κατανέμοντάς τὴν σὲ ἐπίπεδα ἀλλόκοτα γιὰ τὸ συνηθισμένο μέτρο ὀπτικῆς τῶν θεατῶν ἐπιθέτοντας συνάμα μουσικὰ καὶ φωνητικὰ στοιχεῖα ἐνοποίησης σ' ἓνα σημεῖο αἰωρούμενο, τὸ σημεῖο ἀπαρχῆς τοῦ μύθου· κι αὐτὴ ἡ ἄκρα τυμπανοκρουσία ἐρχόμενη σὲ ἀντίστιξη μὲ τὰ ἔγκατα τῆς ἐνέργειας τῶν ἠθοποιῶν, γινόμενη κ' ἡ ἴδια μέρος τῆς δράσης, πλήρως τελετουργικὰ τὸ σχῆμα τοῦ πάθους ἔτσι ὅπως ἐκκωφαντικὰ πέρασε ἀπὸ τὸν νοῦ τοῦ σκηνοθέτη. Ἡ μουσικὴ ἀποτελοῦσε τὴν ἡχητικὴ πλευρὰ τοῦ δράματος ἀποδίδοντας τὴ ρυθμογόνου οὐσία τῆς πράξης.

Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁμοῦ κατὶ τέτοιο χρειάζεται<sup>2</sup> πρῶτα ἓνα εἶδος διάτρησης τῶν ἐσωτερικῶν στεγανῶν τοῦ θεατῆ, αὐτῶν ποῦ ὑπερλειτουργοῦν ἢ ὑπολειτουργοῦν ἀνάλογα μὲ τὴν προδιάθεση ποῦ φέρνει ἐντὸς του· καὶ δὲν εἶναι μόνο τοῦτο· ἡ βασικὴ προσπάθεια ἐγκείται στὸ νὰ εἰσρεύσει μέσφ τῶν αἰσθήσεων ποῦ ἀκίνητοποιοῦνται ρυθμὸς ἀλλοιώτικης συχνότητας ποῦ οἱ κυμάνσεις του νὰ παραβιάζουν τὴ σιγουριά τῆς ἀσφάλειας δημιουργόντας ἓνα κλίμα ἀπόλυτης - δραματικῆς συμμετοχῆς.

Ἐνάντια στὴν προσπάθεια καὶ τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα μεσολαβεῖ ἓνα χάσμα : μὲ ποιὸ τρόπο θὰ πληρωθεῖ αὐτὴ ἡ ἀποκαλυπτόμενη δίοδος καὶ σὲ ποιὸ σημεῖο ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ ἀνάβαση τοῦ πάθους ποῦ ἓνα μόριό της θὰ ἐνσταλαχθεῖ στὸν θεατῆ;<sup>3</sup> Τοῦτο ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρὰ προβλήματα ποῦ ἀντιμετωπίζει τὸ σύγχρονο θέατρο. Γι' αὐτὸ τὸ

---

1. «τινὲς δὲ φασιν ἐν τῇ ἐπιδείξει τῶν Εὐμενίδων σποράδην εἰσαγαγόντα τὸν χορὸν τοσοῦτον ἐκπλήξαι τὸν δῆμον ὡς τὰ μὲν νῆπια ἐκφύξαι, τὰ δὲ ἔμβρυα ἐξαμβλωθῆναι». Αἰσχύλου βίος, ἐκδ. D. Page, Oxford 1972, σ. 322. Μονάχα τὸ γεγονός ὅτι πέρασε στὴν παράδοση αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα εἶναι ἄρκετὸ νὰ δηλώσει τὴ βαθειὰ λειτουργικότητα τοῦ θεάματος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σὲ διαμετρικὴ ἀντίθεση μὲ τὴ σημερινή μας στάση ἀπέναντι στὰ ἴδια ἔργα.

2. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ δεοντολογία συναντιέται σ' ὅλα σχεδὸν τὰ θεατρολογικὰ κείμενα διὰν ἀναφέρονται στὴν ἐπενέργεια τῆς λειτουργικῆς τοῦ μύθου στοὺς θεατῆς. Ἐπισημαίνουμε ἐδῶ τὴν ὀργανικὴ διαφοροποίησή μας ἀπέναντι στὴν ἀρχέγονη μορφὴ ἐκφρασης τοῦ πάθους.

3. Στὸ ἴδιο πρόβλημα ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὸν P. Brook, *The empty space*, London 1968, ἑλλ. μετάφρ. Μαρὶ Πῶλ Παπαρᾶ, ἐκδ. «Ἀρίων», Ἀθῆναι 1970.



λόγο δὲν εἶναι παράξενο πού δὲ χρησιμοποιήθηκε ἡ σκληρὴ ἀμφιθεατρικὴ μορφή τοῦ ὑπάρχοντος χώρου<sup>1</sup>.

Σὰν πρωτολειτουργικὸ στοιχεῖο τῆς δράσης μπορούμε νὰ ἐκλάβουμε τὸν τρόπο θέασης τοῦ δράματος ἔτσι ὅπως ὀρίστηκε ἀπὸ τὸν σκηνοθέτη, νὰ τοποθετηθοῦν δηλαδὴ οἱ θεατὲς «παράλληλα»<sup>2</sup> μὲ τὴ σκηνὴ ὥστε νὰ τὴ περικλείουν καὶ ἀπὸ τὰ δύο τῆς μέρη κατὰ μῆκος ἢ ἀκολουθώντας τὰ δρώμενα (σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὴν παράσταση τῶν Τρωαδισσῶν μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ καθορίσει κανεὶς ἂν ἐκείνη τὴν ὥρα στοιχειοθετοῦσε τὴ δράση ἔχοντας τὸ ρόλο τῶν ἐκπολιτορκοῦντων ἢ τῶν ἐκπολιτορκοῦμένων ἢ ἂν γινόταν αὐτῆκοος μάρτυρας μιᾶς πανωλεθρίας).

Ἀντιμετωπίζουμε λοιπὸν τὴν ὀλοκληρωτικὴ διάλυση ἐνὸς ἢ μᾶλλον δύο γεωμετρικῶν τόπων ὀπτικῆς τοῦ θεάτρου: τὴν ἀμφιθεατρικὴ μορφή καὶ τὴ μορφή τοῦ παραλληλεπιπέδου τῶν σημερινῶν οἰκοδομημάτων. Ἡ πρώτη ὀρίζεται ἀπὸ κάποιο νοητὸ κέντρο θέασης ἐνῶ ἡ δευτέρη ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ ἐπίπεδο· καὶ οἱ δύο μορφές, μὲ τὸν τρόπο πού χρησιμοποιοῦνται σήμερα, δὲ διαφέρουν μεταξύ τους ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δομικὴ διαφοροποίηση τοῦ χώρου.

Ἔτσι, μὲ τὴν ἀπομυθοποίηση τοῦ μαγικοῦ θεατρικοῦ κουτιοῦ, τὸ δράμα, αὐτὴ ἢ πανάρχαια λειτουργικότητα ἐξακοντίζεται αἰμάσσουσα σὲ κάθε μῦριο τῆς ἀτμόσφαιρας δίχως νὰ ἀσφαλίζεται ἀπὸ κάποιο πέμπτο τοῖχο διαχέοντας στοὺς θεατὲς τὴ σκληρὴ ὄψη τῆς ἀνθρώπινης ἐνεργειακῆς ἔκρηξης. Δὲν ἔχουμε, μὲ ἄλλα λόγια, τὸν ἐποπτικὸ τρόπο θέασης ἐδῶ πού ἐπιτρέπεται στὸ κοινὸ τὴν γωνιαία ἀνάπαυση καὶ ἀπόλαυση τοῦ θεάματος.

Σὰν τὸ πιὸ λειτουργικὸ στοιχεῖο τῆς δράσης μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἡ φωνητικὴ-ἠχητικὴ πλευρὰ τῆς παράστασης. Ὀδηγούμενος ὁ ἠθοποιὸς ὑπομονετικὰ μέχρι τὰ βάθη τῆς προσωπικότητάς του, ἀντικρύζοντας τὴν ἄλλη ὄψη του (τὴν αἱμάτινη) χτίζει ἤρεμος τὴν κατάλληλη δίοδο ἀπ' ὅπου θὰ διοχετευθοῦν οἱ κραυγαλέες ἀπολήξεις τοῦ πάθους εἴτε μὲ τὴ σμίκρυνση τῶν φωνητικῶν χορδῶν εἴτε μὲ τὴ διαστολὴ τους· κι αὐτὴ ἢ πελώρια ποιο-

1. Ἡ ἀποχώρηση τοῦ θιάσου μετὰ τὸ τέλος τῆς τελευταίας παράστασης (23-VIII, 1975) δίχως νὰ παρουσιαστῆ κατὰ τὴ συνήθεια γιὰ τὸ κεκανονισμένο χειροκρότημα ὀφείλεται σὲ συνειδητὴ παράλειψη τοῦ σκηνοθέτη προκειμένου νὰ ἐμποδίσει τοὺς θεατὲς νὰ «ἐκτονωθοῦν» ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ πάθους προβαίνοντας σὲ μιὰ τόσο ὀργανικὴ ἐνέργεια ὅπως εἶναι τὸ ρυθμικὸ χτύπημα τῶν χερσῶν.

2. Ἡ λέξη αὐτὴ δὲν ἐκφράζει ὀλικά τὴν λειτουργία τῆς σκηνικῆς οἰκονομίας μιᾶς καὶ ἡ δράση προεκτεινόταν σὲ χώρους ὑπερβατικούς· ἴσως ἐκεῖ γινόταν ἡ ἐκφόρτηση κάποιου δυναμικοῦ πού ὁ μῦθος δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ βαστάξει.

τική μεταλλαχτικότητα του ήχου σημαδεύει ανεξίτηλα το μέτωπο, τα μάτια και το λαιμό μέχρι τη μόνιμη παραμόρφωση.

Το ζήτημα της έναρθρης γλώσσας απασχολεί το σύγχρονο θέατρο όσο περισσότερο βυθίζεται στα άδυτα της πράξης, τα κείμενα του Artaud<sup>1</sup> βρίθουν από μια αύστηρή πολεμική έναντιον της σε τέτοιο βαθμό που κάθε νέος θίασος είναι υποχρεωμένος να στραφεί με άκρα σοβαρότητα σ' αυτό το θέμα και να όρίσει ακριβώς την πορεία του.

Οί παραστάσεις του La Mama repertory company, όντας στηριγμένες στην διαλυτικά αδιάκοπη παραλλαγή της φωνητικής κλίμακας, δημιουργούσαν, μέσα από ένα θρυμματισμένο γλωσσικό επίπεδο, τις δυναμικές διογκώσεις και διατρυτικές προβολές όχι πια των λέξεων μά των χειρονομιών αυτών που τόσο συγγενεύουν με το σφυγμό των δακτύλων και τις τελετουργικές συσπάσεις του σώματος. Θάλεγε κανείς πώς το θέατρο τουτο έχει κατευθυνθεί γεωμετρικά σε μιá καθετότητα άφοριστική της στάσης αφίνοντας στη φωνητική-ήχητική διαθλαστικότητα το ρόλο της δραστηκής κάλυψης του σκηνικού χώρου. Γι' αυτό το λόγο ή κινητική μονάχα σοβαρή θά ήταν βολετό να όνομαστει: θαρρείς κι ό ήθοποιός έχει να παλέψει με μιάν αντίνομία που ή έκφορά της την ώρα της παράστασης τονώνει τη δραματική οδσία του μύθου: Κ' ή αντίνομία αυτή συναντιέται τη στιγμή που ή σοβαρότητα όδηγεί τους μύθους και τα κύτταρα στη μονογραμμική έγκατάλειψη και αντίθετα όταν ή φωνή διαρρηγγίνει το άναπνευστικό σύστημα (σημάδι όργανικής πληρότητας) έρχόμενη σε σύγκρουση με τη μουσική που αίωρείται ίσως για να γίνει ό πιο άληθινός θεατής αυτής της μάχης.

Χρειαζεται όμως να άναρωτηθούμε μέχρι ποιο σημείο ή γλώσσα της τραγωδίας είναι «νεκρή» ώστε να επιτρέπει στο σκηνοθέτη να την αποδυναμώσει ριζικά και με μέθοδο τέτοια που να την καταστήσει έτοιμόροπη πριν άσχοληθούμε μ' αυτό το θέμα ως άνατρέξουμε στην παράσταση για να όλοκληρώσουμε τη γνώμη που έκφέραμε σχετικά με τον άριστοτελικό όρισμό. Έχοντας καθορισμένες τις επιδράσεις του ό θίασος από διάφορες σκηνικές άναζητήσεις και formas των θεατρικών ομάδων της Άνατολής και άκολουθώντας δομές πρακτικής που έχουν την προέλευσή τους τη θεωρητική στον Artaud είναι φυσικό τουλάχιστο να άντικρύζουν τον όρισμό σαν κείμενο ίκανό μόνο να καταξιώσει τις προσπάθειές τους: γιατί άν ή γλώσσα της τραγωδίας θεωρείται «νεκρή» τότε τί μās έμποδίζει

---

1. Για τον Artaud ή έναρθρη γλώσσα άποτελεί μονάχα το terminus post quem του θεάτρου της σκληρότητας (πρβλ. Le théâtre et son double, μετάφρ. Α. Μάτσει, Το θέατρο και το είδωλό του, Άθήνα [χ.χ.]).

νά αποδώσουμε τὸν ἴδιο χαρακτηρισμὸ καὶ σ' αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη;

Μιά *de facto* ἀπονεκρωμένη<sup>1</sup> γλώσσα ἀποδείχνει ἓνα ἡμιθανῆ μῦθο ποῦ εἶναι ὁ ὀριακὸς φορέας του· ἂν δεχόμεστε τὴ γλώσσα τοῦ Θουκυδίδη σὰν «νεκρὴ» δὲν εἶναι δυνατὸ ν' ἀποζητήσουμε τὸ μέτρο τῆς ἱστορικῆς γνώσης καὶ θέασης δίχως προκατάληψη· μ' ἄλλα λόγια: εἶναι ἐπικίνδυνα ἀντιφατικὸ νὰ ἐκφράζουμε τὴ λειτουργικότητα τοῦ μύθου θεωρώντας παράλληλα δευτερεῖον σημεῖο τὴν ἐσχατὴ ἀντοχὴ τοῦ ἔναρθρου γραπτοῦ λόγου ποῦ τὸν ἐνέχει. Φτάνουμε μὲ συνέπεια νὰ ὁμολογήσουμε πὼς ὁ ἀριστοτελικὸς ὀρισμὸς ἀπορροφήθηκε βίαια μέσα στὴ δίνη τῆς ἀρτωϊκῆς πολεμικῆς ἐναντία στὴ γλώσσα, ὁμολογία ποῦ σημαίνει ὅτι ἡ «ἀξιωμένη παγκοσμιότητα» ἐπιτεύχθηκε μόνο στὸ βαθμὸ ποῦ δὲ λήφθηκε ὑπ' ὄψη τὸ κείμενο τοῦ Ἀριστοτέλη καί, συνειρμικά, ἡ ἑλληνικὴ ἀφομοίωση τοῦ μυθικοῦ σπέρματος.

Ἄν φάνηκε ἀχνὰ ἡ ἀνατολικὴ προέλευση τοῦ μύθου τῆς τραγωδίας αὐτὸ ὀφείλεται στὴ στασιακὴ-κινητικὴ μορφή τῆς ἠθοποιίας κι ὄχι σὲ μιὰ συνειδητὴ ἐπιθυμία τοῦ θιάσου.

Στὰ στενὰ πλαίσια μιᾶς κριτικῆς παρουσίας δὲν εἶναι βολετὸ νὰ ὑπεισέλθουν στοιχεῖα ποῦ ἀνήκουν στὸ χῶρο τῆς φιλολογικῆς ἐργασίας· ἀναφέρουμε μόνο πὼς ἡ παράσταση (σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς σύλληψης)<sup>2</sup> λειτούργησε ἀνισομερῶς μορφοποιημένη· ἀγνοώντας τὸν μῦθο καὶ τὴν πράξη<sup>3</sup>, ποῦ μέσα τῆς χωρεῖ, τοποθέτησε τὸ ἀπορρέον πάθος στὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκουμενικῆς κατάφασης πασκιζοντας νὰ διέλθει (ὅπως καὶ τὸ πέτυχε) μόνο μέσῳ αὐτοῦ. Ἄλλωστε ἡ ὑπάρχουσα γλώσσα τοῦ κειμένου χρησιμοποιοῦντο σὰν διάμεσο ἐπίπεδο μεταβατικὸ γιὰ τὴν αὐτοεξάρθρωσή της κάτω ἀπὸ τὴν καταλυτικὴ θεία μανία τῆς φωνητικῆς καὶ τῆς κινητικῆς.

Γυρνώντας πίσω στὸν ὀρισμὸ καὶ στὸ σημεῖο ποῦ συνειδητοποιήσαμε τὴν ὀριακὴ ἐκφραστικὴ τοῦ ἀριστοτελικοῦ λόγου σχετικὰ μὲ τὴν τραγωδία, βρίσκουμε τὸ μῦθο διάπυρο ἀκόμη ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς δονήσεις τῆς πλασματικῆς φαντασίας τῶν Ἑλλήνων νὰ μορφώνεται ὑπομονετικὰ μέσα στὴν προσμονὴ μιᾶς νέας ἐκφανσης τὸ ἴδιο ζωντανῆς καὶ λειτουργικῆς ὅσο τοῦλάχιστο, ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Σταγειρίτη.

Ἄνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ποῦ θίξαμε προηγούμενα καὶ ποῦ δὲ φάνηκε νὰ ἐπιβεβαιώνονται στὶς παραστάσεις τοῦ La

1. Ἔτσι τοῦλάχιστο θέλει νὰ τὴ βλέπει ὁ Andrei Serban ποῦ φαίνεται νὰ εἶναι περισσότερο ἀρτωϊκὸς καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Artaud.

2. Στὸ πρόγραμμα ποῦ δόθηκε ἀναφέρεται: «Σύλληψη καὶ σκηνοθεσία: Andrei Serban».

3. Ἀριστοτέλης, Ποιητικὴ 1451d, 16 ἔ.

Mama repertory company, πρέπει να ομολογήσουμε πώς η εξαντλητική προσπάθεια αυτού του θιάσου να οδηγήσει την ελληνικήν έκφραση του πάθους στο ύψιστο σημείο του κραδασμού του, υπερκεράζοντας συνάμα παλαιότερες μεταλλάξεις<sup>1</sup>, είναι δυνατό να γίνει άφορμή να ξανακοιτάξουμε την ποιητική και τη τραγωδία σαν "Έλληνες πιά και μέσα από τους τρόπους που καθορίζει δυναμικά η Παράδοσή μας ή ζωντανή.

---

1. 'Ανούγι (Μήδεια), Κοκτώ (Δαιμόνια μηχανή) κλπ.

## ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

Είς τὸ μετὰ χείρας τεύχος τοῦ «Παρνασσού» δημοσιεύονται μελέται τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Βασιλείου Βαλαώρα περὶ δύο μεγάλων λαῶν τῆς ἀρχαιότητος τῶν Ἑλλήνων καὶ Περσῶν, Ἀγγούστον Μπαγιόνα περὶ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Hegel καὶ τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, Γεωργίου Θ. Ζώρα περὶ νέας λαϊκῆς διασκευῆς τῆς γνωστῆς κρητικῆς τραγωδίας Ἐρωφίλης (Παναρέτου) καὶ περὶ τῶν διδακτικῶν περιπετειῶν τοῦ Φραγκίσκου Ὀριόλι εἰς τὴν Ἴόνιον Ἀκαδημίαν καὶ τὸ Γυμνάσιον Κερκύρας, τῶν φιλολόγων Μαρίας Μαντουβάλου περὶ τοῦ ἴδρυτοῦ τῶν Νεκτερινῶν Σχολῶν τοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» ποιητοῦ Σπυρίδωνος Βασιλειάδου, Κωνσταντίνου Νίκα περὶ τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν μεταφράσεων τῆς «Ἐλευθερωθείσης Ἱερουσαλήμ» τοῦ Τορκουάτου Τάσσου, Κωνσταντίνου Πετροπούλου περὶ μιᾶς πρωίμου θέσεως περὶ μεταγλώσσης, Βασιλείου Λαζανά περὶ τῆς ἐβδόμης ἐλεγείας τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Τιβούλλου, Θεοδοσίου Θεοῦ περὶ τινῶν τουρκικῶν χειρογράφων ἀγοραπωλητηρίων καὶ περὶ τῶν «Ἐνθυμήσεων» ἀπὸ Παλτήριον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁϊ - Γιάννη τῆς Σαρακίνας, Ἰωάννου Ταϊφάκου περὶ τῆς Κύπρου εἰς τὰς ψῆδς τοῦ Ὀρατίου, τοῦ Ἑλβετοῦ Willy Aeschimann περὶ ταξιδίου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ d'Edgar Quinet, τοῦ Ἰταλοῦ Rodolfo Spósito περὶ τῆς ποιήσεως τοῦ Salvatore di Giacomo, Κριτικὴ τοῦ Ἀρη Γιαβρῆ περὶ τῆς νεωτέρας ἐρμηνείας τοῦ δράματος, ἐπ' ἐκκαιρία τῶν παραστάσεων καὶ Ἰω. Ζεγκίνη περὶ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος.

Καταχωρίζονται ἐπίσης σημεῖωμα τῆς Συντάξεως τοῦ περιοδικοῦ ὡς καὶ χρονικά περὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν Βυζαντινῶν φιλοσοφικῶν ἔργων, περὶ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν ἐν Σπάρτῃ, περὶ τοῦ περιοδικοῦ «Φιλοσοφία» κ.λπ. Δημοσιεύεται ἐπίσης τὸ ὑπ' ἀριθμ. 25 δελτίον τῆς πνευματικῆς κινήσεως τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» καὶ πίναξ νέων δημοσιευμάτων ὑπὸ Μαρίας Μαντουβάλου.

Γ.Θ.Ζ.

## Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

Ἡ Σύνοδος τῆς Union Académique Internationale (Βρυξέλλες 16 - 22.6.1974) ἐνέκρινε τὴν Ἀπόφασιν τῆς Commission ad hoc τῆς 19.6.1974 γιὰ τὴν ἐκδοσὴν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς U.A.I. καὶ μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἡ σχετικὴ πρότασις εἶχε διατυπωθῆ ἐπίσημα ἀπὸ τὸ Γενικὸν Γραμματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ μέλος τοῦ Προεδρείου τῆς U.A.I. κ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο κατὰ τὴ Σύνοδο τοῦ 1973 καὶ παραπεμφθῆ σὲ Εἰδικὴ Ἐπιτροπὴ, στὴν ὁποία διαβιβάσθηκε στὶς ἀρχὲς 1974 σχετικὴ Εἰσήγησις - Πρόγραμμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τὴν Ἐπιτροπὴ ἀπετέλεσαν οἱ ἀκαδημαϊκοὶ Η. Hunger (Βιέννη), R. Klibansky (Montreal), J.C. Piguet (St - Gall), Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος καὶ Δ. Ζακυνθινός. Ὁ καθηγητὴς Hunger ἀπεδέχθη τὴν διεύθυνση τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐπιτροπῆς.

Ἡ νέα σειρά θὰ ἐνταχθῆ στὸ ἐκδιδόμενον ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς U.A.I. «Corpus

Philosophorum Medii Aevii) με τὸν τίτλο «Series graeca». Συμπληρώνεται ἔτσι ἓνα πραγματικὸ κενὸ — ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῆς ἐλληνικῆς παραδόσεως — στὴν σπουδὴ τῆς Μεσαιωνικῆς Φιλοσοφίας. Ἐπὶ πλέον δημιουργοῦνται οἱ καλύτερες προϋποθέσεις γιὰ τὴ συγκέντρωση τῆς φιλοσοφικῆς παραγωγῆς τοῦ Βυζαντίου σὲ μιὰ ἐνιαία σειρά, ἀντὶ τῆς ὧς σήμερα διασπορᾶς τῶν κειμένων σὲ ποικίλα περιοδικὰ καὶ μεμονωμένες ἐκδόσεις.

#### ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ «ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

Ἐξεδόθη ὁ τέταρτος τόμος τοῦ περιοδικοῦ «Φιλοσοφία», Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἑρεῶνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ τὸ μόνον περιοδικὸν τοῦ εἴδους του ἐν Ἑλλάδι. Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα ἀναφέρονται τὰς ἑξῆς μελέτας:

##### A.— Συστηματικὴ φιλοσοφία

I. N. Θεοδωρακόπουλος, Οὐσία καὶ μεταφυσικὴ πρωταρχὴ τῆς Ἱστορίας ὡς γίνεσθαι. Γ. Μουρέλος, Ἡ ἐννοια τῆς κλίμακος γιὰ τὴ μελέτη καὶ ἑρμηνεία τῶν φαινομένων. Κ. Μιχαηλίδης, Ἡ διαλογικὴ ἀνθρώπου καὶ ὄντος. Προϋποθέσεις μιᾶς ὑπαρξιακῆς ὄντολογίας. Στ. Πάνου, Λογικὴ τοῦ μηδενός. C. S. Dongorozzi, La suppression du principe d'isomerie et sa restauration. Δ. Μακρῆς, Σημασία καὶ Μετάφρασις. Ὁ Quine καὶ τὸ πρόβλημα τῆς μεταφράσεως. Π. Α. Γέμετος, Ἡ προβληματικὴ τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων στὶς κοινωνικὰς ἐπιστῆμες.

##### B.— Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας

St. Castanos de Medicis, Actualité de la pensée d'Héraclite. K. Katsimanis, Messages Delphiques et Socratism. R. H. Epp, Katharsis and the platonic reconstruction of mystical terminology. N. Μπούσουλας, Ἐκσταση, μύηση καὶ ὑπερτάτη ἐποπτεία στὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος. E. Maula, The Constants of Nature. A study in the early history of natural law. Fr. L. Beeretz, Die aufgabe der «Metaphysik» des Aristoteles. Ph. Kargopoulos, Mythos and tragedy in the Poetics of Aristotle. Γ. Κουμάκης, Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸ γῆρας ἀπὸ κοινωνικὴ ἀποψη. M. Dragona-Monachou, Posidonius' «Hierarchy» between God, Fate and Nature and Cicero's de divinatione. G. Papademetriou, Moses Maimonides' doctrine of God. Α. Μενάκης, Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Πρὸς ἠρωτημένα ἄττα ἀπάντησις (Γιὰ τὸ ἀριστοτελικὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιφάσεως καὶ γιὰ τὴ σύνθετη φύση τοῦ ἀνθρώπου). Πρώτη ἐκδοση με νεοελληνικὴ μετάφραση καὶ Εἰσαγωγή. Α. Μουλάκης, Τιμὴ καὶ τιμιότης. Ὁ Thomas Hobbes καὶ ἡ κλασσικὴ παράδοση. Α. Κελεσιδου-Γαλανοῦ, Ἡ πλατωνικὴ «ψυχαγωγία» στὴ σύγχρονη σκέψη. Ἡ διαλεκτικὴ τῆς μέθεξης καὶ ὁ Gabriel Marcel.

Εἰς τὸ περιοδικὸν δημοσιεύονται ἐπίσης βιβλιοκρισίαι ὑπὸ τῶν συντακτῶν διὰ τὰς σπουδαιότερας ἐκδόσεις φιλοσοφικοῦ περιεχομένου ὡς καὶ εἰδήσεις περὶ τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεων καὶ τῆς ἐν γένει πορείας τῶν φιλοσοφικῶν μελετῶν ἐν Ἑλλάδι.

#### ΤΟ Α' ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ἀπὸ τῆς 7ης μέχρι 14ης Σεπτεμβρίου 1975 διεξήχθη εἰς Σπάρτην τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριον Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, ὀργανωθὲν ἀπὸ τὴν Ἐταιρείαν Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν.

Ἡ σύγκλησις διεθνῶν τοπικῶν συνεδρίων δὲν εἶναι παλαιά εἰς Ἑλλάδα, ὀφείλεται δὲ κατὰ κανόνα εἰς τοπικά μορφωτικά σωματεία. Ἡ πρωτοβουλία ἀνήκει εἰς τὴν Ἐπιτάμηον, ὅπου ὀργανώθη τὸ πρῶτον διεθνὲς συνέδριον Ἑπιταμησιακῶν Σπουδῶν, τὸ ὅποιον ἠκολούθησεν ἡ Κρήτη καὶ ἡ Κύπρος. Εἰς τὰ νησιά αὐτὰ συνήλθον ἤδη δύο ἢ τρία διεθνή συνέδρια.

Τὸ Συνέδριον τῆς Σπάρτης εἶναι ἐπομένως τὸ πρῶτον συνέδριον ἐπὶ διεθνούς ἐπιπέδου, τὸ ὅποιον συνέρχεται εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι τὸ παράδειγμα τοῦτο θὰ ὠθήσῃ καὶ ἄλλας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος νὰ ἀναλάβουν ἀναλόγους πρωτοβουλίας.

Πρὸ τοῦ συνεδρίου τῆς Σπάρτης ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν εἶχον συγκληθῆ περιφερειακὰ συνέδρια εἰς Πάτρας, Κόρινθον καὶ Τρίπολιν, τὰ ὅποια ἐσημείωσαν μεγάλην ἐπιτυχίαν, καὶ ἐχρησίμευσαν ὡς προκαταρκτικά διὰ τὸ διεθνές. Ἡ πόλις τῆς Σπάρτης ἐξελέγη ὡς πρώτη ἔδρα διεθνούς συνεδρίου διὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς σημασίαν ἀλλὰ καὶ διότι εἰς τὰς πολλὰς κλασσικὰς καὶ βυζαντινὰς ἀρχαιοτάτας συνενώ- νει καὶ νεώτερα ἐνδιαφέροντα, ὅπως τὰ περίφημα σπήλαια τοῦ Διροῦ, τὰ ὅποια κατέπλη- ξαν τοὺς συνέδρους.

Τὸ συνέδριον ἐτέλει ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν προστασίαν τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρα- τίας καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν Ὑπουργείων Πολιτισμοῦ καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας. Ἡ τιμητικὴ ἐπιτροπὴ περιελάμβανε τὸν Μακαριώτατον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλ- λάδος, τοὺς ὑπουργοὺς Πολιτισμοῦ καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας, τοὺς μητροπολίτας Πελο- ποννήσου, τοὺς πρῶτον πρῶθυπουργοὺς καὶ ἀκαδημαίκοις τοὺς καταγομένους ἐκ Πελο- ποννήσου ὡς καὶ τοὺς πρυτάνεις τῶν Ἀνωτάτων Σχολῶν. Τὴν ὀργανωτικὴν ἐπιτροπὴν ἀπετέλουν τὰ μέλη τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν κ.κ. Δ. Κιουσό- πουλος, Α. Ξυγγόπουλος, Γ. Ζέπος, Γ. Θ. Ζώρας, Τ. Γριτσόπουλος, Δ. Βαγιακάκος, Γ. Κουρνούτος καὶ Π. Νικολόπουλος. Τὸ συνέδριον, τὸ ὅποιον ἐτέλει ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῶν κ. Π. Ζέπου καὶ τὴν γενικὴν γραμματείαν τοῦ κ. Τ. Γριτσοπούλου, ἀπετελεῖτο ἀπὸ δύο τμήματα: Α' Ἀρχαῖος καὶ Βυζαντινὸς κόσμος, πρόεδρος κ. Α. Ξυγγόπουλος, Β' Νέος Ἑλληνισμὸς (Ἱστορία, Λαογραφία, Γλῶσσα), πρόεδρος κ. Γ.Θ. Ζώρας.

Ἐκ' εὐκαιρίας τοῦ συνεδρίου ὀργανώθησαν ἐκθεσὶς χειρογράφων, ἐντύπων καὶ ἔθνικῶν καὶ λαογραφικῶν κειμηλίων ἀναφερομένων εἰς τὸν Πελοποννησιακὸν Πολιτι- σμὸν, χορευτικαὶ ἐκδηλώσεις, ξεναγήσεις εἰς τὰς ἀρχαιοτάτας καὶ λοιπὰ ἀξιοθέατα τῆς πόλεως. Ὁμαδικαὶ ἐκδρομαὶ μετὰ ξεναγήσεως ἐγένοντο καὶ εἰς τὸ Μουσεῖον Σπάρτης, εἰς Μυστρά καὶ εἰς τὰ σπήλαια Διροῦ. Ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τῶν Ὑπουργείων Πολιτισμοῦ καὶ Παιδείας, τοῦ Ὄργανισμοῦ Τουρισμοῦ, τοῦ Μητροπο- λίτου Σπάρτης, τοῦ Νομάρχου καὶ τοῦ Δημάρχου ὡς καὶ ἄλλων τοπικῶν σωματείων ὀ- ργανώθησαν δεξιώσεις καὶ γεύματα εἰς τιμὴν τῶν συνέδρων.

Ἡ συμμετοχὴ εἰς τὸ συνέδριον ὑπῆρξεν ἰκανοποιητικὴ καὶ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀντιπροσωπευθέντων, ἐπισήμως ἢ ἀνεπισήμως περὶ τῶν εἴκοσι κρα- τῶν. Ἐδρυτάτη ὑπῆρξεν ἡ συμμετοχὴ ἀντιπροσώπων τῶν πνευματικῶν ἰδρυμάτων τῆς χώρας, ἀκαδημίας, πανεπιστημίων, ἰδρύματος Ἐρευνῶν καὶ λοιπῶν σωματείων.

Ὁ «Παρνασσός» συμμετέσχεν εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ συνεδρίου διὰ τῶν κ.κ. Γ.Θ. Ζώρα, Δ. Πάλλα, Η. Παπαθανασοπούλου καὶ δίδος Μ. Μαντουβάλου, οἵτινες καὶ προέβησαν εἰς ἐπιστημονικὰς ἀνακοινώσεις.

Ἐπιστημονικαὶ ἀνακοινώσεις ἔγιναν δώδεκα ἐν ὀλομελείᾳ, εἶχον δὲ προγραμματι- σθῆ περὶ τὰς ὀγδοήκοντα εἰς τὸ Α' τμήμα καὶ ἰσάριθμοι εἰς τὸ Β' τμήμα, εἰς τὴν πραγμα- τικότητα ὅμως ὑπεβλήθησαν καὶ ἄλλαι καθυστερήσασαι. Ἀνεφέροντο δὲ αὐταὶ εἰς ὅλας τὰς περιόδους τῆς πελοποννησιακῆς ἱστορίας ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, με θέματα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν, τὴν ἱστορίαν, τὴν τέχνην, τὴν

λογοτεχνίαν, τὴν λαογραφίαν, τὴν γλῶσσαν, τὴν θεολογίαν, τὴν παλαιογραφίαν, τὸ δίκαιον, τὴν γεωγραφίαν κλπ.

Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον παρουσίασαν αἱ ἀνακοινώσεις περὶ ἀγνώστων πηγῶν, χειρογράφων, ποικίλων κειμένων κλπ., ὡς καὶ ἡ παρουσίας νέων ἀγνώστων στοιχείων ἀναφερομένων εἰς τὸν ἑλληνικὸν διαφωτισμὸν καὶ τὴν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως.

Διὰ τῶν ἀνακοινώσεων τούτων διασαφηνίζονται πολλὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας καὶ πλουτίζεται σημαντικῶς ἡ πελοποννησιακὴ βιβλιογραφία. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἡ ἐπιστημονικὴ συμβολὴ τοῦ συνεδρίου ὑπῆρξεν ἀξιοσημείωτος, θὰ φανῆ δὲ καλύτερον ὅταν — ὡς ἀνηγγέλθη — θὰ δημοσιευθοῦν προσεχῶς τὰ πεπραγμένα τοῦ συνεδρίου μὲ τὰ κείμενα τῶν ἀνακοινώσεων καὶ τὰς σχετικὰς συζητήσεις.

Χάρις εἰς τὴν τελείαν ὀργάνωσιν τοῦ συνεδρίου, εἰς τὴν ὁποίαν πολὺ συνέβαλον καὶ τὰ μέλη τῆς τοπικῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς, μὲ συμμετοχὴν τοῦ μητροπολίτου, νομάρχου, δημάρχου, γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ καὶ καθηγητῶν Σπάρτης, αἱ ἐργασίαι τοῦ συνεδρίου διεξήχθησαν ἐν πλήρει τάξει, μὲ εὐρείαν συμμετοχὴν καὶ τῆς κοινωνίας τῆς πόλεως, ἡ φιλοξενία τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν συγκινητικὴ.

Ἦς ἀνηγγέλθη κατὰ τὴν καταληκτικὴν συνεδρίαν τὸ Β' Διεθνὲς συνέδριον θὰ συνέλθῃ μετὰ πενταετίαν εἰς Πάτρας.

## ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΙΝΗΣΙΝ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

(Δελτίον ἀριθμ. 25, Ἰούλιος - Σεπτέμβριος 1975)

**ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΘΑΝΑΤΩΝ.**— Προσφάτως ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός» εἶχε τὸ ἀτύχημα νὰ χάσῃ πολλὰ ἐπίλεκτα καὶ παλαιὰ μέλη του. Ἰδιαιτέρως ἀναφερόμεν τοὺς ἀειμνήστους στρατηγούς Ἰω. Πιτσιῖκαν καὶ Μάρκον Δράκον, τοὺς καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰω. Ζαγανιάρην καὶ Νικ. Κοντολέοντα, τὸν πρῶτον βουλευτὴν Ἰω. Χανιώτην καὶ τὸν βιομήχανον Κώσταν Ἀπέρην.

**ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΚΤΗΡΙΟΥ ΕΠΙ ΤΩΝ ΟΔΩΝ ΚΑΨΑΛΗ - ΗΡΟΔΟΤΟΥ ΚΑΙ Ν. ΔΟΥΚΑ.**— Ἀποπερατωθείσης τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ α' τμήματος τῆς ἐπὶ τῶν ὁδῶν Καψάλῃ - Ἡροδότου καὶ Ν. Δούκα πολυκατοικίας τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», ἐπὶ οἰκοπέδου ἐκ κληρονομίας τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Πολίτου, ἐγένετο τὴν 3ην Ἰουλίου ἐ.ἐ., ἡ τελετὴ παραδόσεως καὶ τὰ ἐγκαίνια τῶν καταστημάτων τοῦ νέου κτηρίου.

**ΣΥΝΟΔΟΣ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΩΝ ΕΠΟΥΔΩΝ.**— Συνήλθεν εἰς Σπάρτην ἀπὸ 7ης μέχρι 14ης Σεπτεμβρίου ἐ.ἐ. τὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριον Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, εἰς τὸ ὅποιον εἶχε κληθῆ νὰ μετόσχῃ καὶ ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός». Παρέστησαν οἱ κ.κ. Γ. Θ. Ζώρας, Δ. Πάλλας, Ἠλ. Παπαθανασόπουλος καὶ ἡ δ. Μ. Μαντουβάλου. Ἐκ μέρους τοῦ Συλλόγου ἀπῆρθον χαιρετισμὸν ὁ κ. Δ. Πάλλας. Ἐπίσης οἱ καθηγηταὶ κ.κ. Γ. Θ. Ζώρας, Δ. Πάλλας, ὁ κ. Παπαθανασόπουλος καὶ ἡ δ. Μ. Μαντουβάλου, δ.φ., προέβησαν εἰς ἐπιστημονικὰ ἀνακοινώσεις.

**ΤΙΜΑΙ ΕΙΣ ΙΩ. ΑΛΕΞΑΚΗΝ.**— Ὁ Σύλλογος Λασηθιωτῶν «ὁ Δικταῖος» ὁμοῦ μετὰ τῆς Νομαρχίας Λασηθίου καὶ τῆς Κοινότητος Ἐξω Ποτάμων προέβησαν εἰς τὴν



κατασκευήν προτομής εις τιμήν του στρατηγού Ίωάννου 'Αλεξάκη, γνωστού διά τήν ένδοξον στρατιωτικήν αὐτοῦ σταδιοδρομίαν. Μετά πρόσκλησιν τῆς 'Οργανωτικῆς 'Επιτροπῆς μετέβη εις Κρήτην καὶ ἀντεπροσώπευσε τὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον «Παρνασσός» κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν ἀποκαλυπτηρίων ὁ ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου καὶ τῆς Κοσμητείας τῶν Σχολῶν αὐτοῦ κ. Χαράλαμπος Περογιαννάκης. 'Ο κ. 'Αλεξάκης, ὡς γνωστόν, διετέλεσεν ἐπὶ μακρὰ ἔτη μέλος τῆς Κοσμητείας τῶν Ν. Σχολῶν τοῦ «Παρνασσού», τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἐν τῶν τακτικωτέρων καὶ πλέον δραστηρίων μελῶν.

**ΝΕΑ ΑΙΘΟΥΣΑ ΕΚΘΕΣΕΩΝ.**— Ἐνεκα τῶν πολλῶν αἰτήσεων ἐκ μέρους καλλιτεχνῶν πρὸς παραχώρησιν αἰθουσῶν ἐκθέσεων ζωγραφικῆς εἰς τὸ μέγαρον τοῦ «Παρνασσού», εἰς τὰς ὁποίας ὁ Σύλλογος δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνταποκριθῆ, ἀπεφασίσθη ὅπως ἀπὸ τοῦ τρέχοντος ἔτους διαμορφωθῆ καὶ λειτουργήσῃ εἰς τὸν β' ὄροφον καὶ νέα αἶθουσα ἐκθέσεων.

**ΥΠΟΤΡΟΦΙΑΙ Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ.**— Διὰ κοινῆς ἀποφάσεως τῶν Ὑπουργῶν Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων καὶ Οἰκονομικῶν ἀνεκηρύχθησαν κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ὡς ὑπότροφοι εἰς βῆρος τῶν προσόδων τῆς κληρονομίας Γεωργίου Πολίτου, οἱ φοιτηταὶ Ἐλένη Βλάχου, Ίωάννης Δάνας καὶ Ἄνδρέας Σεφερλής. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ τῶν ἐσόδων τῆς κληρονομίας Πολίτου, τῶν προοριζομένων διὰ παροχὴν ὑποτροφίῶν, ὑπάρχει πλεόνασμα, ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός», εἰς τὸν ὁποῖον εἶναι ἀνατεθειμένη ἡ διαχείρισις τῆς κληρονομίας, ὑπέβαλεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν πρὸς ἔγκρισιν, πρότασιν περὶ ἰδρύσεως καὶ τετάρτης θέσεως ὑποτρόφου.

**ΔΙΑΘΗΚΗ ΑΘΗΝΑΣ ΤΑΡΣΟΥΛΗ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΠΕΡΓΗ.**— Ἡ ἀποβίωσασα πρὸ μηνῶν, διακεκριμένη λογοτέχνης Ἀθηνᾶ Ν. Ταρσοῦλη, κατέλιπε διὰ διαθήκης εἰς τὸν «Παρνασσόν», τὸ δικαίωμα ἐκδόσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως ὅλων τῶν λογοτεχνικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν τῆς βιβλίων, με σκοπὸν τὴν σύστασιν λογοτεχνικοῦ βραβείου. Ἐπίσης, ὁ προσφάτως ἀποβίωσας βιομήχανος Κωνσταντῖνος Ν. Ἀπέργης, μέλος τοῦ Συλλόγου, κατέλιπε διὰ διαθήκης εἰς τὸν «Παρνασσόν» σημαντικὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα, διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν Νυκτερινῶν Σχολῶν αὐτοῦ.

**ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΝΥΚΤΕΡΙΝΩΝ ΣΧΟΛΩΝ.**— Ἀπὸ τοῦ τρέχοντος ἔτους θὰ λειτουργήσῃ καὶ Ἡ' τάξις τοῦ Νυκτερινοῦ Γυμνασίου τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός». Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐλέγχου καταλληλότητος κτηρίων ἐπεσκέφη τὸ μέγαρον τῶν Σχολῶν καὶ ἔκρινε κατάλληλον τὸ ὅλον κτήριο καὶ τὴν νέαν αἶθουσαν. Ἐπὶ τῇ ἐδκαιρίᾳ ὁ παριστάμενος Γεν. Ἐπιθεωρητῆς κ. Μουτζούρης διευτύπησεν ἐνώπιον τῆς Ἐπιτροπῆς τὴν πλήρη ἱκανοποίησίν του διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν Σχολῶν τοῦ «Παρνασσού», ἠύχθη δὲ ὅπως ταχέως ἀναγνωρισθοῦν ὑπὸ τοῦ Κράτους ἰσότιμοι πρὸς τὰς δημοσίας. Ἀπὸ τοῦ τρέχοντος ἔτους θὰ λειτουργήσῃ ἐπίσης καὶ Ἡ' τάξις τοῦ Φροντιστηρίου Ἀγγλικῆς γλώσσης, μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν δὲ θὰ χορηγῆται σχετικὸν δίπλωμα.

**ΔΩΡΕΑΙ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΝΥΚΤΕΡΙΝΩΝ ΣΧΟΛΩΝ.**— Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα Ἰουλίου - Σεπτεμβρίου 1975 ἐγένοντο αἱ κάτωθι δωρεαὶ ὑπὲρ τῶν Νυκτερινῶν Σχολῶν τοῦ «Παρνασσού» :

Ἐκπαιδευτηρίου Ζηρίδη εἰς μνήμην Γερασίμου Σαλβάνου ἐκ 3.000 δρχ., κ. καὶ κας Γ. Ζώρα εἰς μνήμην Γερασ. Σαλβάνου ἐκ 3.000 δρχ., κας Μαλβίνας Παπαβασιλοπούλου εἰς μνήμην Γερασίμου Σαλβάνου ἐκ 2.000 δρχ., εἰς μνήμην Γεωργ. Σαββοπού-

λου εκ 300 δρχ., οικογενείας Κροντηρά εις μνήμην Γερασ. Σαλβάνου εκ 1.000 δρχ., κ. και κας Χρ. Δημακοπούλου εις μνήμην 'Ιουλίας Δημακοπούλου εκ 500 δρχ., κας Εύγ. Γκολφίνοπούλου εις μνήμην Παν. Γκολφίνοπούλου εκ 1.000 δρχ., κας Μαρίας Μπουλούκου εις μνήμην Βασ. Μόραλη εκ 1.000 δρχ., κ. 'Ανατ. 'Ιωαννίδη εις μνήμην Νινόν Χρυσικού εκ 1.000 δρχ., κ. 'Ιω. Αίλιανου εις μνήμην Νινόν Χρυσικού εκ 1.000 δρχ., κας 'Αννης Δροσοπούλου εις μνήμην του συζύγου της εκ 2.000 δρχ., κ. και κας Κ. Μπακόλα εις μνήμην Μαρίας Σιαπάτη εκ 1.000 δρχ., κ. και κας 'Αθ. Τσοούτσου εις μνήμην Εύθ. Μουρίκη εκ 1.000 δρχ., κ. και κας Χρ. Δημακοπούλου εις μνήμην 'Ιωάννου Πιτσιάκα εκ 500 δρχ., 'Ελληνο - Γαλλικού Συνδέσμου εις μνήμην Νινόν Ι. Χρυσικού εκ 5.000 δρχ., κ. και κας Στεφάνου Ζαγράφου εις μνήμην 'Αλεξάνδρου Τσοούνη εκ 500 δρχ., άγνωστου εις μνήμην Σπύρου Κ. Τσαγγάρη (παλαιού μαθητού των Νυκτερινών Σχολών «Παρνασσού») εκ 10.000 δρχ., κας Ρεβέκκας Πολυμέρου εις μνήμην Τασίας 'Ιατρίδου εκ 400 δρχ.

## ΝΕΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

- 'Ιωάννου Μουτζούρη, Τά χαριστικά και έλεόθερα μοναστήρια, 'Αθήναι 1964.  
Δημητρίου Σαλαμάγκα, Γιαννιάτικες παροιμίες και φράσεις, 'Επιμέλεια Δημ. Λουκάτου, 'Ανάτοπον από τὰ «'Ηπειρωτικά Χρονικά», τόμος ΙΗ', 'Ιωάννινα 1974.  
Τὸ Ἄρχειο 'Ιωάννου Λάππα και 'Αντιγόνης Τζαβέλλα (1912 - 1913) και ἡ 'Απελευθέρωση τῶν 'Ιωαννίνων, Προλεγόμενα - Σχόλια 'Ελευθερίας Ι. Νικολαΐδου, εκδ. 'Εταιρείας 'Ηπειρωτικῶν Μελετῶν, 'Ιωάννινα 1975.  
G. Chantepleure, La ville Assiégée, Τὰ 'Ιωάννινα Πολιορκημένα. Μετάφρασις Γ. Τσοκοπούλου, εκδ. 'Εταιρείας 'Ηπειρωτικῶν Μελετῶν, 'Ιωάννινα 1975.  
Vincenzo Rotolo, Μέγας Λόγος, Palermo 1972.  
Vincenzo Rotolo, Il linguaggio calcistico in Grecia.  
Vincenzo Rotolo, La comunicazione linguistica fra alloglotti nell'antichita classica 1972.  
Vincenzo Rotolo, Il dialogo sulla lingua di Dionisio Solomòs, Palermo 1970.  
Γ. 'Αθάνα, Μονοκοντυλιὰς (ποιήματα), 'Αθήνα 1975.  
Hélène Ahrweiler, L'ideologie politique de l'Empire Byzantin, Presses Universitaires de France, Paris 1975.  
'Ιωάννου Μασούρα, Ποία ἡ γενέτειρα τοῦ 'Αθανασίου Διάκου, εκδοσις Δωρικῆς 'Αδελφότητος, 'Αθήναι 1975.  
'Ελευθερίου Γονῆ, Τὸ γλωσσικόν, 'Αθήναι 1975.  
Εὔαγγέλου Σκουβαρά, Ἀνθολογία Ἀρκάδων ποιητῶν, 'Επιθεώρησις Μέσης 'Εκπαιδεύσεως Νομοῦ Ἀρκαδίας, Τρίπολις 1975.  
'Α. Γαλανάκη - Βουρλέκη, Οἱ κουρσάροι τῆς ψυχῆς μας (Ποιήματα), 'Αθήνα 1975.  
Α. Κελεσιδου - Γαλανοῦ, Τὸ πρόβλημα ὑπαρξῆ. Α' Σύγχρονη θεώρηση, 'Αθήνα 1975.  
Ρόης Παπαγγέλου, Σφαγή, 'Αθήνα 1975.  
Κωνσταντίνου Μερεντίτου, Τὸ μάθημα τῶν Νέων 'Ελληνικῶν και ἡ δημοτικὴ γλῶσσα, ἐν 'Αθήναις 1975.  
Μ. Μαντουβάλου, Σπυρίδων Βασιλειάδης, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀριθμ. 100, 'Αθήναι 1975.

# ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

## ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

### Α'. «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Φιλολογικόν περιοδικόν κατὰ τριμηνίαν ἐκδιδόμενον  
Ἐκαστος τόμος σελ. 650. — Ἐτησία συνδρομή: δρχ. 240.

### Β'. ΣΕΙΡΑ ΔΙΑΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΩΝ

Ἐξεδόθησαν:

1. Κωστή Παλαμᾶ, Ἀνδρέας Κάλβος, Ἀθήναι 1969.
2. Κωστή Παλαμᾶ, Ἰούλιος Τυπάλδος, Ἀθήναι 1970.
3. Γ. Τσκοκοπούλου, Οἱ ἀδελφοὶ Σούτσοι καὶ ἡ πολιτικὴ ποίησις ἐπὶ Ὀθωνος, Ἀθήναι 1970.
4. Θ. Βελλιανίτου, Πολυλάς, Μαρκοράς καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Κερκύρας, Ἀθήναι 1970.
5. Ἰωάννου Ζερβοῦ, Ἀνδρέας Λασκαράτος, Ἀθήναι 1970.
6. Διονυσίου Στεφάνου, Γεώργιος Τερτσέτης, Ἀθήναι 1971
7. Ἀριστοτέλους Κουρτίδου, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ διηγήματος καὶ μυθιστορηματος μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς ὡς διηγηματογράφος, Ἀθήναι 1972.
8. Ἀρίστου Καμπάνη, Καλλιγὰς καὶ Ζαμπέλιος, Ἀθήναι 1972.
9. Κ. Παλαμᾶ, Βιζυηνὸς καὶ Κρουστάλλης, Ἀθήναι 1973.

Ἐκαστον τεῦχος δρχ. 20.

### Γ'. ΣΕΙΡΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

1. Μ. Μαντουβάλου, Τὰ ἐν Ἑλλάδι πολιτικὰ γεγονότα τοῦ 1862 καὶ τὰ ἐν τῇ «Παρνασσῷ» κατάλοιπα τοῦ Δ. Βούλγαρη, Ἀθήναι 1971, σελ. 196. Δρχ. 100.
2. Ἀρ. Στεργέλλη, Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα, Ἀθήναι 1970, σελ. 266. Δρχ. 100.
3. Ἐκαμ. Βρανοπούλου, Ἑλληνιστικὴ Χαλκίς. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων τῆς Χαλκίδος, Ἀθήναι 1972, σελ. 80. Δρχ. 100.
4. Εὐγ. Δαλλεζίου, Καραμανλίδικα, Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία τουρκοφάνων ἔργων τυπωθέντων μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα, Γ', 1866 - 1900. Ἔργον βραβευθὲν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1973, σελ. 350. Δρχ. 200.
5. Ἐκαμ. Βρανοπούλου, Ἡ κατὰ τὸν Ῥωμαίων ἐκστρατεία τοῦ Ἀντίοχου τοῦ Γ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, Ἀθήναι 1974, σελ. 110. Δρχ. 100.
6. Χρίστου Θεοδωράτου, Βιογραφία Ἡλία Ζερβοῦ Ἰακωβᾶτου συντεθείσα παρ' αὐτοῦ τοῦ ἴδιου, Ἀθήναι 1974, σελ. κς' + 154. Δρχ. 150.